

Keel ja Kirjandus

6
2026

KÄRRI TOOMEOS-ORGLAAN
Kirjatsura Setomaal

HEGELY KLAUS
1905. aasta revolutsioonilised albumid

Ain Kaalepi kirjad Marta Sillaotsale

RIIE HEIKKILÄ
Eestlaste ja soomlaste lugemisuuringutest

Milleks meile ÕS?
Vastavad TIIT HENNOSTE, BIRUTE KLAAS-LANG,
MERILIN ARUVEE, URMAS SUTROP, ANNELI OIDSALU

KOLLEGIUM

Epp Annus, Rogier Blokland, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Mart Kuldkepp, Johanna Laakso, Margit Langemets, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

address: **Harju 1, 10146 Tallinn**
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXIX AASTAKÄIK

6

2026

SISUKORD

ARTIKLID

KÄRRI TOOMEOS-ORGLAAN. Kirjatsura Setomaal. Sissevaateid Hindrik Prantsu „rahvamälestiste” kogumisloosse	467
HEGELY KLAUS. 1905. aasta revolutsioonikirjanduse kaks näidet: „Wöitluse päiwil” ja „Edasi. Tööliste jõulualbum”	486

SÕNA

LEMBIT VABA. <i>ahvatlema</i>	502
-------------------------------------	-----

PUBLIKATSIOONE

SIRJE OLESK. Ain Kaalep oma tee alguses. Kaks kirja Marta Sillaotsale	511
---	-----

INTERVJUU

JOHANNA KIIK. Mõned intellektuaalid on nagu rebased. Vestlus Urmas Sutropiga	517
---	-----

PÄEVATEEMA

TIIT HENNOSTE, BIRUTE KLAAS-LANG, MERILIN ARUVEE, URMAS SUTROP, ANNELI OIDSALU. Milleks meile ÕS? 2. osa	524
---	-----

RAAMATUID

AVE TAAVET. Häbenev inimene	531
VALNER VALME. Kas sõnad loevad veel midagi?	533
JANIKA KRONBERG. Muusad ja mehed	536
RIIE HEIKKILÄ. Poliitilised meetmed võivad lugemise päästa	539
JOHANNA ROSS. Miks on Kadri Jalakas nagu Indrek Paas?	543
REELI REINAUS. Kivi kahe ilma veere peal	548
KRISTIINA ROSS. Intrigeerivalt poorne tervik	552
Lühidalt	556

RINGVAADE

Lühikroonika	558
Kaitstud doktoritööd	560

CONTENTS

ARTICLES

- KÄRRI TOOMEOS-ORGLAAN. **Insights into Hindrik Prants's collection of Seto folklore** 467
- HEGELY KLAUS. **Two examples of revolutionary literature from 1905: "In Times of Struggle" and "Forward: Workers' Christmas Album"** 486

WORDS

- LEMBIT VABA. **ahvatlema** 502

PUBLIKATSIOONE

- SIRJE OLESK. **Ain Kaalep at the beginning of his path: Two letters to Marta Sillaots** 511

INTERVIEW

- JOHANNA KIIK. **Some intellectuals are like foxes: In conversation with Urmas Sutrop** 517

FOCUS

- TIIT HENNOSTE, BIRUTE KLAAS-LANG, MERILIN ARUVEE, URMAS SUTROP, ANNELI OIDSALU. **What do we need ÕS for? Part 2** 524

BOOKS

- AVE TAAVET. **The ashamed person** (Mudlum. Nööpidest ja muust häbiväarsest. Tallinn: Strata, 2025) 531
- VALNER VALME. **Do words still matter?** (Andreas Kübar. See ilus armastuslugu, mille lugemist ma kunagi ei lõpeta. Puänt, 2025) 533
- JANIKA KRONBERG. **Muses and men** (Livia Viitol. Kaks muusat. Väliseesti luuletaja Liidia Tuulse (1912–2012) elulugu, 1960. aastate päevik, kirjavahetused Bernard Kangro, Õie Fleigi ja Marie Underiga. Tallinn: Tänapäev, 2025) 536
- RIIE HEIKKILÄ. **Political measures could save reading** (Eestlane loeb. Raamatuaasta lugemisuuring 2025. Compiled by Marju Lauristin, authors Marge Allandi, Jaanika Anderson, Kaisa Esko, Maarja Hollo, Ragne Kõuts-Klemm, Margus Küppar, Marin Laak, Marju Lauristin, Liina Luhats-Ullman, Virgo Siil, Riina Tamm, Kristel Veinmann, Peeter Vihalemm, Aivar Voog. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2026) 539
- JOHANNA ROSS. **Why is Kadri Jalakas like Indrek Paas?** (Piret Peiker. Discourses of Modernity: The Case of Estonian Literature. Reno: Helena History Press, 2024) 543
- REELI REINAUS. **A stone on the edge of two worlds** (Heiki Valk. Miiakse Jaanikivi ja jaanipäev. Edited by Mari-Ann Rimmel. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2025) 548
- KRISTIINA ROSS. **An intriguingly porous whole** (See esimene raamat. 500 aastat ühist kirjakultuuri. Responsible editors Piret Lotman ja Toms Çencis. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2025. 413 lk; Tä pirmä grāmata. Nozīmīgākie izdevumi latviešu un igauņu valodā 1525–1918. Atbildīgie redaktori Toms Çencis un Pireta Lotmana. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2025) 552
- Annotations** 556

REVIEW

- Short chronicles** 558
- Defended doctoral theses** 560

Kirjatsura Setomaal

Sissevaateid Hindrik Prantsu „rahvamälestiste” kogumisloosse

KÄRRI TOOMEOS-ORGLAAN

Vastseliina kihelkonnast pärit ajakirjanik, tõlkija, harrastusajaloolane ja rahvaluulekoguja Hindrik Prants (1858–1932) kuulub põlvkonda, kelle noorpõlve maailmatunnetust kujundasid sellised rahvusliku ärkamise sümboleiks saanud ettevõtmised nagu esimene laulupidu, eesti seltside rajamine ja eestikeelse ajakirjanduse tekkimine.

Prantsu suur unistus oli töötada ajakirjanikuna. Tollane ajakirjandus oli kaastöödele võrdlemisi avatud, pakkudes tavainimesele mitmesuguseid võimalusi avalikus kirjaruumis osaleda. Kirjutada võisid nii need, kes tahtsid ühiskondlikel teemadel sõna võtta, kui ka need, kes soovisid end loominguliselt väljendada. On kõneldud isegi kirjutamismaaniast (vt Möldre 2016: 274), mis toona paljusid haaras. Samal ajal kui Prants ajakirjanduses oma esimesi samme astus, otsis ta ka muid kirjakuultuuris osalemise võimalusi. Uut laadi kirjutamiskogemust pakkus rahvaluule kogumise aktsioon, millest julgustati osa võtma kõiki hoolimata haridusest, kirjutamisoskusest või -harjumusest. Jakob Hurda algatatud rahvaluule kogumisest kujunes „oma aja sümboolne sotsiaal-kultuuriline aktsioon” (Jansen 2004: 19), mis haaras pea kogu eesti rahvast.

Selles artiklis keskendun Hindrik Prantsu Setomaa kogumisretkede materjalile. Oma mälestusteraamatus pühendab ta terve peatüki rahvaluule kogumisele („Setomaal rahvaluulet kogumas”, Prants 2010: 132–148), millest nähtub, kui võrd oluliseks pidas ta Hurda algatatud ettevõtmises osalemist. Kuid küllap oli neis retkedes ka (maade)avastuslikku seiklust, mis jätsid püsiva märgi tema noorusaja mälestustesse. Prants hindas ka ise kõrgelt „rahvamälestuste” kogumist Setomaal ja Vastseliinas ning pidas seda üheks mõjukamaks jäljeks oma selle aja tegevuses (Prants 2010: 134). Prantsu renomee rahvaluulekogujana on läbi aegade olnud väga hea. Teda on nimetatud isegi Hurda edukaimaks kaastööliseks. Rudolf Põldmäe (1940: 75–76) hinnangul on tema setokeelsed tekstid niivõrd hästi kirja pandud, et võiksid huvi pakkuda ka keeleteadlastele. Hurda õhutusel ette võetud Setomaa-retkedest (1887–1890) on säilinud kolm kirjalikku dokumenti, mille sisu ja laad, eesmärk ning ajaline perspektiiv on erinevad. Kui Prantsu saadetud kirjad ja kogutud materjal kajastavad vahe- tuid muljeid, siis ligi pool sajandit hiljem kirja pandud mälestused peegeldavad elu jooksul settinud mälupilte ja kujunenud hoiakuid. Kolme eri žanri kuuluvad tekstid – kirjad, mälestused ja rahvaluule üleskirjutused – annavad võimaluse vaadata ühe ja sama sündmuse erinevaid peegeldusi, leida kattuvusi ja ka vastuolusid. Kirja pandud juttude ja laulude asemel suunan oma pilgu neid kirjapanekuid ümbritsevale

ja konteksti loovale ainesele. Mitmesuguseid kommentaare, ääremärkusi, kordusi, parandusi, tekstide järjestust, kirjutamata jätmisi ja muud sellist lahti mõtestades püüan avada Prantsu kogumistö seni kirjeldamata kihte.

Hindrik Prants – südamega sule poole

Prants alustab oma mälestusteraamatut sõnadega: „Minus tunduvalt tuksuv „ajalooline soon” on isaisade pärandus” (Prants 2010: 7). Prants paigutab oma esivanemate loo suurte ühiskondlike sündmuste raamistusse. Ta ei pea ennast küll „mõjukal kohal tegelaseks”, kuid leiab, et on oma pika eluea jooksul kogunud piisaval hulgal mälestusi ja teinud tähelepanekuid avalikus elus toimunu kohta, mis võiksid pak-kuda lisandusi „palavalt armastatud sugurahva arenguloo kujutamiseks minu elu-päevil” (Prants 2010: 6). Tundes suurt huvi ajaloo vastu, toetub ta iseenda kujune-misest ja oma perekonna saatusest kirjutades mõnevõrra laiemale foonile, sidudes selle muutustega eestlaste ühiskondlikus elus ja kultuuriloos. Olulist rolli mängivad mitmed omaaegsed ühiskonna- ja kultuuritegelased, kellega tema perekond ühel või teisel moel kas isiklikult või kaude kokku puutus.

Elulugude uurija Rutt Hinrikuse (2010: 27) kirjeldatuga võrreldes on Prantsu autobiograafiline kirjutis teemade ja ülesehituse mõttes üsna tüüpiline: sealt leiab kirjeldusi kodu, vanemate, koolipõlve, eriliste inimeste ja oluliste sündmuste kohta. Ettekujutust sellest, mida autobiograafiline tekst võiks sisaldada, olid selleks ajaks vorminud mitme eesti kirjamehe mälestusteraamatud.¹ Lisaks oli Prantsule tuttav märksa varasem, vennastekoguduse liikmete hulgas harrastatud elulugude kirju-tamise traditsioon (Prants 2010: 5). Viimastele viitab tema mälestuste pealkirgi – „Minu elukäik”. Kuid Prantsu autobiograafia erineb neist kirjapanekuist nii sisu kui ka kirjutamise eesmärgi poolest. Vennaste elulugude keskpunktiks oli kirjutaja või kirjeldatud isiku (sest mõnikord pani eluloo kirja keegi teine) teekond usulise ärka-miseni (Põldmäe 1938: 387). Prantsu elulugu seevastu keskendub ühe perekonna loole, mis on tihedalt kokku põimitud oluliste sündmustega eestlaste ajaloos. Autori surma tõttu jäid mälestused lõpuni kirjutamata. Valminud algusosa ilmus postuum-selt 1937. aastal – memuaristika „õitseajal”, nagu märgib Hinrikus (2010: 33).

Oma suguvõsast kirjutades tõstab Prants mitmel korral esile selle liikmete suurt huvi kirjasõna vastu. Vaimsete huvidega esivanemaid leidis tema andmeil nende perekonnas juba XVIII sajandi lõpus ning perekonna koduraamatukogu kirjelduse põhjal jääb mulje, et see sisaldas suurt osa selleks ajaks ilmunud eestikeelsest kirja-varast. Kirjakultuuri väärtustamisel on olulist rolli mänginud vennastekogudus, mil-lega Prantsu perekond nii isa- kui ka emaliinis seotud oli. Seetõttu sisaldas nende

¹ Eesti kirjaniku August Kitzbergi 1924. aastal ilmunud „Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestusi” on Tiina Kirss (2010: 39) nimetanud lausa omaelulookirjutuse tüvitekstiks, mille traditsiooni loovat ning kirjutamisviisi kujundavat mõju võib hilisemates elulugudes vihjetena märgata. Teise suure mõjutajana on välja toodud ajakirjanik Anton Jürgensteini 1926. aastal ilmunud „Minu mälestused” (Hinrikus 2010: 33).

koduraamatukogu ka vaimuliku sisuga tekstide (jutluste, manitsuste, laulude) käsi-kirjalisi ära kirjutusi ning „vendade” elulugusid. (Prants 2010: 24–25, 31)

Perekonna raamatukogu kirjeldades nimetab Prants seda oma elutee „suunamäärajaks” ning rõhutab, et lugemisel oli suur mõju tema rahvustunde kujunemisele (Prants 2010: 25). Kirjandusteadlase Tiina Kirsi (2010: 45–46) tähelepanekul on lugemise esile tõstmine üks seda ajastut iseloomustavaid jooni.² Rootsi näidete põhjal tõdeb ka Britt Liljewall (2013: 32), et kirjutamise ja lugemise oskus on iseõppijate enesekuvandis tähtsal kohal. Eestlastest sai kirjarahvas XIX sajandi viimaseks vee- randiks. Prantsu ja tema kaasaegseid võib ilmselt õigustatult nimetada ülemineku- põlvkonnaks, kes kompenseerisid oma vähest kooliharidust ise edasi õppides. Eneseharimist hõlbustas sel ajal juba eestikeelse ajakirjanduse areng ja paranenud kättesaadavus ning muu lugemisvara mitmekesistumine.

Vanima pojana pidanuks Prants talupidamise isalt üle võtma, millega ta esialgu isegi leppis, kuid mõistes, et „süda sundis sule poole” (Prants 2010: 119), jättis ta talu vennale ning asus oma loomusele ja lugemiskirele sobivamat ametit otsima. Talu- poegade eneseteostamise võimalused XIX sajandi lõpukümnenditel olid veel üsna piiratud. Köstri ja kooliõpetaja ametid olid talutöö peamised alternatiivid. Ehkki koolmeistri ametit soovitati ka Prantsule, loobus ta sellest plaanist muusikaliste annete puudumise pärast (Prants 2010: 117–118).

Otsides Tartus töötamise võimalusi, külastas ta Eesti Postimehe toimetajat Karl August Hermanni ning sai „suurmehelt” oma ajakirjanduslikeks püüdlusteks nõu ja julgustust (Prants 2010: 130). Suurest huvist kirjasõna vastu, aga võimalik, et ka soovist olla kursis ühiskonnas toimuvate sündmustega, võttis ta osa Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekutest. Seal võis ta esimest korda kuulda rahvaluulest ja selle kogumi- sest, mida kinnitab väike dateerimata saadetis Eesti Kirjameeste Seltsi kogus (EKmS 4° 5, 293/307).³

Pole kahtlust, et Prants oli ettevõtlik inimene, kes ei peljanud oma unistuste ja eesmärkide nimel mõjukate ühiskonnategelastega ühendust võtta. Tänu vennaste- koguduse kirjavarale omandas ta nii tallinna- kui ka tartukeelse kirjaoskuse. See ning mõisakoolis omandatud saksa keel aitasid tal ajalehtede toimetustes tööd leida (Paatsi 2010: 151–152). 1878. aastast hakkas ta saatma kaastöid Eesti Postimehele, millest üht-teist ka avaldati. Tegevus ajakirjanikuna sai hoo sisse 1888. aasta lõpus, kui Prantsust sai Postimehe toimetuse liige (1888–1893; ka 1902–1906). Hiljem oli ta esimese eesti naisteajakirja Linda toimetaja (1893–1902) ning kristlike ajalehtede Ristirahwa Pühapäewaleht (1906–1919) ja Meie Kirik (1920–1930) toimetaja. Hel- singi ülikooli suvekursustel⁴ õppis ta selgeks soome ja rootsi keele ning vahendas eesti

² Koduses raamaturiiulis leiduvat lugemisvara loetleb samuti oma mälestustes August Kitzberg (1924: 19).

³ Jakob Hurt oli aastatel 1872–1881 Eesti Kirjameeste Seltsi president. Pärast mõneaastast pausi hakkas seltsi rahvaluulealast tööd vedama Jaan Jõgever. Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemise järel andis Jõgever seltsi rahvaluulekogu Hurdale üle (Mälk 1963: 229–231).

⁴ Postimehe toimetuse ringkonnal olid tihedad sidemed soome haritlastega ning mitmed eesti soost noored käisid end Helsingi ülikoolis täiendamas (Zetterberg 2013: 17). Prantsu teatel käis ta ajavahemikul 1898–1910 kuuel korral Soomes õppimas (EKM EKLA, f 193, m 34:3, l 1/2).

lugejale Soome ajaloo teemalisi kirjutisi (EKM EKLA, f 193, m 34:3, l 1/4). Terve elu saatis teda huvi soome-ugri rahvaste keelte, kultuuride ja ajaloo vastu. Vello Paatsi (2010: 152) hinnangul oli Prants XIX–XX sajandi vahetusel üks olulisemaid soome-ugri rahvaste tutvustajaid eestlastele.

Prantsu püüdlusi ajakirjanduses läbi lüüa kajastab ka mitu rahvaluulekogu. Jaan Jõgever, kes oli aastatel 1886–1890 ajakirja Oma Maa tegevtoimetaja, avaldas toimetusse tööle asudes üleskutse rahvaluule kogumiseks (vt Jõgever 1886; vt ka Saukas 2005: 112). Hiljem andis ta kirjasaatjate folkloori sisaldavad üleskirjutused Hurdale üle. Nii leiamegi Jaan Jõgeveri rahvaluulekogust (H, Jõgever 3, 327/30) paar rahvajuttu, mille anonüümse saatjanime (-ts) tagant on tuvastatud Hindrik Prants. Lehe ülaservas on maha kriipsutatud aadressaadid Eesti Postimees ja Oma Maa. Seega oli Prants jutud saatnud ajalehele lootusega, et need avaldatakse. Sellele osutab ka pealkiri „Mõnesugused teated”, millega ta oma kirjapaneku tähistas.

Omapärase aktsiooniga astus üles nädalaleht Olewik. 1887.–1888. aastal korraldati Olewiku lisalehes mõistatuste võistlus, mille lahendajad said auhinnaks mõne trükise. 1887. aastal seadis toimetus neljanda, viienda ja kuuenda auhinnaõistatuse lahendajatele ülesandeks saata vastusele lisaks mõni rahvalaul, vanasõna või muu rahvasuust kirja pandud „luule- ehk mõttesünnitus” (Hinnamõistatus 1887: 160). Prants saatis 1887. aasta kevadel Olewiku toimetusele koos „hinnamõistatuste” lahendusega paar „vanavara pala” setodelt (H II 3, 453/6). Tema ja teiste saadetud „vanavaralise” sisuga vastuskirjad andis toimetus hiljem Hurda kogusse (vt Hurt 1888c).⁵

Pärast seda, kui Prantsust sai ajakirjanik, jäi tema tegutsemine rahvaluulekogujana harvemaks ja vaibus viimaks sootuks. Üks põhjus oli tõenäoliselt aja puudus. Nagu näha tema viimastest kirjadest, leidis ta kogumiseks mahti üksnes suuremate pühade ajal. Tõenäoliselt rahuldasiid ajakirjanduslikud väljakutsed tema kirjutamiskirge piisavalt. Ajakirjandusliku töö kasuks otsustas mõni teinegi Hurda kaastööline. Katre Kikase (2017) artiklis Helene Maaseniist joonistub välja üsna tüüpiline pilt vanavarakogujast, kelle tegevusele iseloomulikke jooni võib näha ka Prantsu kogumispraktikas. Prantsu mälestustest nähtub, kuivõrd oluliseks ta kirjakultuuri ja selles osalemist pidas. See tema identiteedi osa mõjutas lisaks elukutsevalikule minu hinnangul ka rahvaluule kogumist.

Jakob Hurda tähtis palumine

Tõuke Setomaale minekuks sai Prants Hurda üleskutsesest „Lühikene teadus ja tähtis palumine”, mis ilmus 18. mail 1887 Olewikus. Hurt kirjutab seal plaanist anda välja „Setu-raamat”. Kava järgi pidi esimene osa sisaldama laule, teine jutte, kolmas keelemurret ning neljas kirjeldama setode elu ja usuga seotud kombestikku.⁶ Materjali

⁵ Selle informatsiooni eest võlgnen tänu Rein Saukasele, kes jagas minuga oma andmekogu ja selleteemalist käsikirja (Saukas 2020).

⁶ „Setukeste laulude” I–III köide (SL) ilmus 1904.–1907. aastal, teiste osade koostamiseni Hurt ei jõudnud.

kogumiseks pöördus Hurt eraldi Pihkva kubermangu piiril elavate Liivimaa „suguvendade” poole:

Niisugune uurimise töö ei ole ju üksiku inimese töö, vaid terve Eestirahwa töö, tema au, tema ilu, tema tulu. Sellepärast on mull õigus paluda ja lugijal kohus palwet kuulda. Nimelt palun mina suguvendi Wõru- ja Tartumaal, kes Setudega enam kokku puutuwad ja neid enam tähele on pannud, kirja panna, mis nemad neist teawad, ja siis oma teadusi mulle töö täiendamiseks lahkeste Peterburisse saata. Ma wõtan iga-sugusid sõnumid, mis aga Setu pilti täielisemaks ja nägusamaks wõiwad teha, südameliku tänuga wasta. [---] Olge siis, armsad suguwennad, liiategi „Wõro wele, kiä ti õkwa parra piiri pääl elät ja Seto suku paha hüäste tunnet,” nii lahked ja aidake minu isamaa tööd jõudu mööda. (Hurt 1887)

Üleskutses nimetab Hurt oma varasemaid käike Setomaale ning annab teada, millist materjali ta kogujatelt ootab. Peamiselt huvitab teda jutuvaramu: ennemuistsed jutud, usundilised teated ning tähtpäevade ja kommete kirjeldused. Vanemaid laule (ta mõtleb siinkohal regilaule) on Hurda sõnul juba piisavalt kogutud, neid ta juurde ei soovi, küll aga uuemaid pilke- ja naljalaule. Lisaks palub ta kirja panna naljajutte, mida eestlased setode kohta räägivad. Oma esimese kaastöö saadabki Prants Hurdale kuu aega hiljem ja nagu ta oma kaaskirjas märgib, et „teuksil olewale „Setu raamatule” ka mõnda lehekest juurde lisada” (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 1/1, 14. VI 1887). Esimesel korral saadab ta seto laule (H II 3, 1/62 (1–47)), kuid mainib kirjas, et on kogunud ka jutte ning uskumusi.

Üsna pea pärast suurkogumise algust tähistava üleskutse „Paar palwid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele” (Hurt 1888a) ilmumist hakkas Hurt avaldama aruandeid kaastööde kohta. Esimeses aruandes tänas ta eraldi neid, kes olid talle 1887. aastal „Seturaamatu” jaoks kaastööd teinud.

H. Prants Wastselinnast saatis kaheksa poognat Setu laulusid ja kuustõistkümmend poognat Setu juttusid – „S e t u r a a m a t u” tarbeks, üks wäga tähtis materjaal, nimelt jutud. Laulud on suuremat jagu tõisendid neist, mis juba korjatud, aga mõned wäga hääd tõisendid. (Hurt 1888b)

Üleskutsele reageeris samuti Jüri Truusmann, kes saatis Hurdale mõne enda kogutud seto laulu ning seto meeste Stepan Dimitrjevi ja Arkadi Jakovlevi kirilitsas kirja pandud tekstid (vt Toomeos-Orglaan 2018: 73–74). „Seturaamatust” on juttu ka ühes anonüümses ja dateerimata kaastöös. Koguja kirjutab saadetise alguses:

Siin saadan Teile, auuwäärt õpetaja härra, ka kaks Setu laulu ühes wiisidega, nenda kuidas ma neid siinse rahwa suust olen üleskirjutada saanud. Kui suur nende wäärtus ja kas Teile neid oma Setu raamatu jauks ka tarwitada võite, seda näete ise. (H, Mapp, 691)

Rein Saukas, kes on põhjalikult Hurda korrespondente uurinud, tegi kindlaks, et nende laulude saatja on Helmest pärit kooliõpetaja Peeter Einer, kes koos apteekrist venna Jaan Eineriga saatis Hurdale 1889. aastal mahuka vanavarakogu.⁷ See materjal hõlmab aastatel 1887–1889 kirja pandud Karula, Helme, Urvaste ja Otepää pärimust. Muu materjali hulgas on ka mõni seto laul koos viisiga (H II 24, 524/30). Kaaskirjast võib aga välja lugeda, et Setomaal nad siiski ei käinud, vaid panid kirja Helme ja Karula kihelkonnas kuulnud laule, oletades seejuures, et need on setode käest kuulnud:

Esimese laulu kirjutasin ma Karula kihelkonnast, tõise aga Helme kihelkonnast Jõgeweste wallast, selles Setu murdes, kuidas teda seal laulti. Kui Setud neid senna on kannud wõi on nad sellepooliste rahwa sünnitused, ei tea ma mitte ütelda. (H, Mapp 694)

Kokkuvõtteks võib öelda, et kuigivõrd suurt huvi see 1887. aastal avaldatud üleskutse ei tekitanud. Julgen isegi arvata, et Hindrik Prants oli tõenäoliselt ainus, kes sellele üleskutsesele reageerides Setomaale läks.

Prants rahvaluulet kogumas

Kirjalike allikate järgi käis Prants nelja aasta jooksul (1887–1890) seitse korda Setomaal. Esimesel kogumisaastal võttis ta lausa kolmel korral Setomaa tee jalge alla, kuid hiljem, Postimehes töötades, käis ta kogumisretkedel ainult suuremate pühade ajal.⁸ Teiste kogujate jälgedes käimine Prantsu ei vaimustanud, tema ihkas „uudismaale” (Prants 2010: 135) ja kogujaist „puutumata” aladele.

Ehk küll ka Setu maad ju küllalt tuustitud on, wõib siiski kohti leida, kuhu weel uurijad ulatanud ei ole. Nimelt on Satserina ja Ultina pool nurgas, Kolosuwa, Zäbinä ja Zesniku külad ja teised sääl pool puutumata jäänud. Ma sain säält kauni kogu laulusid, mis küll wist enne kirjutatud laulude teisendid on, siiski saab neis mõnda kohta olema, mis teistes puuduwad. Aga ka jutusid ja ebausuarwamisi wõisin säält üleskirjutada. Tööd jäi sinna weelgi, pidin aga seekord lõppetama Teine sarnane „kolk” üteldakse Misso pool olewat, sinna äärde ei olewat ka weel „kirämehe küündünu.” (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 1/2p, 14. VI 1887)

Ilmselt pidas ta teiste kogujate radadel käimist aja raiskamiseks. Seetõttu jäävad küsitlemata laulikud, kelle juures Mihkel Veske oli käinud, sest „nende tarkus on ju kirjas”. (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 4/10, 17. XI 1888)

⁷ Rein Saukase kogutud materjal rahvaluulekogujate elulooliste ja muude andmetega (koostaja valduses).

⁸ 1888. aasta suvel käis ta rahvaluulet kogumas Alutagusel. Setomaaga võrreldes pidas ta sealset saaki kesiseks. 1889. aasta mais suvistepüha ajal kogus ta kodukandis Vastseliinas. Ka neil retkedel saadud materjali on ta saatnud Hurdale.

Andmeid selle kohta, kus Prants kogumas käis, on paraku vähe. Oma esimese peatuspaigana on ta nimetanud Ulitino mõisat (praeguses Ulitina külas), kus elas luuletaja Elise Auna perekond. Prantsu sõnul sai ta luuletajalt soovitusi, millisest kandist vanavara koguda (Prants 2010: 135).⁹ Ulitino mõisast suundus ta Säpina, Kolossova ja Sesniki küladesse ning tõenäoliselt mujalegi (vt Prants 2010: 141). Näiteks kirjeldab ta Saatse püha Paraskeva kirikus paiknevat kivist risti, mida ta oli ise vaatamas käinud (H II 3, 220/1 (71), vt ka Prants 2010: 145–146). Sinna kanti jääb samuti Korela veski, kus talle korraldati kohtumine seto laulikutega (Prants 2010: 139).

Setomaal külastatud paikade ja läbitud teede osas jääb Prants enamasti üld-sõnaliselt, kirjutades lihtsalt *Setumaal* või *Setulas* käimisest. Siiski leidub rahvaluule kirjapanekute juures mõningaid topograafilisi andmeid, mille põhjal võib Prantsu liikumisteedest aimu saada. 1887. aasta suvel on ta Petseri kandis kohtunud Herkova (Hergova, vн Херково) küla mehega, kellega ta oli „Paatskuvitsa kivil” juttu ajanud (H II 3, 112). Võimalik, et kohtumine leidis aset Paatskohka jõe (ka Patskovka, vн Пачковка) ääres, mis voolab küll Herkova küla alt läbi, kuid sinna ei pruukinud Prants jõuda. Tõenäolisem on, et juttu aeti Petseri lähedal olnud kivil.

Hiljem liikus ta Setomaa läänepoolsetes külades, mis jäid tema sünnikodule lähemale. 1888. aasta lõpus, arvatavasti jõulude ajal, käis ta Lindora kandis ning jõudis muu hulgas Hilana külla (H II 3, 63). Mälestuste järgi oli tema kogumistöö viljakas ka Obinitza ümbruses ja iseäranis Ignatsi ehk praeguse ametliku nimega Ignasõ külas (Prants 2010: 143–144). Vastseliinast ida poole liikudes käis ta Vasildõ külas (Prantsul „Wassiltõ”, vн Настахино, H II 32, 965/1007). Samale teele jääb Meeksi (Miikse) Jaanikivi,¹⁰ mille juures tähistatava jaanipäeva kombestikust kirjutab ta pikemalt mälestusteraamatus (Prants 2010: 146–147).¹¹ Lõuna pool on ta käinud Pörste (Pörstõ) külas ja võimalik, et kogunud seal ümbruskonnas laiemaltki (Prants 2010: 142).¹²

Ka esitajate andmeid pole Prants pidanud vajalikuks kirja panna. Kogu materjali peale leiab küll viie isiku nimed (Vasila Taarka ja Vassil Hilana külast ning Vassila Ann, Mikita ja Mikita naine Parask Vasildõ külast), kuid neid, kellega ta kohtus, oli arvatavasti rohkem. Mõnel juhul on ta märkinud ainult seda, kas esitaja oli mees või naine. Hiljem, kui Hurt hakkas esitajate andmeid koguma ja täpsustama, vastas Prants kahetsevalt: „Setu laulikute asi on mul omalgi südame pääl, kuna ju ennegi seda minult olete küsinud. Aga ma ei saanud soovitud teadusi anda, sest seekord kui

⁹ Elise Aun saatis samuti Hurdale väikse kogu laule ja jutte, kuid tegi seda hiljem, 1888. aastal ilmunud üleskutse peale. Esmalt pani ta kirja kohalike eestlaste pärimust (H III 16, 307/14), teisel korral saatis setode mõistatusi ja jutte (H II 27, 721/52). Sellega tema rahvaluulealane kaastöö piirdus. Tõendeid selle kohta, et Prants ja Aun oleksid koos kogumas käinud, välja ei tulnud.

¹⁰ Kogutud materjali hulgas Jaanikivi kombestikku kirjeldatud ei ole. Mälestustes kajastuvad tähelepanekud võivad olla seotud Prantsu varasemate või hilisemate kogemustega.

¹¹ Kiviga seotud pärimuse kohta vt Valk 2025 ja selle arvustust siinses ajakirjanumbris: Reinaus 2026.

¹² Keeleteadlase ja omaaegse ERA stipendiaadi Ello Kirsi (Sääritsa) isa meenutuste järgi oöbinud Hindrik Prants, kellega neid sidus sugulus, ühel oma kogumisretkedest nende Süvaoru talus (Kirss 2022: 16).

kirjutasin, ei märganud neid nõuda.” (EKM EKLA, f 45, m 19:17 [postkaart, postitempel 10. V 1904])

See kahtlemata kõnekas repliik iseloomustab lisaks Prantsu kogumistöole toonaseid kogumisprintsipi üldisemalt. Esitajate anonüümsus peegeldab rahvaluuleteaduse algusaega iseloomustanud arusaama pärimuse kollektiivsest iseloomust. Esitaja on selle käsitluse järgi eelnevate põlvete pärimuse vahendaja, kelle individuaalsust ja isikupära ei peeta oluliseks. (Kuutma 2005: 10–11)

Ilmekas näide on Hilana Taarka kirjelduste muutumine eri uurijate käsitlustes. Prants kohtus Taarkaga 1888. aasta jõulude paiku. 1889. aasta küünlapäeva eel kirjutatud kirjas Hurdale (EKM EKLA, f 43, m 17:51 [postitempel 1. II] 1889) ei väljenda ta kuidagimoodi oma „leiu” ebatavalisust. Suurlauliku staatuse pälvis Taarka alles siis, kui sattus soome uurija Armas Otto Väisäneni huviorsu (Kuutma 2005: 169–170; Kalkun 2011: 74–76; Leisiö 1992: 9). Lauliku muutunud staatus mõjutas aga seda, kuidas Prants teda hiljem oma mälestustes kirjeldab: siin nimetab ta Taarkat laialt tuntud „lauuemaks”, kelle laulu- ja jutuvaramu kirjapanekuks kulunud tal ligi nädal (Prants 2010: 135). Kuna kirja pandud laulude hulk on võrdlemisi väike, on Andreas Kalkun (2011: 71) viimase väite paikapidavuses kahelnud. Milliseid muinasjutte Prants Taarkalt kirja pani, pole samuti selgunud, küll on aga osa juttude esitajaks märgitud Hilana Vassil (vt H II 3, 421),¹³ nii et pole välistatud, et Prants peab neid jutte silmas. Igal juhul on kohtumine Taarkaga omandanud mälestustes märksa suurema tähenduse, kui see Prantsu kirjades ja pärimuse üleskirjutustes kajastub.

Setodest teebki Prants pikemalt juttu oma mälestusteraamatus. Järgnevas tsitaadis väljendub üsna ilmekalt see, millisesse positsiooni Prants end kogujana paigutab:

Et siis setukesed üldiselt, eriti naised, oma rahvuslikku vaimuvara (mis neile täielikult asendas kogu muu puuduva kultuuri) tarviliselt kõrgeks hindasid, ei suutnud nad mõista, mis huvi võis olla „maapoole” „targemil inimestel” (seda nad tundsid) nende laulude ja juttude vastu. Nõudis vaeva selgeks teha, et ka „targemil inimesil” omajagu igatsust on tutvuda „vanno laulõga”. (Prants 2010: 137)

Prants kasutab siinkohal huvitavat võtet: seto naiste ehk „teiste” suu läbi kirjeldab ta haritud ja kultuurset „mina”. Majanduslikus mõttes ei erine Prants setodest kuigi palju, temagi pärineb maaharijate hulgast ning tema linnaolu oli sel ajal alles hoogu võtmas. Erinevus, millele Prants osutab, on hariduslik ja kultuuriline, mis annab talle ka põhjust sotsiaalse üleoleku tundmiseks.

Tähelepanu väärib ehk seegi, et koguja suhted naistega olid paremad kui mees-
tega, kes jäid tema kavatsuste osas enamasti umbusklikuks ja kahtlustavaks (Prants 2010: 140–141). Vastastikusest mõistmatusest tekkinud konfliktide hindamiseks on teada Prantsu vaatepunkt (tema kogumistööl on „objektiivsed” põhjused ja üllad eesmärgid) ning järeldused (mehed on rumalad ja umbusklikud), kuid seto meeste ega ka naiste arvamust nende kirjutiste põhjal teada ei saa.

¹³ Jutud on saadetud lauludest eraldi järgmises saadetises (vt EKM EKLA, f 43, m 17:51, 7, 20. III 1889).

Korduvad teemad kirjades ja mälestustes

Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA) leidub kümme Hindrik Prantsu kirja ja postkaarti, mis ta on ajavahemikus 14. VI 1887–[8. V] 1904 Jakob Hurdale saatnud (EKM EKLA, f 43, m 17:51; EKM EKLA, f 45, m 19:17). Hurda kirju Prantsule pole säilinud, kuid on teada, et vähemalt alguses kirjutas ta vastu. Selle kohta on Hurt teinud märkmeid oma aruandekladesse „Cladde über meine Vanavara-Sammlung” (EFAM Hurt, m 2:1).¹⁴

Kogumistöö algusaastatel, kui kogujaid oli veel vähe, jõudis Hurt kõigile kaastööliste isiklikult kirjutada. Hiljem, kaastööliste hulga suurenedes ei olnud see enam võimalik. Tekkinud olukorra lahendas ta selliselt, et vastas kirjades esitatud küsimustele ajalehes ilmunud aruannete vahendusel (Saukas 2005: 128). Sel moel muutus erakirjavahetus avalikuks dialoogiks, millest said osa nii need, kes suurokogumise aktsioonist osa võtsid, kui ka need, kes seda kõrvvalt jälgisid (Kikas 2017: 273–274). Küllap algselt olude sunnil tekkinud vastamise vorm oli strateegilises mõttes isegi tulusam: avalik kiitus innustas teisi liituma ning ühele kogujale antud juhised olid õpetuseks kõigile osalejatele.

Prantsu kirjade sisu on suures osas praktilist laadi. Ta kirjeldab põhjalikult, mida on kirja pannud, millist materjali saadab ning mis jääb saatmist ootama. Hurda üleskutses esitatud juhiste järgi püüab ta kogutud materjali murdes kirja panna ning küsib ortograafiaalast nõu. Toon alljärgnevalt mõne rahvaluule üleskirjutamist ja kogumist puudutava teema, mis kordusid nii Prantsu kirjades kui ka hilisemates mälestustes.

1. Raha

Esimesed Hurdale saadetud kirjad pärinevad 1887. aastast, kui Prants esimest korda Setomaal käis. Prantsu sõnul rõõmustas Hurt tema tegevuse üle, innustas teda jätkama ning jagas juhiseid, kuidas seto keelt kirja panna. Lisaks lubanud ta tasuta kogumistööle tekkinud rahaliste kulutuste eest. (Prants 2010: 135) Selles osas palus Prants juba esimeses kirjas ise Hurdalt toetust, kurtes, et ilma viinata ei taha meesterahvad oma suud avada.

Siis weel, wabandage, tahtsin ma – jah, sellest ma waikiks parem, aga kardan, et pärast kahetsus tuleb, sellepärast räägin wälja. Nagu Teie, auustatud härrä, küll isigi teate, ei nõua wanawara korjamine mitte ainult hoolt, waid ka uut wara! Tihti ei taha nimelt meesterahwas, enne suudgi lahti teha, kui peab wiinaga päästma ja palka mõistawad nad küllalt pärida, sõnu „to miä säs saks tu iist and” on kohe kuulda, kui aga laulu paluma hakkad. Ma julgeksin siis seda alandliku palwet ette panna, et kui

¹⁴ Hurda märkmed kinnitavad, et ta on saatnud kirja teel vähemalt kolm vastust (vt EFAM, Hurt, m 2:1, lk 13, 34, 48), ühe korra vastanud suuliselt (EFAM, Hurt, m 2:1, lk 42) ja viimastel kordadel vastanud aruande vahendusel (EFAM, Hurt, m 2:1, lk 50, 60, 72). Hurda klade võib olla aruande mustand, mille ta koostas ajalehes avaldamiseks. Lisaks sellele, kes mida ja millisest kihelkonnast kogus, on ta sinna märkinud ka selle, millal ja kuidas on ta kaastöölisele vastanud.

see võimalik on, ehk mulle vähe abiraha muretseksite. Ma võiks siis tõeste rohkem korjata, kui tean, et kulud osaltgi tasutud saavad. (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 1/2p, 14. VI 1887)

Setode rahalebusest teeb Prants mitmel korral juttu.

Paraku on ka korjamisel takistused, millest ikka wana raha-puru pää asi on. Nimelt on sellega Setumaal lugu päris raisus. Et nüüd wiimisel ajal nii agaraste korjama hakati, arwawad Setud sellest korjajatele kes teab kui kõrget kasu kaswawat ja püüawad isi ka sellega hädad „sehwti” teha. Palud sa Setu käest juttu, kuuled kohe: „Ku nu saks jutusõ päält uma poolõ tuopi ärr pand, sis iks saa, miä saa, ega nu weli ilma tahtu ni kel suud pessä.” Ja saavad nad mis nõutud, sis hakawad tihti laia lori laskma, nii et kord kümmet kõlbulist sõna ei saa, mis kirjutada maksab. (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 3/8, 17. V 1888)

Kogumistööga kaasnev materiaalne kulu tuli kogujale tõenäoliselt ootamatult, ta ei olnud sellega arvestanud. 1887. aastal elas Prants haiguse tõttu oma venna juures ning tema rahalised võimalused olid kasinad. Jäeb mulje, et tasu küsimine oli kogujale ebamugav olukord, mis varjutas muidu helgena kujutatud kogumisretki ka hilisemates mälestustes (vt Prants 2010: 135, 138, 140).

Vähemalt ühes 1889. aasta kirjas tänab Prants Hurta saadetud abiraha ehk „„zuvva nühkimise” tenga” (‘pastla nühkimise raha’) eest (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 7/14, 20. III 1889). Meenutuste järgi saanud ta ka esimese kaastöö järel 50 rubla (Prants 2010: 142), kuid kirjavahetusest on selle kohta raske midagi välja lugeda. Õnneks on arvepidamises täpne ja põhjalik Hurt teinud oma aruandekladesse selle kohta märkmeid (EFAM, Hurt, m 2:1). Nii selgub sissekannetest, et ta saatis Prantsule kahel korral 20 rubla, esimese rahasaadetise üsna kogumistöö alguses (4. VI 1888) ja siis umbes pool aastat hiljem (10. II 1889). Viimast peabki Prants tänu sõnadega meeles. Maksmise teema oli Hurdale tuttav, ta oli isegi laulikutele nende vaeva ja kulutatud tööpäeva eest tasunud (Kalkun 2011: 143–145). Sellest on juttu teistegi kogujate kirjutistes, võiks lausa öelda, et tasu küsimise teema on üks läbivaid motiive rahvaluulekogujate reisikirjeldustes.¹⁵

Tasu nõudmise üheks põhjuseks võis olla seto traditsioonis käibinud pulma- laulikutele nende laulutöö eest maksmise komme (Kalkun 2011: 145), kuid tõenäolisem on, et kogumissituatsioonis tasu maksmise olid kogujad ise algatanud ja sellest kujunes aja jooksul harjumuspärane praktika. Samale järeldusele jõudis ka Rudolf Põldmäe, kirjutades reisipäevikus: „Osalt on neile ka harjumuseks saand oma „vaimuvara” raha eest teistele loovutada, millele meil polnud muidugi võimalik ega vajagi vastu vaielda” (Põldmäe 2023: 290).

Suhtumine tasu eest saadud rahvaluulesse on aja jooksul muutunud. Hurda kaas- aegsed pidasid sellist teguviisi kaubanduslikuks tehinguks ning maksmist õiglaseks

¹⁵ Nt Anna Raudkats (EÜS X, 1266); Nikolai Sõrmus (ERA II 175, 19/20); Rudolf Põldmäe (ERA II 128, 507/50).

tasuks aja kulutamise eest, kuid vabatahtliku kogumistöö vaatepunktist võis maksmine ja tasu nõudmine tunduda sobimatu.¹⁶

2. Moraal

Mitmel korral uurib Prants, mida teha teisedite ja „hábemata” lugudega, kas panna neid paberile või mitte (EKM EKLA, f 43, m 17:51, 14. VI 1887; 25. XI 1887; 17. V 1888). Moraalselt piiripealse pärimuse üleskirjutamine valmistab peavalu paljudele kogujatele ja oli Hurdale saadetud kirjades üks sageli esile kerkivaid teemasid (Kikas 2017: 279; Kalkun, Sarv 2014: 94; Saukas 2005: 163–165). Hurda seisukoht oli, et rahvapärimuse hulka kuuluvad ka seesugused lood, mille keelekasutus ja temaatika ei vasta heale tavale:

Aga et niisugusid nurjatumaid jutustusi paremaid ja kenadest lahotada, peavad ommeti vanemal rahval kõik jutud, halvad ja hääd, tuttavad olema, ja tuttavaks võivad nemad üksi sedaviisi saada, et neid korjatakse ja vanale rahvale kudagi viisi kättesaadavaks tehakse (Hurt 2005a [1871]: 157).

Sooviga kirjeldada kõike, mis kultuuris on, ka sobimatut, püüdleb Hurt kahtlemata teadusliku objektiivsuse poole (Kalkun, Sarv 2014: 93), kuid on teisi põhjusi. Oma artiklis „Mis lugu rahva mälestustest pidada” (ilmunud 1871. aastal Eesti Postimehe lisalehes) toob Hurt välja neli postulaati, millega selgitab rahvaluule kogumise vajalikkust: need on ajalooline, meelelahutuslik, pedagoogiline ja teaduslik (vt Hurt 2005a [1871]: 144–159). Oluline on siinkohal seegi, et kõik need lähenemised on lahutamatus seoses kristliku maailmavaatega.¹⁷ Kuid hilisemates kirjutistes ja üleskutsetes võimendused juba uued rahvuspoliitilistest identiteediotsingutest lähtuvad märksõnad. Tähelepanu koondus nüüd rohkem ajaloolisele ja teaduslikule vaatepunktile, jättes meelelahutusliku ja kasvatusliku aspekti tagaplaanile (vt Hurt 2005b [1872]: 214; Jansen 2004; Kikas 2013: 336).

Kuigi Hurt oli avalikes kirjutistes moraalnormide piire ületavale pärimusele roheline tule andnud, jätab Prants oma sisemise tsensuuri ajal seesugused tekstid enamasti kirja panemata: „Kuid mõned üsna hullropud laulud ja jutud jätsin küll

¹⁶ Tasu maksmine oli ette nähtud Eesti Kirjameeste Seltsi eestvedamisel toimunud rahvaluule kogumistöös osalenuatele, mis tõi endaga kaasa ka hábematut rahaküsimist (Saukas 2005: 107). Hilisemates folkloristika ajaloo käsitlustes on esitajatele maksmise teemat nähtud negatiivsena näiteks Samuel Sommeri kogumisaktsiooni puhul (vt Kalkun 2011: 143–146, 195–199). On ka juhtumeid, kus laulmise eest maksmine on andnud põhjust uurijate demoniseerimiseks (vt Västrik 2007: 158–163).

¹⁷ „Ebausk ise peab koolmeistril, kiriku-õpetajal, tohtril jne. täieste teatav ja tuttav olema, siis mõistab tema selle kihvile igas paigas juure saada, siis võib tema teda ka kõige kõrvalisemast urkast ja oonest ära leida ja valge ette tuua, siis ja üksi siis võib ta ka mõnosat abi temale vasta muretseda ja igakord niisugust, mis kõige sündsam. Tundmistest ja teadmistest üksi kasvab mõistlik ja mõnos töö välja. Peaks siis see ebausku rookimise ja hävitamise juures tõisiti olema? Mina seda ei usu. Korjagu siis mõistlikud mehed ka kõige inetumaid rahva mälestusi ja kõige jõledamat ebausku ja pangu kõik sündsaste kirja. Sest võib rahva juhatajale ja nende läbi rahvale enesele suur kasu tulla.” (Hurt 2005a [1871]: 159)

kirjutamata, aga kui ehk needgi materialiks tarwilised on, siis wõin ju edaspidi saata” (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 2/3p, 25. XI 1887). Mõne üksiku teksti on ta siiski Hurdale saatnud märkusega: „Tõisend. On küll üsna ropp, aga olgu see mitme sarnaste seast proowiks” (H II 3, 120 (18)).

Veel mälestusteski tegi Prants oma valikutest juttu. Siit nähtub, kuivõrd suurt mõju avaldas Hurda pastoriamet.

Obinitza kolga vanade juttude kirjutamisel märkas, et neisse oli tunginud õige palju täisvenelist ainet, mis moonutas setulise algupärandi. Neis kirjeldati igasuguseid pappide ja diakonite seiklusi, mis nendel taluinimestega olnud, eriti naistega. Mõned nendest olid sellelaadilised, et mina neid – väärünnitusteks arvates – ei pidanud kohaseks Hurda kogusse saata, vaid heitsin kõrvale. (Prants 2010: 144)

Nagu näha, hindas ta setode moraalseid väärtusi ja kõlbelisust paremaks, kui see nende juttude valgusel paista võiks, põhjendades kõlvatust naabrite (venelaste) halva mõjuga. Naabritele ja võõrastele omistatud negatiivsed omadused ei ole pärimuses midagi uut. Ehkki rahvusluse ideed olid Prantsule varakult tuttavad, ei pruukinud tema hoiak venelaste suhtes 1887. aastal Setomaal käies veel nii kriitiline olla. Seevastu hilisemates kirjutistes on tema suhtumine venelastesse varjatult negatiivne (Prants 2010: 137; vt ka Prants 2016a, 2016b).¹⁸

3. Teisendid

Üheks läbivaks „mureks” Prantsu kirjades on teisendite kirjapanemise küsimus. See, et Prants märkas traditsioonilise ainese kordumist eri esitajate repertuaaris, on isenesest tähelepanuväärne. Juba esimese saadetise puhul tegi ta sellest juttu ja küsis, kas on vaja varem kuuldud või trükis avaldatud ainet kirja panna. Teisendite kogumata jätmisel on selge põhjus: kord kirja pandud laul või jutt on tema hinnangul juba „päästetud”.

Laulusid ma enam ei kirjutanudgi, sest et nad kõik tõisendid näisiwad olema, siis on ju kahju ilmaaegu aega ja waewa raisata. Kui aga kuulen, mis uudiseks arvan, pistan muidugi ülesse. Jutude kohta paluksin ma nimelt teadust, kas tõisendidel üleüldse suuremat tähtsust on. Ma kuulen jutusid, mis suuremalt osalt endiste minu kirjutatud jutudega ühte lähwad, siis teisi, mille sarnaseid juba siin ja sääl trükis lugenud olen, palun teatada, kas neid veel korjata ja kirjutada maksab? (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 3/5–3/6, 17. V 1888)

Täit selgust polnud selles osas ka Hurdal endal. Tema seisukoht näib olevat üldjoontes selline, et sealt, kust juba on kogutud, ei ole mõtet enam kirja panna, niisamuti neid tekste, mis on rahvaluule väljaannetes avaldatud. Teisalt jällegi pidas ta oluliseks põhjalikku ja ammendavat kogumist, mille puhul teisendid on paratamatult

¹⁸ Prantsu venevastastus kujunes ajaloolase Mart Kuldkepi (2017: 230) sõnul välja Esimese maailmasõja päevil.

kaasuv nähtus, ning möönis, et teisendid võivad pakkuda huvitavat täiendust varem kirja pandud materjalile.

Koguja valikuid ja arusaama sellest, mis talletamist väärrib, kujundasid suurel määral ka trükis ilmunud tekstid. Prantsu sõnul olid paljud jutud talle kirjandusest tuttavad. Ta kirjutab ühest Vastseliina kandi mehest, kes rääkis talle ümber raamatust loetud või kuulnud jutte. „Need jätsin muidugi kõrwale, ka need, mis minu teada ju trükitud on (Petja A.), ja ainult need, mida veel tundmataks arvasin, tähendasin ülesse” (EKM EKLA, f 43, m 17:51 [postkaart], 6. VI 1889). On vähe tõenäoline, et ta jättis trükistest tuttavad lood kirja panemata põhjusel, et pidas neid kirjanduslaenulisteks. Märksa tõenäolisem on, et kord kirja pandud (ka avaldatud) tekst oli tema hinnangul juba fikseeritud ja hoiul.

Prantsu „oma ait”

Prantsu esimesed mahukad saadetised viisid Hurda mõttele koondada tema materjal eraldi köitesse (H II 3). Selle tunnustust väljendava otsuse teeb ta üsna varakult ning annab teada ka aruandes.

H. Prants Wastselinna kihelkonnast on senni kõigist wanawara kogujatest kõige tulisem, kõigiti nummer esimeene. Suure hoolega ja osawusega on ta ju enne mulle palju materjaali saatnud, nüüd jälle 25 kirjutuspögnat wanu juttusid Setude suust, wana rahwausku ja ebausku, wanu laulusid, 210 wanasõna ja siis veel 3 uue maa ja rahwalaulu, mis mitte tuumata ei ole, waid ajaloo tundmiseks väga tähtsad. Mina ei jõua seda suguwenda küllalt ära tänada ja tema hoolt küllalt ära kiita, nagu ta wäärt. Kui meie ühine töö trükis ilmub, saab see töötegija sell põllul esimeste isamaa poegade reas auuga seisma ja veel pärastpoolded põlved saawad teda tänama. Ta on tõeste mehise töö teinud. Kui meil igas kihelkonnas üks niisugune korjaja ja üleskirjutaja oleks, siis wõiksime oma Eesti wanawara magaskiga ehk mälestuste museumiga pea ja julgeste ärksamate rahwaste kõrwastuda. Ja seesama wend ei ole sugugi veel wäsind, ta teeb weelgi tööd ja suure hoolega, ta lubab ka edespidi koguda, mis aeg kannab. Terwitame ja täname kõigest südamest. Ma teen tema ülitähtsale ja rohkele materjaalile iseäralise uue mapi. Niisugusel mehel peab oma ait olema. Kas tohime loota, et tõisi niisugusi noorimehi weel Eestis tõuseb? (Hurt 1888d)

Sedalaadi kiidukõnega esines Hurt esimest korda. Ühelt poolt selleks, et innustada kogujat kaastööd jätkama, teisalt aga soovist ärgitada teisigi kogumistööga liituma. Prantsu kirjapanekuid hinnatakse kõrgelt ka edaspidi, kuid märksa napimas sõnastuses.

Hurda kogusse kuuluv materjal on köidetesse paigutatud laekumise järjekorras. Nii võivad sama isiku eri aegadel saadetud üleskirjutused paikneda mitmes köites. Prantsu „mapi” ülesehitus erineb siiski ülejäänutest. Siin on materjal järjestatud liigiti: kõigepealt laulud, siis mitmesugused jutud, seejärel lühivormid (adresseeritud

Meelejahutaja ja Olewiku toimetustele) ja kõige lõpus materjal, mis on kogutud Vastseliinast ja Alutaguse mailt.¹⁹ Liigiti paigutamist võimaldas arvatavasti juba ümberkirjutamise käigus tehtud materjali korraldamine, millele Prants oma kirjades osutab. Materjali seesugune järjestamine võib meile kõnelda veel sellestki, millisesse hierarhilisse süsteemi Hurt ise folkloorsed tekstid paigutas.

Laulude üleskirjutamise kohta kirjutab Prants mälestustes:

Setu naine ütles ette oma harjunud pikal leelutamismoel, nii et järelekirjutamine teostus kaunis hästi, suurema kiirusega. Et aga üleskirjutuses võis tulla vääratusi, lugesin pärast, kui laulu kirjutamine oli lõpul, kirjutatud laule kontrollimiseks ette, et laulik võiks mõnda kohta õiendada, kus vaja. (Prants 2010: 137)

Laulude osas Prantsu „trükki” pääsemise unistus täitus: „Setukeste laulude” (SL) esimeses ja teises köites avaldati 116 tema kirja pandud laulu.²⁰ Teades, et Hurt, Veske jt olid „laulupõllul” juba aktiivselt töötanud, keskendus Prants Setomaal käies põhiliselt juttude kogumisele.

Erinevalt lauludest pole juttude puhul teada, kuidas üleskirjutamine toimus. Tõenäoliselt tegi ta märkmeid ja kirjutas hiljem loo nende põhjal ümber. Ka kirjadest selgub, et ta saatis Hurdale puhtaks kirjutatud materjali: „Jutusid on mul kaunis kogu weel ümberkirjutamata, loodan Jõuluks weelgi Setulast lisa saada ja talwe ajal mahti, neid walmis teha.” (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 4/10p, 17. XI 1888)

Kahjuks pole teada, kuidas Prants oma informante küsitles. Võimalik, et ta küsis *jutus*’te kohta, mis on setode eemiline kategooria meelelahutuslike ja väljamõeldud lugude tähistamiseks. See seletaks ka asjaolu, miks on imemuinasjutte ja naljandeid teistest jutuliikidest rohkem kirja pandud²¹ ning legendilisi jutte (ATU 750–849) sootuks vähe (10 teksti). Setode religioosnes maailmapildis jutustavad kristlikud legendid tõestisündinud asjust ja päriselt elanud isikutest. Seetõttu võisid legendilised jutud rahvaliku kategoriseerimise raamistikus fiktsionaalse *jutus*’e määratluse alt välja jääda. Samuti võis kirjapandut mõjutada koguja keskendumine ennekõike „iidse” ja „paganliku” kultuuri jäädvustamisele. Sel põhjusel võis uuemasse kultuuri kihti kuuluv kristlik traditsioon koguja fookusest ka välja jääda (vt Beyer 2011: 62–64).

Loomamuinasjutud (ATU 1–299), mida on Prantsu kogutute hulgas samuti võrdlemisi vähe, on mõnel juhul haagitud naljandi žanri külge. Näiteks on loomamuinasjuttu „Rebäse kavalus” (H II 3, 263 (92), ATU 71) nimetatud „naljajutuks”.²² Ühe seksuaalse alatooniga loomamuinasjutu algusosas on Prants lisanud märkuse:

¹⁹ Hurt ei ole siiski kogu Prantsu materjali tema kogutud vanavara köitesse (H II 3) mahutanud, nii on viimaste kogumisretkede materjal paigutatud teiste kogujatega ühisesse köitesse (H II 32, leheküljed 965–1018).

²⁰ Hindrik Prantsu kogutud laulude kohta vt Kalkun 2011: 71–72.

²¹ Imemuinasjutte (tüübid ATU 300–749) on kokku 54 juttu, mis esindavad 51 eri jututüüpi, naljandeid (ATU 1200–1999) ehk „lori” on kirja pandud 30 teksti.

²² Selles loos valetab rebane külmale, et tal on soe, ning külm katkestab temaga võistlemise. Mujal Eestis on külma vastaseks jänes.

„Pole suur asi, aga panen ta ometi ülesse, ehk on mõni tera tuuma ka leida” (H II 3, 206/7 (53), ATU 152).²³ „Loriks” on tituleeritud ka üks rumala vanapagana muinasjutt (H II 3, 297/298 (108)), milles kuradil tuleb naise suguelundite vanust määrata. Nende ääremärkustega annab Prants edasi neidsamu kõhklusi, millest ta Hurdale kirjutab. Ühtlasi distantseerib ta end sel moel peavalu põhjustanud ainesest.

Kogutud materjali vormistuslikku külge vaadates hakkab silma üleskirjutuste tekstikeskus, mis peegeldab tollast arusaama kirjalikust tekstist kui suulise esituse tõendist. Seetõttu ongi kirja pandud jutud ja laulud justkui esituste väljalõiked. Iseisvaks esteetiliseks objektiks vormistatud tekstid annavad aga võimaluse luua uusi kontekste ja tõlgendusi.

Kokkuvõte

Läbi aegade on rahvaluule kogumist raamistanud herderlik idee pärimusest kui mildestki minevikulisest ja kaduvast. Sellest arusaamast oli kantud ka Jakob Hurda ja tema kaasaegsete rahvaluulealane tegevus, mille üks eesmärk oli päästa pärimuslik aines unustusest (vt Hurt 2005b [1872]: 214). Muret vanade mälestuste kadumise pärast väljendas ka Hindrik Prants: „Nüüd on ka wiimne aeg, kui nüüd korjatud ei saa, kaduwad wiimsed riismedki ära” (EKM EKLA, f 43, m 17:51, 17. V 1888). Kirjaoskamatute setode juurde läks ta niisiis kirjaoskaja missiooniga. Kuid päästetöödele lisaks motiveeris Prantsu erakordne võimalus jätkata Hurda uurimistööd ja hakata justkui tema raamatu kaasautoriks. Prantsu poolelt vaadates töötas ta ennekõike „Setu-raamatu” heaks, mis mõjutas kahtlemata seda, mida ja kuidas ta kirja pani.

Välitöödel üleskirjutatud tekste võib pidada Prantsu kogumistöökeskpunktiks. Sellest seisukohast lähtus ta ise ja sellest on lähtunud tema materjali hilisemad vaatlejad. Siin käsitlesin aga neid tekste ümbritsevat – nii tekstilises (ääremärkused, kommentaarid, paigutus, vormistus jms) kui ka kontekstilises (kes, kellele, miks jne) mõttes.

Nagu hulgast näidetest ilmneb, ei kujunenud Prantsu rahvaluulekogu spontaanselt, vaid koguja teadlike valikute tulemusena. Tema otsustas, mida tasub kirja panna ja mida mitte. Vaatamata sellele, et Prants käis Setomaal sealse rahva pärimust jäädvustamas, saame neist dokumentidest setode kohta üsna vähe teada. Mõnel üksikul juhul on rahvaluuleteksti juurde lisatud esitaja nimi, kuid enamasti pole üleskirjutaja seda vajalikuks pidanud. Ka Hurdale saadetud kirjades on setodest harva juttu. Nii jääb setode hääl kõlama üksnes laulu ja jutuna. Teame, kes vahendab, aga seda mitte, kes kõneleb.

Ehkki kogumistöökäigus kirja pandud pärimus, Hurdale saadetud kirjad ning hilisemad mälestused dokumenteerivad kogumistööd erinevalt, moodustavad need siiski üksteist täiendava terviku. Neid kirjutisi omavahel võrreldes on avanenud Prantsu kogumistöökontekstuaalsed väljad, mille kohta muidu märkmeid napib.

²³ Karu küsib naisega vahekorras olevalt mehelt, mida ta teeb. Mees vastab, et „kirjab” naist. Karu soovib samuti kauniks saada, mille peale mees kõrvetab teda hõõguva rauaga. Eesti Rahvaluule Arhiivis on sellest loost veel paar üleskirjutust.

Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium (projekt TK215, „Eesti juured: rahvastiku ja kultuuri kujunemise transdistsiplinaarsete uuringute tipkeskus“).

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseum (EKM)

Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM EKLA)

f 43 – Jakob Hurt (EKS)

f 45 – Jakob Hurt (RKM)

f 193 – Eesti avalikkude tegelaste elulugude kogu

Eesti Rahvaluule Arhiiv

EFAM – Eesti folkloristika ajaloo materjale

EKM S – Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu 1927–1944

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

H, Jõgever – Jaan Jõgever kogu

KIRJANDUS

ATU = Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. I kd. *Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction*. (FF Communications 284.) II kd. *Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales*. (FF Communications 285.) III kd. *Appendices*. (FF Communications 286.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004.

Beyer, Jürgen 2011. Kas folkloristid uurivad rahva jutte? *Tlk Triinu Pakk*. – *Vikerkaar*, nr 1–2, lk 52–65.

Hinnamõistatus 1887 = Hinnamõistatuse № 3. seletus. – *Olewik Lisa* 4. V, nr 10, lk 159–160.

Hinrikus, Rutt 2010. Eesti autobiograafilise kirjutuse kujunemisest 18. sajandist Teise maailmasõjani. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 5/6, lk 20–37.

<https://doi.org/10.7592/methis.v4i5-6.516>

Hurt, Jakob 1887. Lühikene teadus ja tähtis palumine. – *Olewik* 18. V, lk 1.

Hurt, Jakob 1888a. Paar palwid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. – *Olewik* 22. II, lk 1; 29. II, lk 1; 21. III, lk 1.

Hurt, Jakob 1888b. Esimene aruanne Eesti wana wara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. – *Olewik* 28. III, lk 1.

Hurt, Jakob 1888c. Tõine aruanne Eesti wana wara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. – *Olewik* 11. IV, lk 1.

Hurt, Jakob 1888d. Wiies aruanne. Eesti wanawara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. – *Olewik* 6. VI, lk 1.

Hurt, Jakob 2005a [1871]. Mis lugu rahva mälestustest pidada. – J. Hurt, *Looja ees*. (Eesti mõttelugu 66.) Koost Hando Runnel, toim Jaak Peebo, Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, lk 141–159.

- Hurt, Jakob 2005b [1872].** Kiri Eesti Kirjameeste Seltsi esimesele koosolekule. – J. Hurt, Looja ees. (Eesti mõttelugu 66.) Koost Hando Runnel, toim Jaak Peebo, Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, lk 212–215.
- Jansen, Ea 2004.** Jakob Hurt ja ühine isamaa töö. – E. Jansen, Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. (Ilmatargad.) Toim Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, lk 19–35.
- Jõgever 1886 = J. J—r,** Hea nõu kooliõpetajatele, kooliõppijatele ja igale teaduse sõbrale. – Oma Maa, nr 1, lk 21–23.
- Kalkun, Andreas 2011.** Seto laul eesti folkloristika ajaloos. Lisandusi representatsiooniloole. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 18.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kalkun, Andreas; Sarv, Mari 2014.** Seks ja poeesia: regilaulu peidus pool. – Vikerkaar, nr 4–5, lk 91–108.
- Kikas, Katre 2013.** Ajakirjandus Jakob Hurda ja Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogumise mõtestajana. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 333–350. <https://doi.org/10.54013/kk666a2>
- Kikas, Katre 2017.** Rahvaluulekogumine epistolaarses kontekstis. Helene Maaseni kirjad Jakob Hurdale. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 272–290. <https://doi.org/10.54013/kk713a3>
- Kirss, Tiina 2010.** „Vana tuuletallaja”: August Kitzbergi mälestused eesti autobiograafia tüvi-tekstina. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 5/6, lk 38–53. <https://doi.org/10.7592/methis.v4i5-6.517>
- Kirss, Ello 2022.** Ello Kirsi kogumispäevik. – Maailmade vahel. I kd. Ello Kirsi Setomaal kogutud lood 1938–1940. (Monumenta Estoniae Antiquae VIII:I.) Koost Mare Kõiva, Maris Kuperjanov, Ülle Kärner, toim Paul Hagu, Sulev Iva, Lagle Kasak, Tiina Siimets, tlk Enn Kasak. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, lk 16–30.
- Kitzberg, August 1924.** Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused. I kd. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Kuldkepp, Mart 2017.** Üks väsimatu rügaja vaimupõllul. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 228–231.
- Kuutma, Kristin 2005.** Pärimuskultuurist kultuurisümboliks. Saami etnograafia ja seto eepose loomisluгу. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 3.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Leisiö, Timo 1992.** Setumaalta Harjumaalle. A. O. Väisänen tutkimusmatka Viroon vuonna 1913. (Tampereen yliopisto. Kansanperinteen laitos. Julkaisuja 16.) Tampere: Tampereen yliopisto.
- Liljewall, Britt 2013.** Recollections of reading and writing: Another picture of Swedish literacy. – White Field, Black Seeds: Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century. (Studia Fennica. Litteraria 7.) Toim Anna Kuusmin, M. J. Driscoll. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 30–39. <https://doi.org/10.21435/sflit.7>
- Mäik, Vaina 1963.** Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus. (Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 7.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Möldre, Aile 2016.** An autodidact agent of Estonian book culture: The case of Tõnu Franzdorf (1862–1940). – Reading and Writing from Below. Exploring the Margins of Modernity. (Northern Studies Monographs 4. Vardagligt skriftbruk 4.) Toim Ann-Catrine Edlund, T. G. Ashplant, Anna Kuusmin. Umeå: Umeå University, Royal Skyttean Society, lk 269–284.
- Paatsi, Vello 2010.** Järelsona. Hindrik Prants ja *timä elokäük*. – Hindrik Prants, Minu elukäik. Mälestusi ja pärimusi. (Eesti mälu 34.) [Tallinn:] Eesti Päevaleht; Akadeemia, lk 149–154.

- Prants, Hindrik 2010.** Minu elukäik. Mälestusi ja pärimusi. (Eesti mälu 34.) [Tallinn:] Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Prants, Hindrik 2016a.** Petseri eestlased. – H. Prants, Eesti asi ja maailma lugu. (Eesti mõttelugu 128.) Koost Hando Runnel, toim Kristina Lepist. Tartu: Ilmamaa, lk 28–34.
- Prants, Hindrik 2016b.** Kaju tulnud „kadunud poeg”. – H. Prants, Eesti asi ja maailma lugu. (Eesti mõttelugu 128.) Koost Hando Runnel, toim Kristina Lepist. Tartu: Ilmamaa, lk 120–128.
- Põldmäe, Rudolf 1940.** Hindrik Prants – edukamaid J. Hurda kaastöölisi. – Rahvapärimeste Selgitaja, nr 2 (9), lk 73–77.
- Põldmäe, Rudolf 1938.** Hernhuutlikud elulookirjeldused. – Eesti Kirjandus, nr 9, lk 385–403.
- Põldmäe, Rudolf 2023.** Rahvaluulekoguja reisiramat. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused. Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 37.) Koost Mari-Ann Remmel, toim Valdo Valper. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Reinaus, Reeli 2026.** Kivi kahe ilma veere peal. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 548–552.
- Saukas, Rein 2005.** Eesti mõistatuste allikalugu. I kd. (Reetor 5.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, folkloristika osakond, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus.
- Saukas, Rein 2020.** Auhinnamõistatused „Oleviku Lisas” (1887–1888). [Käsikiri.]
- SL = Setukeste laulud.** Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega, välja annud Dr. Jakob Hurt. I–III kd. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 104: I–III. Monumenta Estoniae antiquae I:1–3.) Helsingi: Soome Kirjanduse Selts, 1904–1907.
- Zetterberg, Seppo 2013.** Kultuurisillad ja revolutsioonituuled. Helsingi eesti kogukond 20. sajandi alguses. Tlk Kadri Jaanits, Sirje Olesk. Tallinn: Tänapäev.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2018.** Kirillitsas kirja pandud seto *jutusõ*. – Mäetagused, nr 70, lk 67–90. https://doi.org/10.7592/MT2018.70.toomeos_orglaan
- Valk, Heiki 2025.** Miikse Jaanikivi ja jaanipäev. Toim Mari-Ann Remmel. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Västriku, Ergo Hart 2007.** Vadjalaste ja isurite usundi kirjeldamine keskajast 20. sajandi esimese pooleni. Alliktekstid, representatsioonid ja tõlgendused. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 9.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kärri Toomeos-Orglaan (sünd 1975), MA, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi nooremteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), karri.toomeos@kirmus.ee

Insights into Hindrik Prants’s collection of Seto folklore

Keywords: folklore, history of folkloristics, Seto culture, Jakob Hurt, Hindrik Prants

This article focuses on the material recorded by the folklore collector Hindrik Prants, a native of Vastseliina Parish, during his travels in Setomaa between 1887 and 1890. His collecting work is documented in the folklore texts themselves, in letters sent to Jakob Hurt, and in memoirs written some fifty years later. Although these sources

differ in content, genre, purpose, and temporal perspective, together they make it possible to examine different representations of the same events, explore their common features, and identify contradictions between them.

Three main issues emerging from Prants's letters and memoirs concern the collection of variants, the payment of performers, and the recording of morally borderline texts. Because Prants viewed his work through the lens of folklore "salvage", he regarded texts that had already been recorded as effectively preserved and therefore saw little need to write them down again. The issue of payment arose from the performers' earlier experiences with folklore collectors who had paid them for singing, while the moral dilemmas stemmed from Hindrik Prants's Christian background and from the fact that the organizer of the collecting campaign, Jakob Hurt, was a Lutheran pastor.

Rather than focusing on the folk tales and songs themselves, the article examines the textual and contextual material surrounding these recordings, thereby shedding light on both the personal aims of Prants's collecting work and the broader ideological attitudes that guided it.

Kärri Toomeos-Orglaan (b. 1975), MA, Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum, Junior Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), karri.toomeos@kirmus.ee

1905. aasta revolutsioonikirjanduse kaks näidet: „Wõitluse päiwil” ja „Edasi. Tööliste jõulualbum”

HEGELY KLAUS

1905. aasta detsembris ilmus kaks kirjandusalbumit, mille meeoleolu seob võidujoovastus, vihavaen valitseva korra vastu ning revolutsioonikihk: nooreestlaste „Wõitluse päiwil” ja tööliste jõulualbum „Edasi”. Teoste stiil aga erineb märgatavalt, nooreestlaste revolutsiooniromantika asetub vastamisi töölikirjanike provokatiivse väljenduslaadiga. Sellel ühiskondliku käärimise ja poliitilise vastutegevuse ajal oli ilukirjanduse eesmärgiks saanud kihutus. „Wõitluse päiwil” astus sõgedale parteivihale, väikekodanlikule rumalusele ja nn kohvilaua moraalile vastu tormi ja tungi paatosega (Tuglas 1918: 13). Gustav Suits (1905a: 7) on albumi sissejuhatuses sõnastanud selle lähtealuse: „Elu on wõitlus”, täpsemalt „Wõitlemine uue ühiskonna korra pärast, wõitlemine, mis inimeses kõik kõrge ja kauni ning kõik madala ja alatu lahti päästab [---]”. Tööliste jõulualbumis „Edasi” oli suurem rõhk poliitilisel kihutustööl ja mässule õhutamisel. Hans Pöögelmann (1905a: 10–11) vastandab kohe kogumiku alguses „rahvaklassi” ehk „töölisteklassi” ning „kodanikkude ja suurpõllumeeste klassi”, samuti kritiseerib ta individualismi ja modernismi ilminguid kirjanduses ja kunstis.

Viimastel aastakümnetel on töölikirjanduse uurimine avardunud ja rohkem on pööratud tähelepanu selle mitmekülgsele, kuid see on endiselt jäänud kirjanduskaanoni varju. Noor-Eesti programm ja liikmeskond asetuvad seevastu nii eesti kui ka väliskirjanduse maastikul XX sajandi alguse modernismi murdepunkti. Nooreestlaste albumis esinevad peale Gustav Suitsu ja Friedebert Tuglase veel Bernhard Linde, Marie Heinamägi (Heiberg) ja Alfred Julius Mõttus luuletustega, Mait Metsanurk, Ansomardi ja P. Attila proosaga ning Helene Taar artikliga „Uue aja naisliikumine”, mis annab ülevaate XX sajandi alguse naisemantsipatsioonist.

Tööliste jõulualbumis leidub Mihkel Aitsami, Mihkel Martna, Ernst Petersoni, Aleksander Tamme ja Pöögelmanni loomingut, lisaks on märgatav väliskirjanduse mõju. Nimelt on selles tõlked rootsi naiskirjaniku Thekla Lindeni (Thekla Levinia Andrietta Knösi), vene ajakirjaniku Vlass Doroševitši, ukraina revolutsionääri Ivan Belokonski ja noore Filipiinide kirjaniku José Rizali teostest; ülestähendused Karl Marxi ja Eugen Ehrlichi teooriatest; viited Maurice Maeterlincki loomingule ning koguni ajakirjadele The Studio ja Southern Messenger. Need osutused ning kultuurikontaktid annavad põhjust läheneda tööliste albumilegi mõjukriitika mõiste kaudu, mida on Marin Laak kasutanud Noor-Eestiga seoses, tuues välja, et Noor-Eesti ideoloogia lähtekoht oli „suunatud just Euroopa mõju suurendamisele eesti kirjanduse arendamisel” (Laak 2008: 498). Paradoksaalselt seisab lähtekoha teises otsas Tuglase hirm plagiaadisüüdistuse ees (Kalda 2004: 118). Albumi „Wõitluse päiwil”

kaanepildi autor on Nikolai Triik, „Edasi” kaane on kujundanud Ants Laikmaa, kes lisaks kogus sealsamas avaldamiseks oma õpilaste loodud illustratsioone 1905. aasta revolutsioonisündmustest (Pählapuu 2021).

Järgnevas ülevaates uurin, kuidas suhestuvad omavahel kaks revolutsioonivaimu ja võitluslikkust kandvat albumit ning kuidas need väljendavad ajastuomast ümberloomise tungi. Nagu kirjutab Gustav Suits (1906: 59), tuleb paremate ja vabamate inimeste kujunemiseks parandada väliseid tingimusi, äratada alamate klasside eneseteadvust „kõrge sihi” kättesaamiseks. Peeter Ruubel (1918: 53) viitab artiklis „Noor-Eesti ja poliitika”, et nooreestlased järgisid individualismi, mis „isiku vaba enesemääramise õiguse printsiibist väljamineks oma lõpusihti kätte loodab saada praeguste ühiskondlikkude vahekordade põhjaliku uuenduse kaudu, selleks tarvilikuks pidades organiseeritud seltskondlikku võitlust”. Organiseeritud seltskondlik võitlus oli ka tööliskirjanike loomeajend. Siinne tekstianalüüs keskendub kirjanduslikule vaatepunktile ja võtetele, mille kaudu seda revolutsioonikogemust ja võitlusvaimu väljendatakse. Kas albumitele on omane individuaalne või kollektiivne hääl? Hüpoteesiliselt erineb albumite poeetiline laad sõltuvalt programmisest lähtepunktist: tööliskirjanduse alus on vormieitus ja lookesksus, seevastu Noor-Eestile on iseloomulik normieitus ja vormimäng. Oluline on vormivõtete vaatlus, kuid sama oluline on osutada nende võtete kasutamise (või mittekasutamise) eesmärgile ja rollile tekstis.

Kaks albumit, üks eesmärk

XX sajandi alguse murrangud Eestis lähtusid talupojaühiskonna kihistumisest ja linnastumisprotsessist, oma osa oli muidugi ka 1880. aastatel alanud venestamisel ning rahulolematusel Balti parunite ja Vene riigipoliitikaga. Linnastumise ja industrialiseerimisega hoogustus töölisliikumine ning kasvas tööstusproletariaat. Hakkas levima tööliskirjandus, mida olen käsitlenud artiklis „Eesti varase tööliskirjanduse piirjooned ja tunnused” (Klaus 2020). Revolutsioon ja propaganda töid avalikku arutellu nii poliitilised, majanduslikud¹ kui ka rahvuslikud² probleemid ning kirjandusse murdis uus romantismilaine, mis eeldas „revolutsiooni tundmuses ja mõtetes” (Tuglas 1918: 12). Oma osa selles oli tõlkekirjanduse³ ja ajakirjandusvälja-

¹ Majandusliku vastuolu keskmes oli eelkõige maaküsimus: „Väikemaomandi osakaalu suuremine suurmaomandi arvelt oli eelkõige vähemjõuka eesti talurahva huvides, seevastu baltisaksa mõisnike majanduslik ja ühiskondlik mõju oleks selle tulemusena vähenenud” (Roasto 2023: 37).

² 2015. aastal on Kersti Lust väitnud, et tol hetkel domineeris ajalookirjanduses seisukoht, et 1905. aasta revolutsioon oli suunatud Vene riigivõimu, mitte mõisnike vastu. See vaatepunkt on tema sõnul baltisakslaste ajalookirjutuse osa, millega ähmastuvad eestlaste ja baltisakslaste vahelised piirid, üldiselt rahvuslikud ja seisuslikud eraldusjooned (Lust 2015:137).

³ Tuglas kirjutab 1935. aastal Mihkel Kampmannile oma Treffneri gümnaasiumist väljaviskamise põhjustest: „Tutvusime ääri-veeri mööda poliitiliste liikumiste ja rühmitustega mujal, lugesime ka keelatud kirjandust, nii palju kui seda imekombel kätte saime. Eriti Soome poolt hakkas tilkuma teateid hoopis teistsugusest rahvuselusest kui oli see meil legaalselt moes. Juba 1903. a. veerisin ma soome keelset brošüüri „Suured ja väikesed rahvad”” (UTKK KK 17: 109–118)

annete⁴ järsul kasvul: aastatel 1900–1919 oli tõlkekirjanduse osakaal kogu Eestis ilmunud ilukirjandusest vähemalt 43,6% (Möldre 2012: 90).⁵ Tuglase (1918: 14) sõnul iseloomustas XX sajandi alguse eesti kirjandust realismi ja romantismi, isamaalise ja kosmopoliitse, tundelise ja ainelise vaheline sõda.

1904. aasta kevadel oli toimunud Noor-Eesti asutamiskoosolek ning 1905. aasta suvel ilmunud „Noor-Eesti” I albumis sõnastati rühmituse juhtmõte: „Olgem eestlased, aga saagem ka euoplasteks!” (Suits 1905b: 17) Programmis pöörati erilist tähelepanu stiili- ja vormiküsimustele, väljendati vastumeelsust vananenud külakirjanduse, moraliseerivate ja ühekülgsede aadete suhtes ning taotleti senisest suuremat kunstilisust, pidulikkust ja idealismi. Ka töölisautorid püüdsid haakuda rahvusvahelise konteksti ja suurlinlike kogemustega ning tuua lugejateni tööliste eluvõitlust käsitleva kaasaegse sisuga teosed. Nooreestlaste ja töölikirjanike juhtmõtetes tõusis aga esile erinevus. Ma ei vaatle niivõrd nende programmilisi seisukohti ja ideoloogiat tervikuna, vaid kõrvutan arusaamu kirjanduslikust subjektist: kas albumite tekstid kõnelevad loojaisiku või pigem sotsiaalse rühma nimel?

Tuglase (1936: 77) sõnul seisid sajandialguse „tööliste ilukirjandus, albumid ja ajalehtede joonealused, kõik need sentimentaalsed jõulujutud proletariaadi elust, halvad paroodiad pastorite, parunite ja kodanlaste kohta ning revolutsioonilised vemmälväärsid” üleüldse väljaspool kirjandust. Ta lisab koguni, et need tekstid olid „halvad poliitilise partei päevakajad, vaimuvaesed, tuimad ning tõmbid” ja „[e]riti piinlik, et ka kõik revolutsioonilaulud, mida pidulikkudel puhkudel tarvitatakse, on üldiselt halvasti ja maitsevastaselt tõlgitud, nii et esteetiliste nõuetega inimest otse haavavad” (Tuglas 1936: 77). Niisugune kriitika põhineb individualistlikul loomekäsitusel, kuivõrd Tuglase (1936: 77–78) hinnangul on ehtsad kirjanikud vaid need, kes võltsimatult peegeldavad omaenese temperamenti. Sellega kaitseb Tuglas selgelt nooreestlaste elitaarset kunstikäsitust, mille olid töölikirjanikud kahtluse alla seadnud. Näiteks arvustas Otto Münther (1914/1915) nooreestlaste, sealhulgas Tuglase ja Karl Rumori loomingut, sõnades, et eesti nooremate kirjanike teosed ei paku sisuliselt midagi uutset ega üllatavat ning erinevad vaid stiili ja uute sõnade poolest. Vastupidiselt Tuglasele kritiseeris Münther (1914/1915: 3, 8) neid kirjanikke, kellel puudub „sotsiaalpoliitikaline nägu” ja kes „ei võta oma tööde aluseks laiemat elu, selle võitlust, ega ta püüdmisi walguse poole”. Tekib küsimus: kas kirjandusteose subjekt peaks olema individuaalse või ühiskondliku hääle kandja? Nooreestlaste ja töölikirjanike sõnastatud erimeelsuste kõrval ei saa jätta märkamata, et albumis „Wõitluse päiwil” paistavad silma needsamad paroodiad pastorite ja parunite kohta ning

⁴ Ainuüksi revolutsioonaaastatel 1905–1907 ilmus üle 30 nalja- ja pilkelehe; see oli kolmandik kogu tollasest ajakirjandusest (Roos 1941: 704).

⁵ Peale Postimehe, Sakala ja Virulase lisalehtedes ilmunud tõlgete on mainimisväärsed näiteks Eduard Vilde tõlgitud Mark Twaini naljajutt „Miljon westitaskus” („The Million Pound Bank Note”, 1893, e k 1893), Ernst Ilmatari tõlgitud Gerhart Hauptmanni näidend „Woorimees Henshel” („Fuhrmann Henschel”, 1898, e k 1902) ning Jaan Tõnissoni tõlgitud Hermann Sudermanni naturalistlik draama „Kodu” („Heimat”, 1893, e k 1904). Lisaks leiab tõlkeid Eduard von Keyserlingi, Maurice von Sterni, Carl Hunniuse, Maksim Gorki, Fjodor Dostojevski, Vladimir Korolenko, Upton Sinclaire, Jack Londoni, Charles Dickens, Émile Zola, Johannes Linnankoski, Minna Canthi, Rüdolfs Blaumanise jt teostest.

Gustav Suitsu vemmälvärss „Jumalad ja rumalad”. Samal ajal oli ju Pöögelmann, üks varaseid ja viljakamaid eesti töölikkirjanikke, Suitsu ja Tammsaare kõrval albumi „Kiired” kaastöölise.

Liiti võitlesid eeltoodud autorid 1905. aastal suuresti sama sihi nimel ja samade vahenditega. Albumite eessõnad asetuvad dialoogi, kus avatakse 1905. aasta revolutsiooni kogemusi, olugi et albumite autorid eraldasid endid teineteisest. Suitsu (1905a: 5–6) käsitluses jagunevad kirjanikud ülespoole tungivaks, rahulolematuks kihiks ja vanale korrale surmahoopi andvaks töölikklassiks. Pöögelmann (1905a: 14) asetas omakorda nooreestlased kodanlikku klassi ning vastandas neid „rahvaklassile”, ironiseerides, et kodanlaste ringkonnad on hakanud põgenema tumeda tuleviku kartuses saladusliku „üleilma” tiiva alla. Ometi rõhutas ta kirjanduse ja vaimuelu sõltuvust ühiskondlikust elust, seltskonnast ja elutingimustest, sest „iga vaimuelu [---] on o m a a ja sünnitus, oma aja elutingimiste ja nimelt selle oluse – tööstusewiisi – wili” (Pöögelmann 1905a: 6). Suits (1905a: 7) lisab, et kirjandus ja ühiskondlik areng annavad teineteisele hoogu. Kirikuvõimu ja riigi rolli valitsevate klasside toetajana kritiseerisid mõlemad (Pöögelmann 1905a: 6–7; Suits 1905a: 7). Albumite eessõnad moodustavad seega omamoodi terviku, kus opositsiooniline hoiak võimaldab mõlemas näha ühtset revolutsioonilist ajendit, olugi et esteetikasse ja subjekti positsiooni suhtutakse erinevalt.

Suits toob oma eessõnas esile revolutsiooni, mis hõlmab võitluse ja ühtekuuluvustunde juurutamise kõrval just kirjanduslikke püüdlusi. Ühiskondlik mässumeelsus annab jõudu revolutsiooniroantikale ja kõrgetele aadetele; võitluse eesmärk on esmajärjekorras inimhinge headuse ja kauniduse vallandumine, mitte klassivõitlus. Nooreestlased katsetasid ilukirjanduse vormiga, seades pilgu sisust kaugemale. Sellega haakub otsapidi Johannes Aaviku keeleuuendusliikumine, sest väärt kirjanduse aluseks on hea keel. Suits (1905a: 8) kirjutab: „Aga m e i l, kes meie endid nüüd ülespoole tungiwa, mitte-rahulolewa kihi liikmed tunneme olewat, meil on opositsiooni-lust were sees. [---] Elu tahame meie ja – wõitlust.” Samas manitseb ta küllaltki paradoksaalselt, et „tõsine luuletaja ei pea kirjanduses ei sotsialdemokrat, ei kodanlane ega aristokrat olema, waid kõigepäält ikka l u u l e t a j a” (Suits 1905a: 8). See on nooreestlaste üleskutse võitlusele isiku- ja loomisvabaduse põhimõtete ning kodumaa eest kirjanduse kaudu. Paradoksaalsus on iseloomulik Suitsu ja üldiseltki noorestilikule hoiakule, mis ei rõhuta niivõrd poliitilise vaatepunkti puudumist, kuivõrd kirjandusliku subjekti sõltumatust: Suitsu jaoks ei kõnele kirjandus klassi nimel, vaid individuaalselt positsioonilt, mis võib küll toetuda revolutsioonilistele ideaalidele, kuid ei allu neile täielikult.

Ajakirja Noor-Eesti esimeses numbris nendib Suits (1910: 3), et eesti kirjandus peab õppima „moderni kirjandusliku tehnika eneseteadlikku mängitamist, uute stiilide ja meeolude kultiveerimist, oma keele-materjali intensiivlikumat läbitöötamist ja, muu seas, ka rahvusvaheliste kulturisõnade tarvitamist”. Näiteks Jaan Vändrik (1918: 45) ja Hans Kruus (1918: 40) on kritiseerinud autorite tagasihoidlikku ühiskonnakriitikat ja viidanud hirmule tsensori ees, kuid julgeid kunstilisi ja keelelisi katsetusi on siiski peetud edumeelseteks. Seevastu olevat eesti töölikkirjandus eemaldunud kokkukõlast, voolavast lausestusest ja sõnamängust ning vastandub

niisugustele teostele, kus vorm on sisust olulisem. Tööliskirjandust, eeskätt proosat, on mõjutanud kõnekeel: iseloomulikud on spontaansed dialoogid ja argine sõnakasutus, ka lühendite ja murdepärasuste kasutamine. Tööliskirjanduse kohta üldiselt on täheldatud, et autorid üritasid jäljendada tööliste realistlikku kõnepruuki, vältides dialoogides intellektuaalseid ja analüütilisi repliike (Christopher, Whitson 1999: 73). Teosed pidid keelekasutuselt olema võimalikult lihtsad ja kõigile arusaadavad. Samuti ei saanud tööliskirjanduse stiil ja vorm kunagi tähtsamaks sisust, seega üldjuhul ei kasutatud poeetilisi kujundeid. Küll aga kinnistas tööliskirjandus eesti kirjakeelde registri, mille abil kujutati uut, industrialiseeritud linnaühiskonda ning töölistmaju, vabrikuid ja masinaid.

Revolutsioonistaastail koondasid nii nooreestlased kui ka tööliskirjanikud enda ümber mitmesuguste poliitiliste vaadetega autoreid: aktiivsetest revolutsionääridest mõõdukalt solidaarsete kirjanikeni. Pöögelmann ja teisedki töölistautorid tähtsustasid kirjanduses reaalselt ainet ja selgeid sotsiaalpoliitilisi seisukohti (nt Pöögelmann 1907; Münther 1914/1915: 3). Esteetiliste eesmärkide kõrval tunnistab isegi Suits: „[---] kahklemata jääb marxismusele suur „ajalooliku töö” tähtsus, see, et ta alamate kihtide eneseteadvust on äratanud ja neid organiseerinud, nimelt organiseerinud kõrge sihi kättesaamiseks” (Suits 1906: 59). Bernhard Linde (1914: 84) kirjutab, et poliitilised rühmitused on teineteisega võistlevate ajalehtede „sünnitused”. Siinses artikliski mõistetakse tollast ühiskonda dünaamilise tervikuna, mitte ideoloogiliselt ühtsetest gruppidest koosnevana. Albumite „Wöitluse päiwil” ja „Edasi” sisu ümbritseb raamistik, milles revolutsioonivaim pörkub kahe vastandliku esteetikaga. Teoste sisu kõrval on oluline jutustaja vaatepunkt. Järgnevalt uuringi, kuidas avalduvad programmilised omapärad ning milliseid poeetilisi võtteid seejuures kasutatakse.

Poeetilised võtted

Noor-Eesti programm nõudis proosas kaasahaaravat sisu, „isiklikul tasandil suhetumist oma tekstiga, sügavust, algupärasust”, läbimõeldud karakteriloomet ja kompositsiooni; luules riimi- ja rütmikatsetusi ning sõnamängu; kirjanikult aga valgustatust, psühholoogilist pädevust ja andekust (Mikkel 2007: 30–31, 44). Tuglase (1936: 78) sõnul mõjub kirjanik ehtsalt vaid siis, kui ta peegeldab võltsimatult oma temperamenti ja kaasaja olemust ning on seotud kaasaegse kirjanduskultuuriga. Ka lugejaskonnalt eeldati kirjanduse mõistmist: „Kuid ärgem laskem end petta: edumeelne mõte ei muuda vemmälvärssi veel kunstiteoseks” (Tuglas 1936: 78). Albumi „Edasi” reklaamis aga teatati, et „Edasi” on „edulisele töölisteklassile pühendatud” (Teataja 1905). Mõlemad albumid püüdsid omal moel kõnetada seda „õiget” lugejat: nooreestlased rõhutasid vastuvõtja esteetilist küpsust, tööliskirjanikud klassiteadvust.

Albumis „Wöitluse päiwil” tuleb vooruse ja ilu ideaalide ning julgete kõlakujuundite poolest esile Marie Heinamäe (Heibergi) luule. Nooruke Heiberg (1890–1942) oli varem avaldanud luuletusi ajakirjas Linda. 1906. aastal ilmunud esikkogu

„Mure-lapse laulud”, mille toimetajad olid Gustav Suits ja Friedebert Tuglas, kinnitab Heibergi positsiooni nooreestiliku nukruslaulikuna. Albumi luuletustes paistavad silma tundehoogsus ning patriootiline paatos, mida võimendab individualistlik minavorm. Optimistlikud tulevikulootused ja vabadusepüüded („Oh kerki koit ja kuma kuldse kiirel / ja paista päike üle kodumaa!” (Heiberg 1905a)) seisavad kõrvuti enesemääratlemisega: „Su mure laps wist olen mina” (Heiberg 1905b). Heiberg järgib neis luuletustes traditsioonilisi vorme, kasutades ranget ristiimi ja kindlaid värsimõõte, kusjuures enamik värse algab ühesilbilise sõnaga. Ehkki nooreestlased tõid luulesse uusi vorme, poeetilisi võtteid ning värsimõõte, valitses tollal endiselt riimluule (Lotman, Lotman 2024: 607–608).

Heibergi värsiloomingus kajastuvad väga ilmekalt ajajärgu tundetoonid, ehkki kohati võib tajuda vanaromantilist sentimentaalsust (Elmäe 1966: 23, 26). Tema luule kujundites domineerivad *meri* ja *lained*, *öö* ja *koit*, samuti looduse, loomade, aastaegade ning kodumaa kirjeldused – kodumaad pidas Heiberg oma suurimaks murelapseks (Ermel 2004: 22). Rahvuslikku ühtekuuluvustunnet või revolutsioonikogemust kätkevad valguse ja pimeduse sümbolid võimaldavad Heibergi luuletusi tõlgendada poliitilises võtmes. Näiteks luuleread „Oh kerki koit ja kuma kuldse kiirel / ja paista päike üle kodumaa! / Ei siis me õnnetumat maad ja rahvast / ööwarjud ial oma alla saa” (Heiberg 1905a) kõlavad kui üleskutse vabadusele; *ööwarjud* on isikustatud, nende alla sattumisest loodetakse hoiduda. *Koit* millegi uue ja hea alguse sümbolina on üks levinumaid metafoore töölis- ja revolutsiooniluules, kus tihti on sellel poliitiline mõõde. Nii on ka *lainetega*, mida on töölikirjanduses valdavalt kasutatud töölistmasside sümbolina. Näiteks Pöögelmanni (1905b) luuletuses „Kewade-tuuled” vajub *laine* üle maa: „Õöwaiksuses wajub see laene / Nii raskesti üle maa, / Kui ähwardaks häwitust tuua / Ja lagedaks rüüstata ra’a.”

Alfred Julius Mõttuse (1886–1942) neljast ristiimilisest katräänist koosnev luuletus „Tõuseb...” sisaldab üldjoontes samasuguseid kujundeid nagu Heibergi luule, ent ta kasutab rohkem allegooriat. Mõttus oli hilisemas elus arst ja poliitik, tema kirjanduslikust tegevusest saab esile tuua vaid üksikud luuletused ja artiklid ajakirjandusväljaannetes. Luuletuses „Tõuseb...” on sarnaselt Heibergiga vihjatud pimeduse varjudele ning värss „ju kumab kuldne koidu-kiir” (Mõttus 1905) toob samuti esile koidu sümboli. Uusromantismi- ja naivismisäde paistab ridadest:

...tõuseb. Pimedus kui wari
kaob sädemete meresse...
ja ilm on nagu tulemeri,
mis lausa löönud lõkkele.

...leegitsewast tulemerest
Kerkib, kaswab wabaduse maa.
Sest kõla, wägew wõidu-hümnus,
Ja wabaduse walgust terwita!
(Mõttus 1905)

Mõttuse luuletust iseloomustavad hüperboolid ning tule ja mere metafoorid (*sädemete meri, tulemeri, tule sädemed, lõkkele lööma*), mis kuuluvad revolutsiooni-kirjanduse kujundivaramusse ning eeldavad lugejalt revolutsioonimeeleolu (vt Tuglas 1918: 12). Luuletus jääb tõlgendusele avatuks: vabaduse valguse all võib mõista vaba kodumaad, mida nõuab Suitsi albumi eessõnas, samuti vaimset vabadust, enesemääratlemise ja -teostamise vabadust. Luuletus ei kätke küll lüürilise mina ega kollektiivse meie vaatepunkti, vaid midagi abstraktset, näiteks ajastu enda häält.

Tuglase luuletuses „Kui vihma sadama hakkas” on tähelepanu all keel ning määrgata võib tartukeelset sõnakasutust: „Ai, ai, ai! / Tsia weiwä / eski leiwä... / Es saa süwwä, / nüüt wiel lüwwä... / Perna'ane, perna'ane... / ... Uu-uu-uu..!” (Tuglas 1905a: 76–77) Regilaulule omane alliteratsioon ja häälitsemise või huikamise kirjalik jälgendamine erinevad silmanähtavalt albumi üldisest paatosest. Samuti eristub teistest Suitsu (1905c) luuletus „Jumalad ja rumalad”, kus ilmneb vastandus *meie-nemad* ja tuleb esile ühiskonnakriitika. Artiklis „Kaks ilmavaadet” ei pea Suitsi jumalateks pühakuid, vaid eeskätt neid „vana vaimu” kandjaid ja „postimehelaasi”, kelle arusaamad kõlblusest, aatelisusest ja seaduslikkusest on vanameelsed (Suits 1906: 13). Suits (1906: 14–21) arutleb põhjalikumalt „alalhoidlike ja eduliste” voolude üle, millest esimest seostab ta vanade „jumalatega”. Luuletuse „Jumalad ja rumalad” toon on ironiseeriv ja süüdistav ning keelekasutus lihtne, mistõttu see sarnaneb töölikirjandusega. Suits (1905c) toetub äratuntavale metonüümiale ja seisuslikule hierarhiale: „Kõrgel – säääl asuwad suremata jumalad. / Madalal – sumawad surelikud rumalad.” Suitsule omaselt pole selles luuletuses paisutatud tundeavaldust ning valitseb tema stiilile üldiselt tunnuslik „sõnastuskargus”, mida on Suitsu luulele omistanud ka Karl Muru (2001: 425).

Tuglase (1905b) novell „Oma päikese poole” vastandub esmapilgul senises proosas domineerinud külaelu kujutamisele kriitilise realismi võtmes ning ühiskondliku mõõtme asemel on esil isiklikud teemad. Vaikset taluelu ihkava tütarlapse ja võimsa linnaelu järele õhkava noormehe armastuslugu kätkeb küll ühiskondlikku lõhet, kuid esiplaanil on noormehe sisemine võitlus. Ent kui noormees hõikab: „Läheme tormisse ja lunastame võitluse läbi enesele rahu!” (Tuglas 1905b: 16), siis seostub isiklik võitlus ikkagi ühiskondlikuga ning nähtavale tuleb revolutsioonivaim. Lause „See on surnud seltskond, kes oma tasakaalu ja korda wanemate käest arwab pärandanud olewat ja kes läbi tormi paremaid aateid ei otsi” (Tuglas 1905b: 15) viitab kahele vastandlikule osapoolele: neile, kes tahavad senisest erinevat ja paremat, ja neile, kes on rahul vanematelt pärandatud korraga. Viimaste nimetamine *surnud seltskonnaks* on tähelepanuväärselt julge. Tuglasele omaselt põimuvad novellis uusromantiline ja impressionistlik laad ning voogav-pehme keelekasutus.

Suitsu „Kirgede laul” samast albumist erineb oma romantilise tonaalsusega albumi üldisest laadist, mõjudes kohati isegi võõristavalt: „Ei mäleta muud, kui kallistuste hoogu, / kui noore were põhjani wapustatud woogu / ja käte wahel painduwat pilliroogu – / rõõm tantsis kui merelaened tormisel ööl!” (Suits 1905d) Suits oli poliitiline luuletaja (Väljataga 1992: 5; Muru 2001: 425; Velsker 2020: 315; Susi, Vaiksoo 2023: 34) ja seepärast mõjuvad „Kirgede laulu” värsid maneerlike ja üldsonalistena. Küll aga rõhutab just „Kirgede laulu” romantilisus albumi „Võitluse

päivil” mitmekesisust, mis oli üldiselt omane XX sajandi alguse eesti luulele. Tuglase ja Suitsu tekstid avardavad albumi temaatikat ja poeetilisi võtteid, näiliselt eemaldudes selle poliitilisest taotlusest.

Tööliskirjanduses on seevastu esmane sisu ning vormikatsetused on enamasti teisejärgulised. Vormivõtete, näiteks kirjavahemärkide loominguks kasutamise, range riimiskeemi, kuid ka sõnamängu ja prosaismide eesmärk oli rõhutada ning kinnistada tekstide poliitilist mõõdet. Paroodia ja banaalsuste kasutamine tööliikumise vastaste naeruvääristamiseks on tööliikumise poliitilise retoorika osa. Mõtteselguse esiletoomiseks võidi tekstidesse põimida liialdusi ja antiteese, eriti just „meie” ja „nende” võrdlemises. Sellega omakorda haakub meie-hääle kasutamine, mis tihti esinebki koos mõne liialdusega. Revolutsiooniaegse tööliikumise läbiv taotlus oli poliitiline kihutustöö, ehkki see võis teinekord mässumeelolude kõrval taanduda.

Albumi „Edasi” luulevaliku avab Jaan Kreegi (1885–1908) kohati eeleegiline silbilis-rõhulises värsisüsteemis sekstett „Aga õues tähed paistwad...”, mis demonstreerib sisu-enne-vormi põhimõtet. Luuletuse alguses on kirjeldatud öist lumesadu, mis on esitatud haige ema voodi ääres näljast nuuksuva mehe vaatepunktist: „Wii-maks tühjakõhu pärast / Hakkan tasa nuuksuma. / Nõnda ema sängisõrwal / Uinun nuttes magama.” (Kreek 1905) Kreek on naturalistlik, tema sõnakasutus on täpne ja argine. Tähelepanu all on ilmalikud mured, mistõttu on luuletuse meeleolugi rusuv ja toon kaeblik. Kreegi luuletuse tegevus toimub samuti öösel nagu Mõttuse luuletuses „Tõuseb...” albumist „Wõitluse päivil”, kuid erinevalt Mõttuse abstraktsetest koidukuma kujutlustest on Kreegil esiplaanil argisus: „Aga õues tähed paistwad / Pehmelt, nagu waigistes, / Wõimetut ja haiget elu / Kestwusele meelit’es...” Pealtnäha lõpevad mõlemad luuletused lootusrikkalt, aga Kreek on irooniline: õues paistvad tähed meelitavad kestvusele võimetut ja haiget elu. Võrreldes Noor-Eesti albumi luuletustega on Kreegi luuletuses sõnamängu ja kõnekujundeid vähem ning esiplaanil on sündmustik: „Õhk on röske. Katkist kuube / Keha ümber tõmban ma, / Taskudesse külma pärast / Katsun käsi suruda.” (Kreek 1905)

Hans Pöögelmanni (1875–1938) retoorilisele küsimusele üles ehitatud luuletus „Kus on nad nüüd?” on loosunglik ning paistab silma jõulise, kohati ülepingutatud kujundikeelega. Eripärane on luuletuse keskel ilmnev tundetooni muutus ja temaatiline pööre, kui *südamete tundevõimsal tulel sütitamisele, julguse õhutamisele ja uue elu marutantsul algamisele* järgnevad read: „Õrn koduwiis, mis tänawast ja salust / Meil igatsewalt heali awaldab, / Mis ehapuna hellast helgist laulis / Ja läinud noorus-iast unistab” (Pöögelmann 1905c). Luuletuses esineb palju liitsõnu: *laulu-vennad, marukoha, lõunapaiste, koidutunded, tundetuli, vabadusevalge, kõuemürin, tormimüha* kätkevad midagi ülevat ja kirglikku. Samuti esineb personifikatsiooni, alliteratsiooni ja assonantsi („ehapuna hellast helgist”). Selle luuletuse kõnekujundid on otsesõnalist või argikeelset väljendust eeldava tööliikumise kontekstis tavatud.

Albumid erinevad seega nii ideoloogiliselt kui ka vormiliselt: nooreestlaste loominguks annab rafineeritum vorm revolutsioonikogemusele individuaalse ja mitmetähendusliku tõlgenduse, tööliikumises peegeldatakse kogemust kollektiivselt ja avatakse ennekõike poliitilist sihti.

Individuaalne ja kollektiivne subjekt

Alljärgnevas võrdlen ainsuse ja mitmuse esimese isiku ehk „mina” ja „meie” esinemist ja funktsiooni kummaski albumis. Töölisautoritele on iseloomulik kollektiivse hääle kasutamine ja meievormis narratiiv, kuid Noor-Eesti individualistlikus ja uusromantilises esteetikas on see pigem erandlik. Meienarratiivis kätkeb grammatiline isik ühtaegu jutustajat ning tegelasi (Bekhta 2017: 165). Just meievormis narratiiv on põhjus, miks näiteks indiviidi sõltumatust rõhutav kirjanduskriitika ei käsitle töölikirjandust ilukirjandusena, vaid määratleb seda pigem sotsiaaluurimusliku või polemiseeriva reportaažina (Steadman 1939: 152; Williams 1980: 222; Hawthorne 1984: vii; vrd Tuglas 1936: 77). Kollektiivne hääle aga ei välista üksikisikuga haakuvate teemade kajastamist, vaid võimaldab avaramat lähenemist: näiteks arutelu selle üle, millised jõud piiravad individuaalse identiteedi kujunemist ning kuidas mõjutavad seda sotsiaalne ebavõrdsus või pere ja kogukonna suhted.

Siinne analüüs lähtub arusaamast, et narratiivi ilmnemiseks piisab, kui tekstis on kujutatud ühtainsat sündmust (Genette 1980; Smith 1980; Abbott 2002). Nii võib isegi lüürilistest, osalt staatilisi seisundeid kirjeldavatest teostest leida narratiivseid situatsioone: mikronarratiive, mis võivad peituda mõnes tundeilmingus või mõttevahetuses. Narratiiviuuringutes on kollektiivse vaatepunkti kasutamist käsitlenud näiteks Adalaide Morris (1992) ja Brian Richardson (2009), kuid töölikirjanduse põhjal ei ole seda uuritud. Uri Margolin (1996: 115) toob välja, et meievormi kasutamine ilukirjanduses on konfliktne ja ambivalentne, mistõttu pole see levinud. Bekhta (2017: 165) väitel on ka senised narratoloogilised mudelid olnud küllaltki tõrksad kollektiivse jutustaja kaasamiseks või isegi tunnistamiseks. Ometi domineerib see just ühiskondlikule peavoolule vastu seisvas kirjanduses, näiteks sotsialistlikus ja feministlikus lugemisvaras.

Töölikirjandus taotleb elulähedust ning kollektiivse hääle eesmärk on tagada teksti usaldusväärsus. Pingestatud meienarratiivi kaudu peegeldatakse töölikirjanduses identiteeti, kindlat olukorda ja ühiseid teadmisi, lisades jutustaja häälele taustahääle, n-ö kollektiivse meelega,⁶ mis justkui kinnitab jutustaja seisukohti. Paradoxaalselt aga tekib meievormi kasutamisega lugejas küsimus jutustaja usaldusväärsuse kohta, mida näiteks minajutustuse puhul ei teki (Richardson 2009: 146). Jutustajatüübist olenebki, kui ehedalt ja usaldusväärselt tekst mõjub: minajutustajal ei saa olla ligipääsu kirjeldatud rühma liikmete mõtetele ja tunnetele, seevastu kollektiivset vaatepunkti esindaval jutustajal justkui saab. Kui ühe teksti sees jutustaja positsioon nihkub „meilt” „minale” või vastupidi, panebki see lugeja kahtlema jutustaja usaldusväärsuses, eriti tegelastele ainuomaste läbielamiste aspektist.

Albumis „Edasi” Juhan Lilienbachi (1870–1928) tõlkes ilmunud Filipiinide kirjaniku ja rahvuslase José Rizali (1861–1896) luuletuses „Õõ-wiirastused” vaheldub lüürilise mina isiklik vaatepunkt kollektiivsega: „Meelt heites tihtigi hirmsatel aastatel / Kuiwad meil silmadgi weest – / Needmisi saatsime wihatud waenlastel’ /

⁶ Alan Palmer (2010: 39–40) kasutab mõistet *social mind*, mida võiks sõnasõnaliselt tõlkida kollektiivseks meeleks. Sama teeb Brian Richardson (2015: 211).

Langenud wendade eest... / Öösel ma kardan: siis ilmuwad alati / Werised kujud mu ees” (Rizal 1905: 102). Positsiooni vahetus paneb küsima: kas meienarratiiv vahendab kogu grupi kogemust või üldistab lüüriline mina oma isiklikke arusaamu laiemale hulgatele? Natalya Bekhta (2017: 166) on sarnaselt analüüsinud Ameerika kirjaniku Joyce Carol Oatesi novelli „Parricide” (1975) meie-hääle sisemist pingetatust sellesse kätkevad kollektiivsete ja individuaalsete aspektide tõttu ning jõudnud järeldusele, et Oatesi teoses on meienarratiivil oluline temaatiline roll: „mina” ja „meie” vaheldumine viitab varjatud tunnetele, motiividele ja ebausaldusväärsele. Sama võib täheldada luuletuse „Öö-wiirastused” puhul: selles on küll kasutatud meievormi, kuid see vaheldub minavormiga, mistõttu ei mõju „meie” veenvalt kollektiivse hoiakuna. Kollektiivset vaatepunkti kätkev luulehääle on töölikirjanduse tunnus, kuid ühise kogemuse peegeldamine vaheldumisi subjektiivse tundetooniga õonestab selle tõsiseltvõetavust.

Kollektiivse kogemuse vahendamiseks kasutatud sõnad ja väljendid kajastavad küll ühe inimrühma mõtteid ja tundeid teatud hetkel, kuid seisukohad on siiski esitatud tihendatud kogumina, mille loob jutustaja (Margolin 2000: 605–606). Näiteks Lilienbachi luuletuses „Sõjamehe päewaraamatust” on revolutsioonimeeleolu ning sellega haakuv muserdus ja ühine kaotusvalu surutud kahte lühikesse, ent tundeelamuslikult jõulisse värssi: „Surnukeha-kuhjad olid / Meie väest; / Moon, mis kaasa võeti, võeti / Meie käest...” (Lilienbach 1905a) Sõna „meie” sõrendamisega on rõhutatud kahe rühma vahelist lõhet ning vastasseisu, kuid ühtlasi kindla inimhulga ühtekuuluvust, kollektiivset identiteeti ja solidaarsust. *Surnukeha-kuhjades* võib märgata liialdust, *meie käest võetud moon* viitab aga vastaspoole ebaausale või ebamoraalsele käitumisele, mis omakorda haakub kihutustöö taotlusega. Lilienbachi luuletus püüdleb emotsionaalset ja psühholoogilist mõju, mis tekib kollektiivse trauma ja grupisisese lähedustunde autentse peegeldamisega.

Luuletuses „Mis ootate?!” pöördub Lilienbach (1905b) kollektiivse vastuvõtja poole: „Mis ootate veel? Tööle, / tööle! [---] Wõi ootate, et ainult teised / Töö piaksid ära tegema, / Ja tahate siis rahulikult / Tööwilja pärast maitseda?” Luuletuse toon ja pöördumine väljendavad subjekti kindlustunnet oma positsioonis rühma liikmena ja aktiivset suhestumist luuletuse adressaadiga. Oluline pole siinjuures töölikirjandusele omane lugu ega nooreestlaste esteetika juurde kuuluv isiklik avardamine, vaid tähelepanu on sellel, keda luuletusega otsesõnu kõnetatakse. Autor esitab lugejale küsimusi, mis mõjuvad vastust ootavalt, mitte pelgalt retooriliselt. Seeläbi kutsub luuletuse subjekt oma mudellugejat dialoogile. Lilienbachi luuletuse mudellugeja jaoks on luuletaja autoriteetne ja usaldusväärne eeskujud. Luuletuse alguses seisab aga tsitaat Piiblist, mis on pimedat usukultust tauniva albumi mõistes kummaline. Veel enam, see tekitab küsimuse, kas autor pöördub oma adressaadi ehk mudellugeja poole või on see pöördumine pigem apostroofiline (vt Burdorf 2017: 30).

Albumis „Wõitluse päivil” on esiplaanil individuaalsed elamused, tunded ja mõtted. Kollektiivse kogemuse näide on Mait Metsanurga (1905) jutustus „Mistarwis?”, kus peategelane analüüsib sotsiaalse ebavõrdsuse, küla arengu ja hierarhilisuse, vaesuse ja alkoholismi mõju üksikisiku identiteedi kujunemisele. Meievormi on selles

loos kasutatud vastuolude, ebavõrdsuse ja „nendega” vastasseisu rõhutamiseks, samuti vastaspoole kritiseerimiseks ning kihutustööks, rõhutades töölikkirjandusele omaselt grupisolidarsust. Vastaspooleks ehk „nendeks” peab Metsanurk (1905: 67) küllust maitstvaid rõõmsaid nägusid, „kes meie, onnide ja urtsikute elanikkude saatuse üle otsustavad ja meie hää käekäigu eest isalikult hoolt kannavad!”. Jutustaja kirjeldab lugejale enda ja oma kogukonna seisukorda, kuid tema mõtted, tunded ja kogemused on edasi antud sisemonoloogidena: „Ma tahan nende kodadesse tungida, neile meie räbalaid, wiletsust, mustust, roppust näidata” (Metsanurk 1905: 67). Minategelase vaatenurka mitmekesistab otsene pöördumine lugeja poole ning taas tekib teatav dialoogilisus, sest küsimus nõuab vastust: „Wastake, mistarwis hoiawad nad oma elu alal? Kas ei oleks neil palju auusam oma wilksuwat elu-küünalt hoopis ära kustutada.” (Metsanurk 1905: 64) Selle näite puhul aga ei tule selgelt välja, kelle poole küsimusega pöördutakse ehk kes on eeldatav lugeja. Erinevalt Lilienbachi luuletusest „Mis ootate!”, kus pöörduti mässumeelsete tööliste poole, tundub Metsanurga teksti küsimus olevat suunatud just nendele küllust maitstvatele „teistele”, sest lauses „Wastake, mistarwis hoiawad nad oma elu alal?” on „nad” ikkagi seesama meie, kelle viletsust tahab jutustaja näidata.

Nooreestlaste väljaandes avaldub kollektiivne hää kõige selgemini Suitsu luuletuses „Jumalad ja rumalad”: „Kellel küll oleks nii tugewad tiiwad, / Et need meid taewa-wärawani wiiwad!” (Suits 1905c) Võrreldes Lilienbachiga on Suits oma poliitilise taotluse sõnastamisel tagasihoidlikum: asesõna *meie* kätkeb rohkem üldist kuuluvustunnet kui vastandumist *nendele*. Lugeja poole pöördumise („Näe”) ja melanhoolse tundelaadiga rõhutab ta ühtekuuluvustunnet oma „sõprade ja tutawate” seas. Seevastu Bernhard Linde (1886–1954) luuletuses „Sädemed” asenduvad romantilised, idealiseeritud revolutsiooni kujutluspildid võitluslikkuse, vägivalla ja terroriga. Luuletuse viimasest salmist peegeldub vastumeelsus ja ähvardav hoiak vana korra pooldajate suhtes: „Sädemeid soowiks ma / teilegi saata, / kes teie waremete / tugesid taote – / sädemeid, / mis teid / põletaks põrmuks, / tundmata tuhaks!” (Linde 1905) Läbivalt on kasutatud minavormi, ja kollektiivne on hoopis luuletuse mudellugeja, näiteks moraliseerivate aadetega, rahulolev ja eneseteadlik keskklass. Nii Suitsu kui ka Linde tekstile on seega iseloomulik nii adressaadiga arvestamine kui ka subjekti identiteedi rõhutamine.

Samas albumis ilmunud arvustuses Suitsu luulekogule „Elu tuli” juhib Tuglas (1905c: 73) tähelepanu luuletusele „Kevade laul”: „Meid ootab ju maa / ja küsib, mil tuleme juba” (Suits 1905e: 8). See luuletus ja Tuglase sotsiaalpoliitiline mõte seoses luulekoguga „Elu tuli” on kogu albumi seisukohalt huvitav juhtum. Nii nagu Suitsu „Kirgede laul” mõjub „Kevade laulgi” pigem romantilisena, eriti kui laulik hõiskab: „sest tõuskem nüüd, wabad ja noored!” (Suits 1905e: 7) „Meie” all peab Suits silmas vabadust ihkavaid noori, keda ta vastandab „vanadele” – kuid kes nad täpsemalt on? Tuglase (1905c: 69–72) järgi on need noored justkui „[w]õitlewa proletariadi kirjanikud”, sealhulgas Maksim Gorki ja teised sotsialistlikud vene kirjanikud, vanade alla kuuluvad aga „[k]odanlikud kirjanikud-müstikud” *resp.* „kodanlikud kirjanikud-unistajad”, moralistid ja õpetajad, nimeliselt Ernst Enno ja kogu perekonnalehe Linda toimetus. Sarnaseid seisukohti leidub Suitsu eessõnas albumile „Wõitluse

päivil". Meie-hääl Suitsu luuletuses proovib justkui minetada nooreestlaste ja tööliste vastasseisu, opositsioonis on hoopis võitlev proletariaat ja mugav kodanlus (Suits 1905a: 5–6). Suits asetab end siinkohal justkui töölistega ühte gruppi. Hiljem ongi ta tunnistanud, et ei teagi, kas tema esimesed kirjanduslikud katsetused olid kodanlikud või proletaarsed (Suits 1915: 14).

Meievormi kasutamine ja selle kaudu kollektiivse hääle peegeldamine on oluline nooreestlaste ja töölistekirjanike esteetika erinevus. Töölistekirjanduses on kollektiivne hääl grupiidentiteedi, solidaarsuse või vastuhaku väljendamise vahend, samuti võib sellega rõhutada opositsioonilisust, asetada üks grupp moraalselt või aateliselt teistest kõrgemale või anda hääl marginaliseeritud, pörandaalustele ja vaigistatud kogukondadele. Noor-Eesti kogumikus piirduvad kollektiivse hääle üksikud näited ühtekuuluvustunde rõhutamisega. Identiteedi, kindlate olukordade või kollektiivsete kogemuste kajastamine toob kaasa jutustaja usaldusvääruse probleemi, mida võimaldab veelgi mina- ja meievormi vaheldumine. Eeltoodud tekstinäidete vormiline erinevus peegeldab seega töölistekirjanike ja nooreestlaste programmist lahknevust enesemääratlemises ja kirjandusliku subjekti käsituses.

Kokkuvõte

Albumid „Wõitluse päivil” ja „Edasi” ei ole üheselt vastandlikud, ehkki ilmsed on nii mõnedki erinevused programmides ja autorite loomelaadis. Nooreestlaste albumi võitluslikkus ja revolutsioonikihk sarnaneb töölistekirjanike kogumikuga. Vastumeelsus valitseva korra ja tagurlike mõtteavalduste suhtes ilmneb samuti mõlema väljaande autorite loomingus. Erinevad aga luule tundelaad, vorm, kõla-, kõne- ja lausekujundid. Näiteks kannavad albumi „Wõitluse päivil” luuletused rohkelt isamaalist, romantilist, ülevat-kirglikku ja elujaatavat revolutsioonipaatos, mis läheb seisukohale, et „ilma romantiliste illusioonideta on revolutsiooni kajastus kirjanduses vase kumin, mis ei liiguta” (Tuglas 1936: 70). Seevastu töölistalbumi „Edasi” luuletused paistavad silma rutulise, kritiseeriva, ässitava või melanhoolse laadiga. Töölistekirjanikud keskenduvad loo jutustamisele, lähtudes vastuseisust selge sisuta ja piiritlemata teostele, samuti ilmneb albumi „Edasi” luuletekstides ühiskondlik kaasatus. Nooreestlaste albumi omapära on vormi- ja keelemäng. Kaasaja olude kajastamine on tagaplaanil, esil on individuaalne mõõde. Nooreestlaste luuletused ei ole moralistlikud ning võimaldavad mitmekesiseid tõlgendusi, seevastu töölistekirjanikud esitavad lugejale väljakujunenud ja kõigutamatuid vaatenurki.

ARHIIVIALLIKAD

Underi ja Tuglase Kirjandusinstituut

UTKK KK 17. Tuglas, Friedebert. Valik kirju.

KIRJANDUS

- Abbott, H. Porter 2002.** The Cambridge Introduction to Narrative. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bekhta, Natalya 2017.** We-narratives: The distinctiveness of collective narration. – Narrative, kd 25, nr 2, lk 164–181. <https://doi.org/10.1353/nar.2017.0008>
- Burdorf, Dieter 2017.** The I and the others. Articulations of personality and communication structures in the lyric. – Journal of Literary Theory, kd 11, nr 1, lk 22–31. <https://doi.org/10.1515/jlt-2017-0003>
- Christopher, Renny; Whitson, Carolyn 1999.** Toward a theory of working class literature. – Thought & Action, kd 15, nr 3, lk 71–81.
- Eelmäe, August 1966.** Lootuse ja mure laulik. Marie Heibergi meenutades. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 20–31.
- Ermel, Riina 2004.** Murelaulik Marie Heiberg. Võru: Võru Täht.
- Genette, Gérard 1980.** Narrative Discourse: An Essay on Method. Ithaca: Cornell University Press.
- Hawthorne, Jeremy 1984.** Preface. – The British Working-Class Novel in the Twentieth Century. Toim J. Hawthorne. London: Edward Arnold, lk vii–x.
- Heiberg 1905a** = Marie Heinamägi, Ju kumab koit... – Wõitluse päivil. Tartu: Noor-Eesti, lk 30.
- Heiberg 1905b** = Marie Heinamägi, Su mure laps wist olen mina. – Wõitluse päivil. Tartu: Noor-Eesti, lk 31.
- Kalda, Maie 2004.** Illimari loomad. – M. Kalda, Mis loom see on? Tallinn–Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 114–144.
- Klaus, Hegely 2020.** Eesti varase tööliskirjanduse piirjooned ja tunnused. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 571–586. <https://doi.org/10.54013/kk752a2>
- Kreek, Jaan 1905.** Aga õues tähed paistwad... – Edasi. Tööliste jõulualbum. Toim J. Lilleoja. Tallinn: M. Martna trükikoda, lk 17.
- Kruus, Hans 1918.** Noor-Eesti 1903–1905. – Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, lk 34–40.
- Laak, Marin 2008.** Mõjukriitika kui Noor-Eesti kõverpeegel. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 497–514.
- Lilienbach, Juhan 1905a.** Sõjamehe päewaraamatust. – Edasi. Tööliste jõulualbum. Toim J. Lilleoja. Tallinn: M. Martna trükikoda, lk 25.
- Lilienbach, Juhan 1905b.** Mis ootate?! – Edasi. Tööliste jõulualbum. Toim J. Lilleoja. Tallinn: M. Martna trükikoda, lk 26.
- Linde, Bernhard 1905.** Sädemed. – Wõitluse päivil. Tartu: Noor-Eesti, lk 19.
- Linde, Bernhard 1914.** Noor-Eesti ja poliitilised rühmitused. – Vaba Sõna, nr 3, lk 81–84.
- Lotman, Maria-Kristiina; Lotman, Rebekka 2024.** Riim eesti poetilises kultuuris. Teooriad ja praktikad. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 603–625. <https://doi.org/10.54013/kk799a1>
- Lust, Kersti 2015.** Viimased kakskümmend aastat 1905. aasta revolutsiooni elus. Pilt eesti-keelsele ajalookirjutusele 1995–2015. – Vikerkaar, nr 7–8, lk 136–156.

- Margolin, Uri 1996.** Telling our story: On 'we' literary narratives. – *Language and Literature*, kd 5, nr 2, lk 115–133. <https://doi.org/10.1177/096394709600500203>
- Margolin, Uri 2000.** Telling in the plural: From grammar to ideology. – *Poetics Today*, kd 21, nr 3, lk 591–618. <https://doi.org/10.1215/03335372-21-3-591>
- Metsanurk, Mait 1905.** Mistarwis? – *Wõitluse päiwil*. Tartu: Noor-Eesti, lk 62–68.
- Mikkel, Marju 2007.** Nooreestlased ja nende lugejad: ootushorisonid 1905.–1915. aastate päevakriitika põhjal. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool.
- Morris, Adalaide 1992.** First persons plural in contemporary feminist fiction. – *Tulsa Studies in Women's Literature*, kd 11, nr 1, lk 11–29. <https://doi.org/10.2307/463778>
- Muru, Karl 2001.** Eelistavalt neljast jõululaulust. – K. Muru, Luuleseletamine. Tartu: Ilmamaa, lk 422–436.
- Mõttus, Alfred Julius 1905.** Tõuseb... – *Wõitluse päiwil*. Tartu: Noor-Eesti, lk 9.
- Möldre, Aile 2012.** Ilukirjanduse tõlked 20. sajandi esimese poole Eesti ja Soome raamatutoodangus (1900–1940). – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 9–10, lk 88–101. <https://doi.org/10.7592/methis.v7i9/10.570>
- Münther, Otto 1914/1915.** Eesti noorematest kirjanikkudest. – *Edasi VIII. Toim Juhan Lilienbach*. Tallinn: G. Kalla, lk 3–8.
- Palmer, Alan 2010.** *Social Minds in the Novel. (Theory and Interpretation of Narrative)*. Columbus: The Ohio State University Press.
- Pählapuu, Liis 2021.** Laikmaa ja õpilased vasakpoolsuse meeoludes. – Tallinna Linnamuuseumi ajaveeb. <https://blogi.linnamuuseum.ee/laikmaa-ja-opilased-vasakpoolsuse-meeoludes/>
- Pöögemann, Hans 1905a.** Ajad ja arwamised – muutuwad. – *Edasi. Tööliste jõulualbum*. Toim J. Lilleoja. Tallinn: M. Martna trükikoda, lk 1–16.
- Pöögemann, Hans 1905b.** Kewade-tuuled. – *Edasi. Tööliste jõulualbum*. Toim J. Lilleoja. Tallinn: M. Martna trükikoda, lk 68.
- Pöögemann, Hans 1905c.** Kus on nad nüüd? – *Edasi. Tööliste jõulualbum*. Toim J. Lilleoja. Tallinn: M. Martna trükikoda, lk 75.
- Pöögemann, Hans 1907.** Kunst ja klassivõitlus. – *Sõnumed* 31. III, lk 1.
- Richardson, Brian 2009.** Plural focalization, singular voices: Wandering perspectives in „we”-narration. – *Point of View, Perspective, and Focalization: Modeling Mediation in Narrative*. (Narratologia. Contributions to Narrative Theory 17.) Toim Peter Hühn, Wolf Schmid, Jörg Schönert. Berlin–New York: De Gruyter, lk 143–159. <https://doi.org/10.1515/9783110218916.1.143>
- Richardson, Brian 2015.** Representing social minds: „We” and „they” narratives, natural and unnatural. – *Narrative*, kd 23, nr 2, lk 200–212. <https://doi.org/10.1353/nar.2015.0008>
- Rizal, José 1905.** Öö-wiirastused. *TLK Juhan Lilienbach*. – *Edasi. Tööliste jõulualbum*. Toim J. Lilleoja. Tallinn: M. Martna trükikoda, lk 101–102.
- Roasto, Margo 2023.** Maaküsimus, rahvuslikud vastuolud ja poliitiliste ideoloogiate retseptioon: ühiskondlik mõte Eesti alal 1905–1916. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 57.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Roos, Jaan 1941.** Eesti revolutsiooniline pilkekirjandus 1905–1907. – *Looming*, nr 5–6, lk 699–716.

- Ruubel, Peeter 1918.** Noor-Eesti ja poliitika. – Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, lk 48–61.
- Smith, Barbara Herrnstein 1980.** Narrative versions, narrative theories. – On Narrative. Toim William John Thomas Mitchell. London–Chicago: The University of Chicago Press, lk 209–232.
- Steadman, Ralph William 1939.** A critique of proletarian literature. – North American Review, kd 247, nr 1, lk 142–152.
- Suits, Gustav 1905a.** Wõitluse päiwil. – Wõitluse päiwil. Tartu: Noor-Eesti, lk 4–8.
- Suits 1905b** = „Noor Eesti” toim., Noorte püüded. Üksikud mõtted meie olewiku kohta. – Noor-Eesti. I. Tartu: Kirjanduse Sõprade kirjastus, lk 3–19.
- Suits, Gustav 1905c.** Jumalad ja rumalad. – Wõitluse päiwil. Tartu: Noor-Eesti, lk 3.
- Suits, Gustav 1905d.** Kirgede laul. – Wõitluse päiwil. Tartu: Noor-Eesti, lk 41.
- Suits, Gustav 1905e.** Kevade laul. – G. Suits, Elu tuli. Laulud 1900–1904. Helsingi: Yrjö Weilini Kirjastus, lk 7–8.
- Suits, Gustav 1906.** Sihid ja vaated. Helsingi: Yrjö Weilini Kirjastus.
- Suits, Gustav 1910.** Toimetuse poolt. – Noor-Eesti. Kirjanduse kunsti ja teaduste ajakiri, nr 1, lk 2–5.
- Suits, Gustav 1915.** 1905–1915. – Noor-Eesti. V. Tartu: Noor-Eesti, lk 5–15.
- Susi, Joosep; Vaiksoo, Johanna 2023.** Suitsu nurk XXIV – Gustav Suitsu „Paysage de la Seine”. – Sirp 1. XII, lk 34–35.
- Teataja 1905** = Edasi. – Teataja 9. XII, lk 4.
- Tuglas 1905a** = Friedebert Mihkelson, Kui wihma sadama hakkas. – Wõitluse päiwil. Tartu: Noor-Eesti, lk 75–77.
- Tuglas 1905b** = Friedebert Mihkelson, Oma päikese poole. – Wõitluse päiwil. Tartu: Noor-Eesti, lk 10–18.
- Tuglas 1905c** = Friedebert Mihkelson, Ühe luuletuste-kogu puhul. – Wõitluse päiwil. Tartu: Noor-Eesti, lk 69–74.
- Tuglas, Friedebert 1918.** Noor-Eesti 1903–1905. – Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, lk 9–22.
- Tuglas, Friedebert 1936.** Kriitika V. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Velsker, Mart 2020.** Muutunud laul. – Gustav Suits, Nii tuli õhtu. Koost M. Velsker. Tallinn: Tänapäev, lk 313–336.
- Väljataga, Märtn 1992.** Austatud „Sirp”. – Sirp 25. IX, lk 4–5.
- Vändrik, Jaan 1918.** Minu esimene mälestus. – Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, lk 44–47.
- Williams, Raymond 1980.** The Welsh Industrial Novel. – R. Williams, Problems in Materialism and Culture. London: Verso, lk 215–232.

Hegely Klaus (snd 1995), MA, Tartu Ülikool doktorant, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjandusinstituudi teadmussirde peaspetsilist (Väikese Illimari 12, 11623 Tallinn), hegely.klaus@gmail.com

Two examples of revolutionary literature from 1905: “In Times of Struggle” and “Forward: Workers’ Christmas Album”

Keywords: revolutionary literature, workers’ literature, Young Estonia

This article compares two literary albums published amid the upheavals of the 1905 Revolution: “In Times of Struggle” (*Wõitluse päiwi!*), issued by the Young Estonia (*Noor-Eesti*) movement, and “Forward: Workers’ Christmas Album” (*Edasi. Tööliste jõulualbum*), a collection compiled by working-class authors. The study examines the ways in which subjectivity and voice are employed to articulate revolutionary ideas. Alongside struggle and resistance, Estonian revolutionary literature at the turn of the 20th century was also marked by an ambivalence between individual and collective self-definition. How do these two albums reflect the era’s impulse towards transformation through personal and social experience, and through processes of self-definition? The textual analysis focuses on poetic and narrative techniques, contrasting the workers’ literature’s rejection of formal constraints and emphasis on storytelling with Young Estonia’s rejection of convention and experimentation with literary form.

Hegely Klaus (b. 1995), MA, doctoral student at the University of Tartu; Senior Specialist in Knowledge Transfer at the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences (Väikese Illimari 12, 11623 Tallinn), hegely.klaus@gmail.com

ahvatlema

LEMBIT VABA

Pealkirjas nimetatud eesti verb on etümoloogide vaateväljas olnud rohkem kui kaks sajandit, kuid veenev tulemus on kummatigi jäänud saavutamata. Alljärgnevas sõnaloos uurin varasemaid etümoloogiaid ja esitan uue võimaliku päritoluseletuse.

ahvatlema kuulub teadupärast paljuliikmelisse sõnaperesse, millel on kolm tüvevarianti: kirjakeeles aktsepteeritud *ahvata-* ja *avata-* ning murdekeelne *ahata-*. „Eesti keele seletav sõnaraamat” (EKSS) ütleb, et *ahvatlema* on ’(kedagi kutsuvalt, erutavalt kuhugi või midagi tegema või tegutsema jne) meelitama, peibutama; kiusatusse viima, võrgutama’: *Reklaam peab ostjat ahvatlema. Noori ahvatlevad kauged maad ja mered. Mätastel punetavad pohlad lausa ahvatlesid korjama. Rikkus, au, võim teda ei ahvatle. Mees ahvatles sõbragi eksiteele, kuriteole. Näkineid ahvatlenud noormeest enda juurde. Ahvatles poisi ära, ajas tal pea segi. Püüdis vanapoissi iga-suguste võtetega abiellu ahvatleda. Samatüvelist ja -täenduslikku ahvatama saadab selles sõnaraamatus märgend HRV [harvaesinev]: see vihane püüe [peremehe surma kätte maksta] oligi nad nii kaugele soldatite järele ahvatanud* (E. Vilde). EKSS-is on ka *ahvatlema* variandid *avatlema* ja *avatelema* ning tuletised *ahvatlus* ’ahvatlemine; meelitus; kiusatus, võrgutus’, *ahvatus* ’ahvatlus’ ja *ahvatis* ’peibutusvahend, peibutis’.

ahvatlema ja sellega seotud *ahvatlev* ja *ahvatlus* kuuluvad „Eesti kirjakeele sagedussõnastiku” andmeil kümne tuhande sagedama lemma hulka (Kaalep, Muischnek 2002). Sünonüümsõnastik (SYS: sub *meelitama*¹) pakub *ahvatlema*, *ahvatama* ja *avatlema* teistsõnadeks *võrgutama*, *meelitama*, *kiusatusse viima*, *peibutama*, *hukutama* ({{kedagi} *patule*, *vargile hukutama*), *kiusama* (*kiusas patule*), *oma võrku tõmbama* (*püüdma*, *meelitama*, *võtma*), *oma mõrda tõmbama* (*püüdma*, *meelitama*, *võtma*), *oma lingu tõmbama* (*püüdma*, *meelitama*, *võtma*), *nagu magnet* (*magnetiga*) *ligi tõmbama*.

ahvatama, *ahvatlema* ja *avatlema* on võetud eesti luulekeele sõnastikku (vt Voll 1997: 6, 8). Aga *ahvatlema*-pere on ka kokaraamatute koostajate lemmik, kui uskuda valdkonna väljaannete pealkirju, nagu „Ahvatlevad aedviljatoidud”, „Ahvatlevad argiroad”, „Ahvatlevad kanaroad”, „Ahvatluste aasta. Maitsvad koogid kodusest köögist”.

ahvatlema vanas kirjakeeles ja uuemal ajal

Esimesed teated verbist *ahvatlema* pärinevad XVII sajandi esimesel poolel ilmunud **Heinrich Stahl** grammatikas sisalduvast eesti-saksa sõnastikust, tema kiriku-käsiraamatust „Käsi- ja koduraamat” („Hand- und Hausbuch”) ning jutlustekogust „Võhiku peegel” („Leyen Spiegel”): *locken / awwatellen / awwatellin / awwatelnut / awwatelma* (Stahl 1637: 87), *hawwatelnut* ’mõjutanud / *erregēt*’ (Stahl 1638: 228), *hawwaltut* ’meelitatud / *gelocket*’ (Stahl 1641: 339). **Heinrich Gösekeni** saksa-eesti sõnaraamatust leiame *hetzen / (reitzen / Menschen) awwatelma*, *Kornen / [inescare] awwatellema*, *Locken / (pellicere) awwatelma*, *Lock Vogel / (allectatrix) awwetell Lind* (Göseken 1660: 237, 264, 282, 449). **Salomo Heinrich Vestringi** sõnaraamat (Vestring 1998 [1710–1730]: 15, 23) esitab verbi kõik kolm tüvevarianti ja nendega seotud tuletisi: *Ahhatama* ’peibutama, meelitama / *Locken*’: *Temma ahhatas tedda libbeda kelega ärra*, *Ahwatama* ’peibutama, meelitama / *locken*’ Rev, *Ahwates* ’peibutussööt / *Die Lock-Speise*’ Reval, *awwatama* ’peibutama, meelitama / *locken*’, *awwatellema* ’välja meelitama / *ablocken*’, *awwatelleminne* ’väljameelitamine / *Das ablocken*’, *Awwatus* ’peibutussööt / *Die Lock-Speise*’ Rev. Vestringilt on **Anton Thor Helle** eesti-saksa sõnastikku (Helle 1732: 84, 88) võetud *ahwatama* ’peibutama, meelitama / *locken*’, *ahwates* ’peibutussööt / *die Lock-Speise*’, *awwatama* ’peibutama, meelitama / *locken*’, *awwatellema* ’välja meelitama / *ablocken*’, *awwatelleminne* ’väljameelitamine / *das Ablocken*’ ja *awwatus* ’peibutussööt / *die Lock-Speise*’. **August Wilhelm Hupeli** sõnaraamatus (Hupel 1780: 140, 145) on keelenäidetele lisatud levikumärgend: *Ahhatama* ’locken’ P, *ahwates* ’Lockspeise’ r., *awwatama* ’locken’ r., *awwatellema* ’ablocken’ r., *awwatelleminne* ’das Ablocken’ r., *awwatus* ’Lockspeise’ H.

Väga rikkalik sõnaperet käsitlev ainestik, mis peamiselt pärineb varasematest sõnaraamatutest, leidub **Ferdinand Johann Wiedemannil** (1869: 9, 11, 12, 62): *ahwatama* : *ahwatada*, *ahwaldama* : *ahwaldada* (P), *ahwatelema* ~ *ahwatlema* : *ahwatella* frekv, *ahatama* : *ahatada*, *ahatelema* ~ *ahatlema* : *ahatella*, *ahaldama* : *ahaldada*, *ahtlema* : *ahelda* ~ *ahtleda*, *awatama* : *awatada*, *awatelema* : *awatella*, *awatsema* : *awatseda* ’juurde või ligi meelitama, ära meelitama / *anlocken*, *weglocken*, *abspenschtig machen*’, *ahwates* : *ahwatese*, *ahwatlis* : *ahwatlise* (P), *ahwaldus* : *ahwalduse* (P), *ahatis* : *ahatise*, *ahatlis* : *ahatlise*, *ahaldus* : *ahalduse*, *awatus* : *awatuse* ’peibutussööt, hõrgutis / *Lockspeise*’.

„Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatusse” on sõnapere arvukatest häälikuvariantidest ja tuletistest jõudnud *ahwatama*, *ahvat[e]lema*, *ahvatis* ’[h]õrgutis, sööt’, *avat[e]lema*, *avateluga* ja *avatlus* (EÕS I: 6, 28). Sellest, samuti järgnevatest kirjakeele sõnavara esitavatest sõnaraamatutest on kõrvale jäänud *ahatama* ja sellega seotud tuletised.

Murdeesinemus

Ulatusliku levikuga tõuseb esile **ahvatlema** (*ahvatelema*), mis on registreeritud Kuu-salust, Lääne-Eesti saartelt (Jäm Ans Khk Jaa Muh Emm), Läänemaalt (LNg Mar Mär Vig Kse Var), Torist, Koselt, Viru-Jaagupist ja Tartu murdest (Puh Rõn): *ta olli ahvatlenu poissi üten minemä* Rõn. Teiste tüvevariantide levik on tagasihoidlikum või piirdub mõne üksiku murrakuga: **ahvatama** PJg Kei Rap Juu: *mis ta ahvatab 'teisi inimesi* Juu; **ahveldama** Tor Hls Krk; **(h)avatama** Kuu Vai: *havat 'tütrigu ärä* Kuu; **avat(e)lema** Emm Mär PJg VNg HJn JMd MMg; **aavatama, aavatelema** Ris: *aavatas 'luoma [toiduga], mis ta nüüd aavatleb teise kääst; aavöldama* Lei; **aavelteme** Krk Hel: *nakass tõist aavelteme* Hel; **ahatlema** Mus Kaa Krj VII Pöi Rei Var Khn: *mis nad miust ahatlõvad* Khn; **ahtlema** Tõs PJg: *poiss 'tahtis tüdrekud 'ahhelda* Tõs. (EMS; VMS)

Etümoloogiseerimislugu

ahvatlema etümoloogiat on uuritud pea kaks ja pool sajandit, kuid veenva tulemuseni ei ole siiski jõutud. Verbitüve konsonantismi varieeruvuse põhjused on jäänud vastuseta, sealjuures tüvevariant *ahata-* on jäänud käsitlustest hoopis kõrvale. Eesti verbi ja selletüvelisi tuletisi on kõrvutatud häälikuliselt sarnaste, kuid tähenduselt pigem mittehaakuvate soome noomenitega: ee *ahwates* 'peibutussööt' ~ sm *ahwatta* 'ahne, himukas' (Ganander 1 1937 [1786]: 9); *ahwatama* 'meelitama / verlocken', *ahwates* 'peibutussööt / Lockspeise', *awatelema* ($\leftarrow$ *ahwatama*) ~ sm *ahwatti* 'ahne, himukas / gefräßig' (Ahrens 1843: 113–114).

Soome etümoloogiasõnaraamatud (SKES 1: 6 sub *ahma*; SSA 1: 56 sub *ahvakas*) on seisukohal, et lms *ahva-* on *ahma-*tüve varane rööpkuju: sm *ahvatti, ahvatta, ahvattu, ahvakas, ahvakka* 'ablas, ahne; innukas, täis tahtmist (midagi teha); virk, töökas', *ahvata* 'ahnitseda, ahmida', *ahvaltaa* 'ahmata, ampsata', krj *ahvakko, ahvatta* 'ablas, ahne, innukas', *ahvastoa* 'ahnitseda, ahmida', vps *ahvak* 'ablas, ahne, innukas', ee *ahvatada, ahvatleda, avatada* 'meelitada, võrgutada', *ahvates, ahvatis* 'peibutussööt', Lõ *ahvitada* 'ahmata' ~ sm *ahma* 'ahm, kaljukass; õgard', *ahmakka, ahmatti* 'ahmija, õgard', *ahmata, ahmita* 'ahmida, õgida' jt.

Selline etümoloogiline käsitlus ei ole ootuspäraselt rahuldanud **Julius Mägistet** (EEW 1: 35–37 sub *ahvatama*), sest see ei võta arvesse kahtlusteta siia kuuluvaid tüvevariante *aha-* ja *ava-* (? < *ahva-*). Kui lähtuda oletusest, et algupärane tüvevariant on *ava-*, võiksid Mägiste arvates kõne alla tulla kaks alternatiivset seletust. Esiteks võib *ava-* esindada sõnaperet, kuhu kuuluvad *ava, avama* ja afektiivne tüvevariant *ahva-*, ent see pole semantiliselt usutav. Teiseks oletab ta, et *ava-ta-* algtäendus on '*millegi järele huvi, soovi äratama, esile kutsuma' < lms **havait-ta-* $\leftarrow$ **havaiðä-* (vrd sm *havaita* 'mürgata, tähele panna, näha', krj *havaičču-* id., lü *havaiššuda* 'ärgata, virguda'); seda etümoloogiat toetaks vene verbide *бyдúmb* 'äratama' ja *пpобyждámb* 'üles äratama, ergutama, esile kutsuma', *возбyждámb* 'äratama, esile kutsuma' analoogiline tähendusuhe. Mägiste käänulised etümoloogilised mõttekäigud on

kokkusurutult esitanud Alo Raun (1982: 2) „Eesti keele etümoloogilises teatmikus”, kus seisab *ahvatlema*, vrd *ahm* või *ava-*.

Osmo Nikkilä (1991: 4) on oletanud, et hüpoteetilisest algkujust **ahva* (? < **ašva-*) on lähtunud nii sm *ahvakka*, *ahvakas*, *ahvatti* jt ’ahne, himukas, ablas’, vps *ahvak* ’ahne, ablas’, ee *ahvatama*, *ahvitama* ’kugistama’ kui ka metateetilised sm *hapea*, *havea* ’ablas, ahne’, *havaltaa*, *haveltaa* ’ahne olla’ < **hava* ~ **hapa*.

Huno Rätsepa (1992: 373) arvates esindab *ahva-ta-* ’ahvatlema’ lihttüvede rühma, mis on keelde sugenenud tüvekonsonandi muutumisel: *ava-* ’avama’ – *au* ’hea nimi, austus’ – *au-k* ’ava, mulk’ – *ahva-ta-* ’ahvatlema’ – *ahm-a-* ’haarama’.

Eesti etümoloogiasõnaraamat (ETY) ütleb, et *ahvatlema* on läänemeresoome tüvi, mille vasted on sm mrd *ahvakas* ’ablas; innukas; usin, virk’, *ahvaltaa* ’ahmata’, krj *ahvakko* ’pealetükkiv; ablas; innukas’, vps *ahvak* ’ablas; innukas’.

ahvata- on laen vene murdekeelest

Oletan, et ee *ahvatlema* ja selle variandid on laen vene nimisõna *oxóma* Põhja- ja Loode-Venemaal (Arhangelsk, Murmansk (pomoori murre), Aunus (Olonets), Novgorod, Pihkva) ulatuslikult levinud murdelisest laenualusest *oxóma* [ofo-ta / afo-ta] ’tahtmine, soov, himu, lust (midagi teha), kalduvus, soodumus; jaht, jahindus’. Samatüvelised tuletised on näiteks *oxómtky* ’mõnuga, heameelega’, *oxóчий*, *oxóцýй* ’millegi himuline, midagi tahtev’; vvn *oxvatливый*, *oxвотивый* ’innukas (midagi tegema)’, *oxвотимый*, *oxватимый* ’valmis (midagi tegema), täis tahtmist (midagi teha)’, *oxвотникъ* ’innukas tegija, vabatahtlik (sõjaväes); jahimees’, *oxвотный* ’lõbus, lustlik, heasüdamlik; täis tahtmist (midagi teha); jahindus-’ (Podvysockij 1885: 114; Kulikovskij 1898: 76; Levičkin, Myznikov 2010: 771; Durov 2011: 282; SRJA 14: 84–86). Vene *oxóma*, millel on vasteid ka teistes slaavi keeltes, on tuletis verbist *xométy* ’tahtma, soovima, ihkama, ihaldama’. Jahti tähistava peitesõnana on *oxóma* tuntud kõigis idaslaavi keeltes (Preobraženskij 1: 571–572; Vasmer 3: 175; Šanskij 1971: 320).

Vene sõnasisene *xv* [hv ~ f], *ʋC* [fC] ja *ʃ* [f] on laenudes korvatud *hv*, *h* või *v*-ga, murdeomaselt või hilislaenudes ka *f*-iga, nagu *atsta-hvku*, *atsta-hku*, *atsta-vku*, *atstaafka* ’sõjaväest või töölt vabastamine’ < *omcáвка*; *kahvtan*, *kahtan*, *kaftan* ’meeste pealiskuub jt’ < *кафтáн*, *kohvta*, *kohta*, *kofta* ’naiste sitsjakk jt’ < *кóфта*; *lahvka*, *la(a)vka*, *lahk* : *lahka*, *laafka* ’müügilett, kauplusauto’ < *лávка*; *lohvka*, *loohka*, *loovka* ’lõtv, lobe jt’ < *лóвкий*, *лóвко*; *ahvo-tnik* ’jahimees’ < *axвóтник*; *prahvka*, *praavkakõnõ* ’tõend’ < *спрáвка*; *prohvus*, *prohuss* ’sibi jt’ < *прохвóст*; *puhvai-ka*, *vuhvai-ka*, *puhaika*, *vuvai-ka* ’vatijope’ < *фyфáйка* (näited allikast Must 2000). *ahvata*-tüves tulevad esile asendused *hv* ~ *h* ~ *v*.

Eesti keele vene laene iseloomustab rõhutu silbi *o* kohanemisel suur kirevus, mis suuresti on põhjustatud tõigast, et Eestiga piirnev Pihkva murre esindab siirdeala, kus *o* ~ *a*. Märgatav hulk vene laene on kohanenud üksnes *a*-lisel kujul (vt ka Must 2000: 520–521). Eesti hääliküsteemiga hästi kohanenud laensõnades on pearõhk ootuspäraselt nihkunud 1. silbile ning järgsilbi rõhuline *o* on valdavalt korvatud *a*-ga

(vt ka Must 2000: 522), nagu on toimunud ka vaadeldavas laentüves *ahvata-ma*, *avata-*, *ahata-*. Soome etümoloogiasõnaraamatutes tsiteeritakse eesti näidete hulgas Wiedemanni (1869: 12) järgi ka *ahvitama* (d) = *ahmama*, kuid etümoloogiliselt see siia siiski ei kuulu, vaid on seotud *ahma*-perega.

Mitteetümoloogiline *h-* esineb Stahli tekstide sõnakujudes *hawwatelnut* ja *hawwaltut* ning Kuusalust kirja pandud teates *havatama*. Seda oletust toetavad analoogilised näited Stahli keelekasutuses, nagu *hagkanat* 'aganad', *hajama* 'ajama', *hamo* 'ammu', *hexijat* 'eksijad', *huppotap* 'uputab' (vt Habicht jt 2015; sekundaarse *h-*ga lisa-näiteid Kuusalu murdekeelest vt Must 1987: 87).

Laentüvi *ahvata-* ~ *avata-* ~ *ahata-* 'tahtmine, soov, himu, lust (midagi teha)' on kohanenud rohkearvuliste *ta*-liiteliste verbidega kausatiivses tähenduses 'tahtmine, soov kedagi kutsuvalt mõjutada midagi tegema'. Samatähenduslik on produktiivse frekventatiivliitega *-(e)le-* edasituletis *ahvat(e)lema* ~ *avat(e)lema* ~ *ahatlema*.

Rööplaenud läänemeresoome põhjarühma keeltes

Vene murdesõna *охвота* ja selle tuletis *охвотник* [ofo-tnik / afo-tnik] 'huviline, harrastaja, vabatahtlik (sõjaväeteenistuses), jahimees' on rööplaenuna registree-ritud vadjast ja kõigist läänemeresoome põhjarühma keeltest: vdj *oxfotta*, *offotta* 'jaht', *offotnikka*, *ohvõtnikk* 'jahimees, (millegi kirglik või innukas) harrastaja, smI *ohvatniekka*, *ohvotniekka* 'täis tahtmist (midagi teha)', *ohvoitniekka* 'salakaval, leidlik, himukas': *Olin ennen ohvatniekka*, / *Olin ahma ampumahan*, / *Pyysin pyitä suuret joukot*, / *Kaasin karhuja katala* [Olin enne jahimees, / Olin ahne jahtima, / püüdsin püüsid suure hulga, / tapsin karusid (ma) nurjatu] (SKVR IV₃ 3481, Koprina, [Kesk-Inkeri]), is *ohvadnikka* 'täis tahtmist (midagi teha)', krjP *ohvotniikka*, *offotniikka* 'ahne, himukas', *of(f)otniikka* 'jahimees', krjA *ofotniikku*, *ofotniiekku* 'täis tahtmist (midagi teha), innukas; harrastaja, lü *ofot* 'tahtmine, himu', *ofotniik*, *ofotniikku* 'täis tahtmist (midagi teha); jahimees', vps *affat* : *affatan*, *ofot* 'tahtmine, soov, pürgimine', *affatniik*, *ohvotnik* 'huviline, harrastaja, tahtja', *affatía* 'soovida, tahta, himustada' (Mikkola 1894: 69–70, 148; Kujola 1944: 278; SKES 2: 420; ZM 1972: 20; Makarov 1990: 240; SSA 2: 260; VOT).

Vene *o* püsimine 1. rõhutus silbis (smI *ohvatniekka* jt) viitab põhjavene murde-keele (sh pomoori murdekeele) uususele. Sm mrd (pms ida- ja Pohjanmaa murded) *ahvatta*, *ahvattu*, *ahvatti*, *ahvatto* 'ablas, ahne, valmis (midagi tegema), täis tahtmist (midagi teha); virk, agar / ahne, halukas, hanakka, kova; ahkerä' (SMS) on pärit samast vene laenualusest, kuid semantiliselt põimunud *ahma*-perega: *ahmatti* 'söö-mar, söödik, ahnepäits, õgard', *ahmakka* 'ahne' jt.

Kokkuvõtvalt

Esitatud vene etümoloogia loob võimaluse raskusteta mõista ja põhjendada eesti verbitüve konsonantismi varieeruvust. Semantilisel haakub *ahvatlema* veenvamalt proponeeritud laenualusega kui *ahmama-ahmima*-perega.

LÜHENDID

Anseküla; (**d**) = Tartu ja Võru murre, ka lõunaeesti kirjakeel [lühend Wiedemanni sõnaraamatus]; **ee** = eesti keel; **Emmaste**; **frekv** = frekventatiiv; **H** = Harjumaa, Harjumaa murre [lühend Hupeli sõnaraamatus]; **Helme**; **HJn** = Harju-Jaani; **Hls** = Halliste; **is** = isuri keel; **Jaani**; **JMd** = Järva-Madise; **Juuru**; **Jämaja**; **Kaarma**; **Keila**; **Khk** = Kihelkonna; **Khn** = Kihnu; **Krj** = Karja; **krj** = karjala keel; **krjA** = aunusekarjala keel; **krjP** = päriskarjala keel; **Krk** = Karksi; **Kse** = Karuse; **Kuusalu** (rannikumurre); **Leivu**; **lms** = läänemeresooe algkeel, läänemeresooe keeled; **LNg** = Lääne-Nigula; **Lõ** = lõunaeesti murdekeel; **lü** = lüüdi keel; **Martna**; **MMg** = Maarja-Magdaleena; **mrd** = murdekeel, murdesõna; **Muhu**; **Mustjala**; **Märjamaa**; **P** = Pärnumaa põhjaeestiline osa [lühend Hupeli ja Wiedemanni sõnaraamatutes]; **PJg** = Pärnu-Jaagupi; **Puhja**; **Põide**; **r.** = põhjaeesti murre [lühend Hupeli sõnaraamatus]; **Rapla**; **Reigi**; **Rev** = Reval [lühend Vestringi sõnaraamatus]; **Risti**; **Rõngu**; **sm** = soome keel; **smI** = soome idamurded; **Tori**; **Tõstamaa**; **Vaivara**; **Varbla**; **vdj** = vadja keel; **Vigala**; **VII** = Valjala; **VNg** = Viru-Nigula; **vps** = vepsa keel, **vn** = vanavene keel.

VEEBIVARAD

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. <https://www.eki.ee/dict/ekss/>

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. <https://www.eki.ee/dict/ems/>

ETY = Eesti etümoloogiasõnaraamat. <https://www.eki.ee/dict/ety/>

SKVR = Karjalaisten, inkeriläisten ja suomalaisten kansanrunojen verkkopalvelu. <https://aineistot.finlit.fi/exist/apps/skvr/index.html>

SMS = Suomen murteiden sanakirja. <http://kaino.kotus.fi/sms>

SYS = Asta Õim, Sünonüümisõnastik. <https://arhiiv.eki.ee/dict/sys/sys.html>

VMS = Väike murdesõnastik I–II. <http://www.eki.ee/dict/vms/>

VOT = Vadja keele sõnaraamat. <https://arhiiv.eki.ee/dict/vadja>

KIRJANDUS

Ahrens, Eduard 1843. Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil. Formenlehre. Reval: Heinrich Laakmann.

Durov 2011 = Иван Матвеевич Дуров, Словарь живого поморского языка в его бытовом и этнографическом применении. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН.

EEW 1 = Julius Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch. Kd 1. a–hermes. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 2000.

EÕS I = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. Kd I. A–M. (Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteimkonna toimetused 5.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1925.

- Ganander, Christfrid 1937 [1786].** Nytt Finskt Lexicon. Kd 1. (Tutkimuslaitos „Suomen suvun” julkaisuja 2.) Porvoo–Helsinki: WSOY. [Faksiimiletrükk.]
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon.
- Habicht, Külli; Penjam, Pille; Prillop, Külli 2015.** Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica. II. Ein Vocablarivm. III. Proverbia. IV. Ænigmata. V. Colloquia. Halle: Stephan Orban.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Kaalep, Heiki-Jaan; Muischnek, Kadri 2002.** Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kujola, Juho (toim) 1944.** Lyydiläismurteiden sanakirja. Ainekset keränneet Kai Donner, Jalo Kalima, Lauri Kettunen, Juho Kujola, Heikki Ojansuu, Elvi Pakarinen, Y. H. Toivonen ja E. A. Tunkelo. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kulikovskij 1898 =** Герман Куликовский, Словарь областного олонцкого наречия в его бытовом и этнографическом применении. Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ.
- Levičkin, Myznikov 2010 =** Александр Николаевич Левичкин, Сергей Алексеевич Мызников, Новгородский областной словарь. Санкт-Петербург: Наука.
- Makarov 1990 =** Григорий Николаевич Макаров, Словарь карельского языка (ливвиковский диалект). Петрозаводск: Карелия.
- Mikkola, Jooseppi Julius 1894.** Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. Kd 1, Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen. Helsingfors: Druckerei der finnischen Litteraturgesellschaft.
- Must, Mari 1987.** Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Tallinn: Valgus.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. Toim Lembit Vaba. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Nikkilä, Osmo 1991.** Auf den Spuren des Pferdes. Ist ostseefinnisch *hepo* doch ein germanisches Lehnwort? – Ural-altaische Jahrbücher. Neue Folge. Kd 10. Wiesbaden: Harrasowitz, lk 1–7.
- Podvysockij 1885 =** Александр Подвысоцкий, Словарь областного архангельского наречия в его бытовом и этнографическом применении. Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ.
- Preobraženskij 1 =** Александр Преображенский, Этимологический словарь русского языка. I том. А–О. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Совко, 1910–1914.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- Rätsep, Huno 1992.** Uute lihttüvede saamise viisidest eesti sõnavaras. – Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. (Studia Uralica 6.) Wien–Budapest: Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien, MTA Nyelvtudományi Intézet, lk 371–375.

- SKES** = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola, Suomen kielen etymologinen sanakirja. Kd 1–7. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII. Tutkimuslaitos „Suomen suvun” julkaisuja III.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1955–1981.
- SRJA 14** = Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 14. Отравы–Персона. Москва: Наука, 1988.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. Kd 1–3. Peatoim Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992–2000.
- Stahl, Heinrich 1637**. *Anführung zu der Esthnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath, vnd Bittliches Ersuchen*. Revall: Chr. Reusner.
- Stahl, Heinrich 1638**. *Hand- vnd Haußbuches für das Fürstenthumb Esthen in Liffland. Dritter Theil*. Revall: Chr. Reusners Sel. Nachgelassener Widwen Drückerey.
- Stahl, Heinrich 1641**. *Leyen Spiegel*. [Winter Theil.] Revall: Heinrich Westphal.
- Šanskij 1971** = Николай Максимович Шанский, *Краткий этимологический словарь русского языка*. Москва: Просвещение.
- ZM 1972** = Мария Ивановна Зайцева, Мария Ивановна Муллонен, *Словарь вепского языка*. Ленинград: Наука.
- Vasmer 3** = Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*. III том. Муза–Сят. 4-е изд. Перевод с немецкого и дополнения академика РАН О. Н. Трубачева. Москва: Астрель, АСТ, 2004.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 [1710–1730]**. *Lexicon Esthonicum Germanicum*. Toim Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Voll, Eda 1997**. *Eesti luulekeelee sõnastik. Kaunim osa emakeelest*. Tallinn: Eesti Luuleliit.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869**. *Estnisch-deutsches Wörterbuch*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Lembit Vaba (sünd 1945), PhD, Läti Teaduste Akadeemia välisliige,
phorest45@gmail.com

ahvatlema

Keywords: Estonian vocabulary, Finnic languages, etymology, loanwords

The Estonian verb *ahvatlema* ‘to entice, to lure; to tempt, to seduce’ has been a subject of etymological research for over two centuries, yet no convincing explanation of its origin has been reached. In this word study, I propose a new etymology. *ahvatlema* belongs to a large word family with three stem variants: the standard-language *ahvata-* and *avata-*, and the dialectal *ahata-*. Previous etymological treatments of the verb stem have failed to account for the variation in the stem consonants, while the variant *ahata-* has been excluded from consideration altogether. The Estonian verb and its derivatives have been compared with phonologically similar but semantically

mostly unconnected stems from the northern Finnic languages, e.g. Finnish *ahvatti*, *ahvatta*, *ahvattu*, *ahvakas*, *ahvakka* ‘greedy, ravenous; eager, keen (to do something); diligent, industrious’, Karelian *ahvakko*, *ahvatta*, and Veps *ahvak* ‘greedy, ravenous, eager’.

I propose that *ahvatlema* and its variants are borrowings from the dialectal form *охв́ома* [ofo-ta / afo-ta] of the Russian noun *охóма*, widespread in northern and north-western Russia, meaning ‘wish, desire, longing, will (to do something), inclination, propensity; hunting’. In loanwords, Russian internal *xв* [hv ~ f], *вC* [fC], and *ф* [f] have been replaced with *hv*, *h*, or *v*, and in later borrowings also with *f*; the stem *ahvata-* reflects the variants *hv* ~ *h* ~ *v*. The primary stress has, as expected, shifted to the first syllable, and the stressed *o* in the following syllable has been replaced by *a*. The borrowed stem has been adapted to Estonian *-ta* verbs with the causative meaning ‘a wish or desire to induce or encourage someone to do something’. The further derivative *ahvat(e)lema* ~ *avat(e)lema* ~ *ahatlema*, formed with the productive frequentative suffix *-(e)le-*, carries the same meaning.

The Russian dialectal form *охв́ома* and its derivative *охвóтник* ‘enthusiast, amateur, volunteer (in military service), hunter’ have been recorded as parallel loanwords in all northern Finnic languages. The Russian etymology makes it possible to explain straightforwardly the consonantal variation in the Estonian verb stem. Semantically, *ahvatlema* corresponds far more convincingly to the proposed loan source than to the *ahmama*–*ahmima* word family.

Lembit Vaba (b. 1945), PhD, Foreign Member of the Latvian Academy of Sciences, phorest45@gmail.com

Ain Kaalep oma tee alguses

Kaks kirja Marta Sillaotsale

Tänavu juunis on 100. sünniaastapäev Ain Kaalepil, kes oli kirjandusest huvitud noormees juba lühikesel sõjajärgsel „järel-Eesti ajal”. Marta Sillaots (1887–1969) oli tollal veel hästi tuntud prosaist, lastekirjanik, kriitik ja tõlkija, kes elas Tallinnas Nõmmel ja oli enda ümber koondanud kirjandushuviliste noorte ringi, kes olid peamiselt lähedal oleva Tallinna 10. Keskkooli viimaste klasside õpilased ja kogunesid aeg-ajalt „tädi Marta” koju kirjandusest rääkima. Ain Kaalep on Sillaotsa 100. sünniaastapäeva märkimiseks kirjutanud südamliku loo sellest, kuidas ta Tallinnas käies külastas Sillaotsa ja tema kirjandusringi ja mida ta seal koges.¹ Selles mälestuskillus nimetab ta ülikoolikaaslast Evi Puskarit, kes saatis tema avaldamata luuletusi Sillaotsale, millest sai alguse nende kahe kirjavahetus. Kaalep saatis „talle üha oma luuletusi. (Neid võttis ta vastu rahulikult, kordagi mingeid õpetusi jagamata [---])”² Ain Kaalepi esimene kiri ongi tegelikult vastus Sillaotsa kirjale, mis ei ole meieni jõudnud, kuid kus vanem kolleeg noorema luuletusi kommenteerib.

Kaalepi kirjad Sillaotsale, kokku 16 kirja 11. novembrist 1946 kuni 22. novembrini 1948, on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis Sillaotsa fondis (f 243, m 1:2). Marta Sillaotsa vastused pole teadaolevalt säilinud. See kahe silmapaistva tõlkija kontakt on juba varem äratanud tõlkeuurijate tähelepanu. Katiliina Gielen on selgitanud kirjade kirjutamise asjaolusid ja publitseerinud ühe kirja teiste hulgast.³ Siinse publikatsiooniga meenutatakse suurepäraselt luuletajat ja tõlkijat Ain Kaalepit, sest usutavasti näitavad need kaks üsna juhuslikku kirja niisugust Kaalepit, keda tundsid hiljem kõik kirjandusinimesed: kirglikku luule- ja keelehuvilist filoloogit, vaimukat ja erudeeritud inimest, kelle ümber oli alati ring noori literaate. Siin on sellest kirjavahetusest publitseeritud Kaalepi esimene ja viimane kiri. Kirjavahetus katkes, kui Ain Kaalep 1949. aasta alguses ülikoolist poliitilistel põhjustel välja visati ja ta lahkus (põgenes) Tartust maale, Imavere lastekodusse raskestikasvatatavate laste hooldajaks. Marta Sillaots vangistati 1950. aastal.

Kaalepi kirjad iseloomustavad hästi aega, mil need kirjutati. Tartus gümnaasiumi lõpetanud humanitaarsete huvidega noor on saanud ilmselt hea eestiaegse kasva-

¹ A. Kaalep, Kollase toa saladus. – Kirjanduse jaosmaa '87. Kaheteistkümnnes aastakäik. Koost E. Mallene. Tallinn: Eesti Raamat, 1989, lk 47–54.

² Samas, lk 52.

³ Vt K. Gielen, Noore Ain Kaalepi kirjad Marta Sillaotsale Nõmmele Valguse tänavale. – Methis. Studia humaniora Estonica 2012, nr 9–10, lk 204–212.

<https://doi.org/10.7592/methis.v7i9/10.579>

tuse, huvitub keeltest ja kasutab luuletades tavalisest keerukamaid värsi- ja stroofivorme. Vaevalt kahekümneaastasel noorukil on juba olemas nii sõjavälja- kui ka vanglakogemus, kuid kirjades on ta eakohaselt optimistlik ja natuke edev, kirjutades nii, nagu selleaegne kirjavahetuse etikett ette nägi.

SIRJE OLESK

Ain Kaalep Marta Sillaotsale 11. XI 1946

Lp. pr. Sillaots.

Enne kõike tunnen end väga süüdlasena selles, et ma nii kaua viivitasin selle kirjaga. Pääpõhjuseks oli muidugi kartlik respekt, mida tunnen inimeste ees, kellede autori-teeti tunnustan. Omavahel öeldud: see teatud arglikkus pole praegugi kadunud. Tunnen kogu aja hirmu, et mõni naeruväärsus neil poognail Teieni jõuab; võib-olla kuulub selliste hulka juba seesama pihitiv algus?

Teie nii sõbralik arvustus minu asjakeste kohta oli muidugi väga üllatav. Julgen isegi arvata, et see oli liiga positiivne olemaks pedagoogiline. Ent seda enam rõõmus-tas see mind.

Mis puutub muide „Keväjä minuetti”⁴, siis pole mul kõige vähematki selle vastu, et sellest saaks laul. On huvitav, et Teiegi sellele mõttele tulite: kirjutasin nimeta-tud luuletuse just mõttega teha teksti laulule (ehk küll ma seda ei kirjutanud vas-tavate vahendite puudumise tõttu, vaid mõtlesin ta ja säilitasin mälus). Kui see vangi unistus suudab noort komponisti inspireerida, siis soovin omalt poolt parimat kordaminekut.

Ja nüüd olen jõudnud siis algamani oma curriculum vitae't, millest olite huvi-tatud. See hõlmab esialgu vaid 20 aastat, mille jooksul on möödunud kirev, kuid päikeseline lapsepõli, võrdlemisi äge nooruse algus ja tähendusrikkad sõjapäevad süngete komplikatsioonidega. Olen peamiselt tartlane; siin lõpetasin Treffoonia a. 1943, sama aasta sügisel astusin ülikooli. Umbes juba kuu aja pärast päälle immat-rikulatsiooni tundus asjakohasena põgeneda põhjapoolsesse naaberriiki, kus sattus-in armeesse. Järgmise aasta hilissuvel tulime tagasi. Päälle ENSV taaskehtestamist jätkasin õpinguid kuni 1945 veebruarini. Järgnes 13 kuud vanglas. Amnesteerituna pöördusin tagasi. Nüüd üritan taas omandada üht-teist selles valgete sammastega majas, kus juba neljandat aastat algan otsast päälle. See ongi kõik.

Kirjanduslikke nõrkusi on mu juurest avastatud juba 4-dast eluaastast, mil lugema hakkasin – nii lugejana kui „loojana”. 9-aastaselt kirjutasin võimsa raamatu „Minu elu”. 12-aastaselt sain maha värssdraamaga „Madame Dubarry” (veel uhkem saavutus oli luuletus „Ma süüdistan”, kus näha võis umbes taolisi värse:

⁴ Marta Sillaotsale saadetud luuletused on arhiveeritud koos kirjadega (EKM EKLA, f 243, m 1:2) ja sinsele publikatsioonile on lisatud „Keväjä minuetti” tekst kui näide noore Kaalepi värsistamiskerguse ja murdekeele valdamise kohta. Kaalepi võrukeelses luulekogus „Haukamaa laulu” (1999) ei ole see luuletus ilmunud, värskes noorusluule valimikus „Aleksandriine ja teisi värse” (2026) leidub see leheküljel 16.

Tõmblev mass, üksikud liikmed.

Punakas kuma.

Öö.

Kuskil on Tema.

Kus   Jne.)

Esimesi talutavamaid asju kirjutasin 16-aastaselt. Siimaani on kriitikat kannatavamaid vahest nii sadakond.

Kavatsesin kogu aja õppidagi kirjanduslugu, nüüd aga arvan pikemat aega, et vastuvõetavamalt pinda leiaksin soome-ugri keelte mant. Selle kõrval siiski säilitan ja arendan edasi sidemeid romaani keeltega, kui mitte muuks, siis vähemalt lugemaks France'i ja Rolland'i originaalis. (Siin kohtusingi Teiega).

Olen niisiis pikalt ja laialt kirjutanud Teile endast ja oma kavatsustest. Kavatsen kõige lähemas tulevikus lõpetada.

Tervitustele lisan veelkordse tänu rõõmu eest, mida valmistas Teie sõbralikkus, ehk küll see vahest oli ebapedagoogiline. (Kuid jätkem see omavahele!)

Teie

Ain Kaalep

Tartu, 11.11.46.

A. Kaalep M. Sillaotsale 22. XI 1948

Armas pr. Sillaots.

Õieti pidin selle kirja Teile juba ammu kirjutama. Tahtsingi, aga ei olnud vist vaimu pääl või midagi niisugust, millega muidugi pole sugugi öeldud nagu nüüd oleks. Aga tött-öelda olen ma praegu nii neetult traagilises tujus nagu oleksin nädal aega ainult Mme Butterfly aariat kuulanud; seetõttu tekib aga tarvidus hea ja värskendava seltskonna järgi, ja nii suur, et kaalub üles isegi hirmu sedasinast seltskonda solvata oma igava kräunumisega, mis nähtus liiga kergesti võib aset leida. Niisiis, valmistuge kuulama sajas kaheskümmes variatsioonis mõttekat lauset: ma olen kangesti õnnetu. Sellise kompositsiooniga maailma lõbustamaks olen ma tähelepandavalt võimeline, bää!

Teid huvitas raamat, mille on tootnud tuntud artist Friedell ja mille ta on pühendanud veel tuntumale artistile Max Reinhardtile. Pean tähendama, et selle I ja III osa on mul olemas mu isiklikus biblioteegis ja soomekeelses tõlkes.⁵ Saksa keeles seda kuskilt hankida on õige vähesel määral lootusrikas. On olemas pretsedente. Raamat iseenesest tundub mulle sedasorti belletristika seas päris sümpaatne asi olevat.

Aga las ma kõnelen natuke oma teaduslikust opus 1-st (kui jätta numereerimata mu monograafia „Mõningaid kahtlase väärtusega, ebateaduslikke ja kohati

⁵ E. Friedell, Uuden ajan kulttuurihistoria. Eurooppalaisen sielun kriisi mustasta surmasta maailmansotaan asti. 1. osa, Johdanto, renessanssi ja uskonpuhdistus. Tlk E. Ahlman. Helsinki: WSOY, 1930; 3. osa, Romantiikka ja liberalismi, imperialismi ja impressionismi. Tlk E. Ahlman. Helsinki: WSOY, 1933.

usutavasti lausa lapsikusse laskuvaid ääremärkusi soome verbi kui sellise puhul”). Selle nimi on „Poleemikat keeleuuenduse üle aastail 1915–1917”⁶ ja selles on järjekindlalt kasutatud sõnu *põrpima*, *võstma* (Aavik), *tulm* (Veski), *häälima* (arh.), vorme *-maks*, *-nuvat*, *-nuks* ja samas laadis edasi. Sest head keelt on hea kirjutada. Menu oli vastavalt ka üsna põrpiv.

Aga mainida võiks ju ka seda, et Teist on säääl juttu kahes kohas. Esiteks kõneleb KAH⁷ „komteß Reichenbachist”⁸, keda Aavik koos „krahv Semperi”, „stiftipreili von der Linde”, „vana majoriherra Vilde” ja teiste peente inimestega reklameerivat oma kauba ostjate ja tarvitajatena. Teiseks süüdistasin ma Teid kirjutamast „Tallinna Kajas” 1915 „Tartu kirju” M. S.-pseudonüümiga; neis kõnelete kord ms., et Aavik arvutanutvat välja, et e. keelde saab teha juurde 100 000 uut sõna ja lisate sellele naerataades, et mehel saab tegemist olema neile sõnadele tähendust otsides.⁹ Selleks oletuseks andis mulle tuge seik, et Aavik kõneleb „K-u äärmistes võimalustes” Teist kui ühest sellesse seltskonda kuulunust, kus ta pidas kunagi (1914) nõu kunstliku sõna „veenma” üle. Niisiis olite tema „kombinatsiooniteooria” arenemisest informeeritud. Kas on mu esinemine teadusliku detektiivis osas õnnestunud? Kui ei, siis nutan ja kuulutan enese pseudoteadlaseks.

Nojah. Asja tulmaks oli see, et kuigi mulle jagatavaid tunnustusi pole mõtet ristida „terveteks laanteks loorbereid” (nagu Aira Kaal luuletab), siis laimu järgi nad siiski ka suurt ei lõhnanud. Rind pungi (e. *maui* – vt. VÕS), oh Ain! Ainult et keeleline oponent mind tikkus Aaviku pooldajaks pidama, ehk küll ma oma arvates küllalt tihedalt olin põhjendanud, et A kaldus olema keeleline žonglöö, kuna ta põhiliselt vaatles keelt ühiskonnast isoleeritud nähtusena. Muide hoiatas Kask¹⁰ (mitte LM!) mind tendentside eest „psühholoogismile” – olin kõnelnud säääl *sotsiaalpsühholoogilisest*, kus pidanuks piirduma lihtsalt *sotsiaalsega*.

Nii umbes oli selle tööga. Teha oli teda õigegegi tappev, kuigi materjal (eriti KAH-i osas) oli huvitav. Niipea ei taha korrata. Ainult et järgneval semestril tuleb kirjan-duse seminar. Igatsen teemat „Erni Hiire looming”, et niiviisi arvustusi jälgides saaksin ometi kord aru, miks ei saanud ükski kriitik, kõige paremad kaasa arvatud, teda kassi saba alla, vaid hellitasid teda kogu aja esimese järgu poeedina. Ah jaa, sellest olen ma Teile juba rääkinud. Aga selline skandaalne seik peab ometi püsima iga eesti kirjanduse austaja ja armastaja südamel raske kivina!

Üldiselt ei juhtu Tartus suurt midagi. Kahtlemata oleksid üldised motiivid täpselt samad, mida Marjukilt mõne aja eest kuulsite. Kes tuvitseb ja kes ei tuvitse, kes saadab kogu tuvitemise põrgusse, kes inglistab oma tunnete eset oma haprais unelmais. Jahah, välja on anda veel mõningad uued sõnad. Asi on selles, et mõni kuu tagasi uuris Teie alandlik teener ajaviiteks selliseid keeli nagu türgi, aserbaidžani, usbeki, oiroomi; peamiselt küll väga kerge flirdi mõttes eksootilise leksikoniga. Ent eesti keelt

⁶ See on ülikooli kursusetöö.

⁷ Karl August Hindrey.

⁸ Marta Sillaotsa sünninimi.

⁹ Vt M. S., Tartu „asjad”. Teine Tartu kiri. – Tallinna Kaja 4. (17.) IV 1915, nr 13, lk 205.

¹⁰ TRÜ eesti keele õppejõud Arnold Kask.

võib ju rikastada igati, peaasi, et neologismid foneetiliselt sobiksid! Noh ja siis, sääl seisid sekretär ja Liis,¹¹ ja mina täitsin ühe senise kurva lünga meie sõnavaras. Eks ole Aavik korduvalt kirisenud, et sakslastel on *Muschel*, venelastel *раковина*, eestlastel aga rumal *konnakarp* (Minu arvates ei sobi see nimi peam. selle tõttu et *karp* on zooloogidel ju veel teatav sort kalu ja nii ei saa keegi aru, mis on õieti *karplased*, mis *karbid*). Türklastel on vastav sõna *sedef* (rõhk viim. sb.). Sellest tegin ma sõna *seder*, *sedra*, sest v polnuks lõpus hea ja r ragiseb just nagu tallakski keegi randa uhutud pisikesi setru. Kas meeldib? Lisaks tegin ma kaks deskriptiivset, kergelt vulgaarset sõna, mis päris sobivad mu meelest mõnes kohas võiksid olla: *kühverdama* – söimlema (türgi *küfrütmek*), *jummerdama* – läbi peksma (türgi *yumruk* – rusikas). Kuidas lähevad?

Ei, üldse on sõnad toredad. Kasvõi see rahvaluulest leitud *hailima* pro *lihvima* (kas ei teki siin selgesti erinevaid kõlalisi assotsiatsioone?), või *pau*, *paua* – suur pärl, või *kõnnakas* – uhke, ülbe. (Need ka rahvalauludest). Olla *filoloog* ongi ju armastada sõnu. Ja üldse pisikesi asju, sest need on kenad ja suured just nendest koosnevadki. Seda viimast tuleb muidugi alati väga meeles pidada. – Sama mõtte jätk teises tasapinnas: kas pole mitte demokraatia induktiivne ja tavaliselt fašismiks nimetatav nähtustik deduktiivne? On muidugi, kuid nii armsalik on neid loogika termineid antud seoses tarvitada.

Neetud, hakkam märkama, et mu hädalduste võimalusi ettenägev ja juba ette vabandav kirja algus on täitsa asjatuks osutunud. Mu kurb süda jäigi sinna kus ta on, väga kena temast, ainult et nüüd pean ma algust takka järele vabandama.

Lugenud olen ma viimasel ajal Tšernõševskit, Tammsaaret, M. Jürnat, K. Asti. Esimene oli omapärane, päris huvitav ja üsna naljakas oma hästimõeldud naiivsuses, teist loen ma alati ja ei luba teda üldse sõimata, kolmas on kõõts, neljanda kohta võiks öelda, et mees oskab kirjutada, aga miks ta siis ei tee seda. („Samme kaduvikku”, kus on sees paljuküüdetud „Kuldlind”, pole ma lugenud). Ja huvitav et Tuglas kiidab nii üles ta „Valge naise”, tähendab lähtub „sõbramehelikkusest”. Selle eest talle teatav noomitus, mida repunseerimaks mainitagu, et ta on pälvinud tõsise aplausi vaimuka avastusega: Aavik on keeleteadlane-futurist! Tuglase „Kriitikaid” olen ka lugenud, lõmitan ja mängin kannelt ta varvaste vahel, millega muidugi pole öeldud, et ta „Kriitika” minu kriitikavõime oleks alla neelanud.

Jah, iseenesest olen olnud ka teatavates suhetes lüürilise muusaga, tont seda teab, mis ta nimi oli, igatahes mitte Terpsichore (kelle väarikaks teenriks on Udo Väljaots¹²) ega Kleio (kelle teenriks on Richard Kleis¹³). Kuid esialgu pole erilist mõtet nende suhete fragmentaarseid saadusi täheldada. Kehv värk! Aeg on vist lahkuda ajaloo näitelavalt, vana poeet, ja anda teed noortele ja andekatele!

Muide – kõõgិតrepipoliitika kaudu on asjad Rabelais' suhtes selgumas. Petitsioon ongi järgnev samm. Kuid muusikaajalooga tegelemise katkestamist ei tarvitse see kõik põhjustada veel niipea.

¹¹ Betti Alveri poemi „Pirnipuu” (1937) eelviimane värs.

¹² Vanemuise balletitantsija.

¹³ Ajaloo- ja antiikkeelte õppejõud TRÜ-s, Eesti Entsüklopeedia (1932–1937) peatoimetaja.

Et Te Tartusse ei tule, see pole küll suurem asi tegu. Aga et Te kunagi (s.t. lähemal võimalusel) seda siiski teete (ütlen mina!) siis on see andestatav (muidugi süüdlasele, kes antud juhul hoopiski mitte Teie pole). Nix wahr?¹⁴ Ehk: elu on juba kord selline.

Nüüd näib mulle, et on viimane aeg öelda nägemiseni, millele järgnegu üks varahommikune kosutav suits.

Terviksisi ka vitrigulle¹⁵!

Ain

22. nov. 48.

Keväjä minuett

Nüit korgõst käü päe, –
jo kevväi om käe
nink laulavve tsirgu – möts om tõisi täüs.

Sahk mullan om siin,
ka' hoppõst ta iin
nink lustilist künnümiist üürgämän: nõõ!

Kik vessi nink maa,
– vest esigi ma –
om vastne, nink tsibä, nink illotsõ taas.

Om keväjäkuu, –
kon olõss viil tuu,
kis ütsindä Jumala taiva all kõnd?

Mo linalakk laits,
las olõmi kaits,
kis naaravve sis viil, ku närtsümän lill!

Nüit korgõst käü päe, –
jo kevväi om käe,
nink laulavve tsirgu – möts om tõisi täüs.

1945
vanglas

¹⁴ Sks 'kas pole nii?'

¹⁵ St Vidrik Kivilole, kes oli sõpruskonna liige ja Marta Sillaotsa erasekretär.

Mõned intellektuaalid on nagu rebased

Vestlus Urmas Sutropiga

Foto: Margus Ansu / Postimees

7. juunil tähistas 70 aasta juubelisünnipäeva folklorist ja keeleteadlane, Tartu Ülikooli emeriitprofessor, Eesti Keele Instituudi ja Eesti Kirjandusmuuseumi endine direktor, pikaajaline Eesti Keelenõukogu liige Urmas Sutrop. Keele ja Kirjanduse palvel rääkis ta pisut oma mitmekülgetest huvidest.

Alustasite oma teadlasteed bioloogina. Kuidas jõudsite taimerakkude peenehituse uurimisest keeleteaduseni?

Sellel kõigel on eellugu. Minu ema töötas Vaeküla Põllumajanduse Mehhani-

seerimise Tehnikumis eesti keele ja kirjanduse õpetajana. Seal kohtas ta minu isa, kes oli pärast Tallinna Polütehnilise Instituudi lõpetamist suunatud sinna masinaehituse ja mehhaniseerimise õpetajaks. Vaekülas moodustus sõpruskond: minu ema, isa, vene filoloog Meeri Tramm ja kirjanik Mats Traat.

Meil oli kodus tollase aja kohta väga suur raamatukogu, mille ma kõik läbi lugessin. Keskkoolis hakkasin rohkem valima, mida lugeda. Nõu selleks andis mulle kirjandushuviline klassikaaslane Toomas Haug. Peale Tallinna 44. Keskkooli lõpetamist sain tuttavaks ja sõbraks vene filoloogi Rein Kruusiga. Tema mõju minu lugemusele ja intellektuaalsele kujunemisele on raske üle hinnata.

Minu erialavalik oli tingitud õpetajatest. Meie bioloogiaõpetaja Tiiu Saava oli väga innustav ja toetav. Samas eesti keele ja kirjanduse õpetaja ei sallinud mind. Seetõttu valisin bioloogia, kuigi mu huvid olid juba tollal eelkõige humanitaarsed.

Minu diplomitöö juhendajaks sai Eksperimentaalbioloogia Instituudi elektronmikroskoopilise tsütoloogia laboratooriumi juhataja Ants-Peep Silvere. Ka tema mõju oli mulle määratu. Ta oli väga erudeeritud, laiade humanitaarsete huvidega inimene, eestiaegse õlletöösturi poeg. Minu diplomitöö oli *Ardisia crispa* lehe bakterisõlmede peenehitusest. Selle Jaava saarel ja mujal Aasias kasvava taime omapära on, et ta saab elada vaid koos bakteritega, mis elavad lehe servades olevates baktersõlmedes.

Kahjuks suri minu juhendaja ootamatult enne oma 50. sünnipäeva ja minu diplomitöö kaitsmist. See määras minu tuleviku. Bioloogias mul enam mentorit ei olnud ning huvid kaldusid üha enam

humanitaaria poole. Diplomitööd kirjutades pidin läbi töötama tohutu hulga XIX sajandi saksakeelset kirjandust ardiisia taime kohta, mis oli üpriski humanitaarne tegevus.

Nõukogude sõjalise okupatsiooni viimasel aastal (1991) täiendas minu abikaasa Margit Sutrop end Oxfordi ülikoolis Robert Maxwelli stipendiaadina. Mul avanes erakordne võimalus teda külastada tiitliga *Robert-Maxwell-Scholar's-husband*. Abikaasa viis mind maailma kõige kuulsamasse botaanikaaeda Kew Gardens, kust sain kaasa ardiisia seemneid ja potitaime. Ta hankis mulle ka Bodleiani raamatukogu lugejapileti; seal lugejaks saades pidin andma väga arhailise ja kummalise eestikeelse vande. Abikaasa tuletas mulle meelde, et olin Bodleianist ja Briti Muuseumi raamatukogust olnud ülivaimustunud ja öelnud, et „Mu maailm avardus äkki tohutult – enne uurisin ühe eksootilise taime baktersõlmi, äkki olid mu ees kogu maailma keeled ja kultuurid.”

Tänu abikaasa õpingutele olen temaga käinud veel Oslos ja Konstanzis. Kui abikaasa sai aastaks stipendiumi Konstanzis, jäin alguses lastega Tartusse ja hakkasin õppima Rein Taagepera loodud sotsiaalteaduskonnas, aga üpris ruttu õnnestus mul nendega aastateks Saksamaale sõita – seekord tiitliga *zur Begleitung meiner Ehefrau*. Seal tutvusin professor Frans Plankiga, kes uuris minu käest igasuguseid asju eesti keele käänete kohta. Aga eriti erutas teda, et eesti keeles on sõna *rohe-li-ne*, mis oma morfoloogilise kompleksuse tõttu ei sobinud tema maailmapilti kui põhivärvise. Ta kutsus mind oma loenguid kuulama ja doktorantuuri eesti keele tajusõnavara uurima. 1998. aastal kaitsesin Konstanzis üldkeeleteaduse, ajaloolise keeleteaduse ja uralistika ning evolutsioonilise psühholoogia erialal doktoritöö „Tajusõnavara eesti keeles:

tüpoloogia, ajalugu ja kognitsioon” hindede *magna cum laude*. Konstanzis olles sain stipendiumi Norra uurimiskoogult (*Norges forskningsråd*), et Bergenis uurida Ludwig Wittgensteini arhiivis tema pärandit.

Õieti on mul olnud kaks humanitaarset pööret. Kõigepealt bioloogist keeleteadlaseks ja seejärel keeleteadlasest folkloristiks. Tõelise folkloristina tundsin end pärast seda, kui sain 2021. aastal Kone Fondi stipendiumi muinasjuttude uurimiseks Helsingi ülikooli rahvusvahelises uurimiskolleegiumis (*Tutkijakollegium*).

Kas ja kuidas olete loodus- ja humanitaarteaduslikke huvisid oma uurimistöös põiminud? Kas loodusteaduslik taust on mõjutanud Teie lähenemist keelele?

Eriti ei ole, kui mitte arvestada artiklit eesti jälgedest elupuu ja keelepüü teoorias.¹ See, mis ma bioloogiast humanitaariasse kaasa võtsin, oli objekti, st keele tükeldamine ja tükelduste vaatamine läbi suurendusklaasi ning eriliste eksemplaride kollektioneerimine.

Kas keelt võiks vaadelda kui elusorganismi? Või kuidas Te keelt metafoorselt mõtestaksite?

Sellele libedale teele ma läinud ei ole, et keelt elusorganismina või metafoorselt vaadelda. Üliõpilastele olen alati rääkinud, et keel on kommunikatiivne süsteem, mis koosneb tähenduslikest morfeemidest. See käib nii inimeste kui ka loomade kommunikatsiooni kohta. Inimkeelt eristab loomade kommunikatsioonist see, et inimkeeles koosnevad morfeemid tähenduseta

¹ U. Sutrop, Estonian traces in the tree of life concept and in the language family tree theory. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 2012, kd 3, nr 1, lk 297–326. <https://doi.org/10.12697/jeful.2012.3.1.15>

foneemidest, mille rekombineerimisel saab moodustada lõpmatult uusi morfeeme. Loomade morfeemid on jagamatud tervikud. Kui arvutid kõnelevad nüüd tehisaru abil inimkeeli, siis jääb definitsioon kehtima: morfeemid koosnevad foneemidest, lisandub ainult veelgi madalam tase, kus foneemid jagunevad kas siis kahend- või mõne muu arvusüsteemi signaalideks, aga üks inimajus ole ka foneemidest madalam neurosignaalide tase olemas.

Kes on olnud Teie suurimad eeskujud ja õpetajad?

Eks ikka ema ja isa. Ema rääkis minu ja vennaga lõputult, arutasime, mis päeval kodus või koolis juhtus, maailmaasju ning raamatuid.

Lapsena käisin kaheksa aastat kunstiklassis, kus minu õpetajateks olid kunstipedagoog Eeva-Aet Jänes ja maalikunstnik Olev Subbi. Mõlemad on mulle olulised, kuid Subbi oli see, kes andis mulle elutee kaasa kunsti mõistmise ja huvi kunsti vastu. Mul on suur sugurahvaste jumalaid kujutav graafikakogu, eraldi maastiku- ja veskimaalide kollektsioon.

Lisaks neile ja varem nimetatutele (Toomas Haug, Rein Kruus, Ants-Peep Silvere) oli mu suur eeskuju ja õpetaja Madis Kõiv. Käisin tema legendaarses analüütilise filosoofia seminaris. Temalt õppisin filosoofilist mõtlemist, aga ka ilukirjanduse ning Russelli ja Wittgensteini mõistmist. Ilma selleta ei oleks ma hiljem Wittgensteinist, Russelli paradoksist ja Russelli Tallinnas käigust kirjutanud.

Väga tänulik olen oma Konstanzi ülikoolis kaitstud doktoritöö juhendajale Frans Plankile. Ta on maailma üks välja- paistvamaid keeletüpolooge. Samas oli tema professor, kui ta mind juhendama hakkas, hoopis stilistika. Ingliskeelse teadusajakirja *Trames* peatoimetajana olen alati lähtunud tema stilistilistest põhimõtetest.

Teine õppejõud, kes mind Konstanzis väga mõjutas, oli India päritolu õpetlane, maailma juhtivaid fonolooge Aditi Lahiri. Tema juhtimõte oli, et ei ole tähtis, kas sa mõnda keelt oskad, sa pead olema võimeline töötama kõigi maailma keeltega. Konstanzis õppisin palju keeli: albaania, bengali, farsi (uuspärsia), hiina, hollandi, leedu, prantsuse, saksa, soome, türgi, vanapärsia jt. Siiski tunnen end kui Umberto Eco romaani „Roosi nimi” tegelane, frantsiskaani munk Salvatore, kes „kõneleb kõiki keeli ja ei ühtegi”.

Pärast Eestisse tagasitulekut pean oma suurimaks õpetajaks Heldur Niitu, kes töötas ajakirja Keel ja Kirjandus toimetuses, mis tollal asus samas majas Eesti Keele Instituudiga. Me suhtlesime väga tihedalt ning ta pühendas mind filoloogia saladustesse.

Ja muidugi olen õppinud kõigilt oma kolleegidelt nii Eesti Keele Instituudis, Eesti Kirjandusmuuseumis kui ka Tartu Ülikoolis. Väga olulised on mulle minu õpilased. Olen juhendanud magistri- ja doktoritöid viipekeelest emotsioonisõnavarani ja seda tehes ise palju targa- maks saanud.

Lisaks on mind väga palju mõjutanud isa klassivend ja sõber, astronoom, paleoastronoom ja teadusloolane Heino Eelsalu, kes meil külas käies rääkis alati huvitavaid lugusid nii elust kui ka taevatähtedest ja folkloorist. Minu suur õpetaja oli ka minu tädi (ema õde), inglise filoloog ja tõlkija, Tartu Riikliku Ülikooli dotsent Aino Jõgi. Ma mäletan põnevaid intellektuaalseid jutuajamisi temaga varasest noorusest saati.

And last but not least. Minu intellektuaalset arengut on mõjutanud minu kirju keeleline päritolu, õieti sellest teadlikuks saamine. Minu isaema oli oma ema poolt rannarootslane. Minu isaisa ja tema keskülemsaksa perekonnanimi Suttrop ~ Sutrop (pandud Lümandu mõisas),

tähendusega 'lõunaküla', on pärit Lääne-Eestist.

Minu emaema on pärit Lätist kusagilt Iduse kandist. Ma kahjuks ei tea ja vist ei saagi teada, kas nad olid lätlased või liivlased. Nemad võtsid perekonnanimele panemise aegu nimeks Baltin. Selline nimekuju vastab eestipärasele põhjaläti murdele, kus puudus sugu. Kõige kaugem tema esivanem, keda tean, on Proso Jüri, kes sündis enne 1660. aastat Põhja-Viljandimaal Vastemõisa mail Järaveres.

Minu isapoolne vanaisa Jakob abiellus pärast minu rannarootsi vanaema Agnese surma õigeusu preestri tütre Maria Kamenevaga. Ka selline kokkupuude vene kultuuriga on mind väga oluliselt mõjutanud. Kuigi Maria ei rääkinud minuga kunagi vene keelt, oli tema eesti keel veidi vene-pärane, eriti mõned emotsionaalsed väljendid ja kõne pehme mahe tämber.

Olete põhjalikult uurinud tajuõnava: eeskätt värve, aga ka maitse-, lõhna- ja temperatuurisõnu. Mis on olnud Teie suurimad avastused selles vallas ja kuidas hindate tagantjärele oma kognitiivse esiletuleku indeksit?

Värvide uurimisel pean oma suurimaks saavutuseks seda, et näitasin empiiriliselt, missugused on eesti keele põhivärvinimed. Samuti seda, et lükkasin ümber mitmesugused pseudomüüdid. Näiteks oli rahvuslike intellektuaalide seas populaarne mõte, et eesti rahvalaulud on väga vanad sellepärast, et neis nimetatakse palju värve. Tegelikkus on vastupidine: mida uuem on rahvalaul, seda rohkem on seal värvisõnu. Kõige vanemates kihistustes ei tohiks peale musta-tumeda-pimeda öö ja valge-heleda päeva rohkem midagi olla.

Väga oluliseks pean värvisõnade ajaloolise arengu rekonstruktsiooni uurali algkeelest tänapäeva eesti keeleni. Huvitav on ka üks uurimistulemus maitseõnade

vallast: antonüümide loetelukatsete põhjal selgus, et toitude ja maitsete kirjeldamiseks kasutatavad sõnad *hea* ja *halb* ning *meeldiv* ja *ebameeldiv* ei kuulu eesti keele maitseõnava (*soolane, hapu, magus, kibe, mõru, terav* jt) süsteemi, vaid jäävad neist täiesti eraldi.

Kognitiivse esiletuleku indeksit kasutatakse kõikvõimalike sõnavaradomeenide uurimiseks, selle alusel saab eristada domeenis (nt värvid, lõhnad, maitset, haigused, puud, toidud, spordialad) sõnade kognitiivset esilduvust, grupe ja tähtsust ükskõik mis keeles. Eriti huvitavad valdkonnad, kus seda rakendatakse, on etnobotanika ja rahvameditsiin.

Peale sõnava uuringu näib Teid köitvat keelte tüpologia, semiootika, kultuurilugu ning keele ja maailma suhe laiemalt. Mis on Teid ühe teema juurest teiseni viinud?

See on tõsi. Ma olen mõelnud, et kes ma siis erialalt olen – keeleteadlane või folklorist? Üks briti intellektuaal ütles mulle mõne aasta eest, et ma olen ju puhtakujuline polümaat. Vist olengi. Mulle on väga südamelähedane läti päritolu briti filosoofi Isaiah Berlini essee „Siil ja rebane. Essee Tolstoi ajalooaadetest”. Hakkasin seda kunagi tõlkima, aga kõigi muude tööde ja toimetuste vahel on see unarusse jäänud. Lõpetan selle ükskord kindlasti.

Essee algab sõnadega „Kreeka poeedi Archilochose fragmentide hulgas on värsirida, mis ütleb: „Rebane teab palju asju, kuid siil teab ühte suurt asja.”” Selle fragmendi tänapäevane tõlgendus on selline, et mõned intellektuaalid on nagu rebased ja tunnevad huvi kogu maailma vastu, mõned teadlased on nagu siilid, kes keskenduvad süvitsi ühele kitsale probleemile. Mina olen kindlasti Archilochose ja Berlini rebane, kes teab paljusid asju ja nuusib ninaga kõike, mis tundub huvitav.

Kuidas on viipekeele uurimine muutnud või avardanud Teie arusaama keelest ja mõtlemisest?

Huvi viipekeele vastu tuli juhuslikult. Märkasin Tallinna bussijaamas viipelejaid ja sain aru, et ma ei tea kurtidest ega viipekeelest midagi. Alustuseks registreerisin eesti viipekeele maailma keelte andmebaasis Ethnologue. Seejärel tuli koostöö kurtide kogukonnaga, nende õiguste eest seismine ja töö selle nimel, et viipekeele staatus oleks kajastatud ka Eesti keeleseaduses. Samuti uurisin eesti viipekeelt ja juhendasin sellekohaseid magistri- ja doktoritöid.

Lingvistiliselt on olemas eraldi keelena eesti viipekeel, mis on prantsuse viipekeele mõjuline, ja viibeldud eesti keel, mis on eesti keele erikuju. Nende kahe äärmuse vahel on tegelikus viipekeele kasutuses pidev kontiinuum. Inimene jääb ikka inimeseks ja mõtleb samamoodi, kuid kindlasti mõjutab see, kuidas viipekeele kasutajad ennast väljendavad, nende arusaamist maailmast ja ka mõtlemise viisi, eelkõige mõistete ja kategooriate kehalisuse kaudu.

Kurtide kogukonna ja probleemidega tegelemine viis mind inimõiguste kaitsmise juurde. Mõnda aega olin ka Eesti Inimõiguste Keskuse nõukogu liige.

Mis keeled ja kultuuriruumid Teile enim huvi pakuvad?

Kõik. Muinasjuttude uurimine on mind viinud mõtetes pea kõigile mandritele. Kõige laiahaardelisemalt on see näha raamatus „Maailma kõige ilusam naine“, kuhu olen valinud ja suures osas ise tõlkinud Lumivalgukese muinasjutte kogu maailmast. Olen püüdnud aru saada, kuidas muinasjutud ja nende motiivid rahvaste vahel rändavad ja kes on eesti muinasjuttude mõjutajad.

Lumivalgukese muinasjuttude uurimise kontekstis on mu lemmikud kitšee maajade müüt „Popol Wuj. Neitsi lugu”

(u 1550), abhaasi nardi-eeposes „Kangelase Sasrõkva ja tema üheksakümne üheksa venna seiklused” (VIII–VII sajand eKr) leiduv lugu „Imekaunis Gunda”. Edasi malai eepiline poeem „Bidasari” (u 1750), Shakespeare'i tragikomöödia „Cymbeline” ja islandi muinasjutusaaga „Áli fleki saaga” (XV sajandi algus).

Kuidas on olulise mõttekirjanduse (nt Franz Boasi, Benjamin Lee Whorfi ja Edward Sapiri teoste) tõlgete toimetamine mõjutanud Teie maailmapilti ja uurimistööd?

Vägagi. Kõige rohkem mõjutas mind vast esimene selline raamat, mille kokku panin ja toimetasin. Selleks oli Uku Masingu „Keelest ja meelest. Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaalsest hoiakust”. Tõlkimisest ja toimetamisest olulisemgi on olnud loengutes nende ideede tutvustamine üliõpilastele. Loodan, et nii mõnigi kuulajatest on need mõtted omaks võtnud. Kõige rohkem on need autorid õpetanud respekti kõigi rahvaste ja rahvakildude ning nende keele ja kultuuri vastu.

Olete tõlkinud muinasjutte eri keeltest. Mis teid muinasjuttude ja nende versioonide juures huvitab?

Muinasjuttudes on kirjas inimeste mõtete essents, nende unistused ja lootused, aga ka hirmud. Oma esimese muinasjutu tõlkisin farsi keelest saksa keelde. Muinasjutt oli karjapoisist, kes hüüdis kolmel korral, et hunt on karjas. Teate ju kõik isegi, mis juhtus. Huvitav on see, et ka pärslased peavad seda oma muinasjutuks.

Muinasjuttude võrdlemine näitab seda, mis on inimkonna jaoks universaalne ja mis iga rahva(killu) jaoks eriline. Näiteks Lumivalgukese lood on nii erinevad, et nende rühmitamisel tuleks hakata rakedama Wittgensteini perekonnasarnasuse

meetodit. Üheski Lumivalgukese muinasjutus (ATU 709) ei leidu kõiki sellele tüübile iseloomulikke motiive. Ei kolme värvi, peeglit ega päkapikke. Ka värvisümboolika võib olla erinev. Algselt oli ka Grimmide Lumivalguke kuldblondide, mitte mustade juustega. Mitmel pool Kagu-Aasias aga ei ole Lumivalgukese nahk valge, vaid kollane, sest näiteks malai kultuuris hinnati kollast, kuna see oli võimupositsioonil olevate hõimude nahavärv. Ilus punane oli aga malai ülikute hammaste värv, sest ainult neil oli raha narkootilise beetli ostmiseks ja närimiseks, aga see muutis hambad punaseks.

Enamikus Lumivalgukese variantides ei ole tõerääkijat nagu Grimmidel peegel. Ühes Austria Lumivalgukese variandis on pingi all koer, kelle nimi on Peegel ja kes vastab küsimustele, iiri muinasjuttudes on aga vastavas rollis forell, kes elab kaevus. Päkapikkude asemel võib Lumivalguke sattuda hoopis röövlite, soomlaste, saamide või laibasõjajatest guulide juurde, kes tüdruku üles kasvatavad. Kui selline allofoon üldse esineb, siis on selle funktsioon näidata, et sellised metslased (ka soomlasi ja saame peeti tollal Euroopa metslasteks) on inimlikumad kui Lumivalgukese võõrasema, vennanaised või mõni armukade kooliõpetaja.

Wittgensteini perekonnasarnasuse meetodi abil saab muinasjutu tüüpi määratleda rea erinevates muinasjuttudes kattuvate sarnaste tunnuste kaudu, kusjuures ükski neist tunnustest pole ühine kõigile selle perekonna, st tüübi muinasjuttudele.

Millistest põhimõtetest lähtute üliõpilaste juhendamisel ja õpetamisel?

Olen lähtunud üliõpilastest ja doktorantidest kui võrdsetest partneritest. Samas olen olnud nõudlik. Praegu mul enam õppetööd ei ole, ainult mõni loeng „Hea teaduse” kursuse raames nii eesti kui ka inglise keeles. Kuid praegu peaksin oma

keeleteaduslikud loengud täiesti ümber tegema ning õpetama üliõpilastele küsimist. Kuigi küsida võib kõike, peavad küsimused olema mõtestatud. Asi on tehisarus, kelle vastuse headus sõltub sellest, kui hästi oskame küsida. Näen isegi kõvasti vaeva, et esitada õigeid küsimusi, ja vahel selgub see alles pikema dialoogi käigus, mida ja kuidas (neutraalselt) ma täpselt millegi teadasaamiseks küsima pean.

Aastate jooksul olete olnud nii Eesti Keele Instituudi kui ka Eesti Kirjandusmuuseumi direktor, seega näinud lähedalt humanitaarteadusliku uurimistöö eri tahke. Milline on praegu keele- ja kirjandusteaduse ning kultuuriuuringute seis Eestis ja kas omavahel tehakse piisavalt koostööd?

Oh jaa – olen näinud väga paljusid probleeme ja rahapuudust nii meie humanitaarias kui ka teaduskorralduses. Olen püüdnud kaasa aidata probleemide lahendamisele ja parema maailma loomisele. Minu jaoks ei ole nii oluline humanitaarteadlaste koostöö, vaid hoopis tööjaotus, et kõik ei püüaks teha samu asju ja siis tiirelda ühe ja sama meepoti ümber. Eesti humanitaarteaduste tase on kõrge. Imetlen paljut, mida teadlased on teinud, teevad ja suudavad teha.

Rääkige pisut oma kogemusest „Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakirja” (ESUKA) ja Tramese peatoimetajana. Mida toimetajatöö juures hindate? Milliseid tähelepanekuid olete selles rollis eesti teadusmaastiku kohta teinud?

Need kaks ajakirja on täiesti erinevad. Olen üks ESUKA asutajaid. Seal piirdus minu roll ajakirja põhimõtete fikseerimisega ja töö koordineerimisega. Enamik olid ju erinumbrid, millel olid oma toimetajad. Neid tuli siis innustada, juhendada ja kontrollida, muidugi oli ka numbreid, mille ma ise kokku panin.

Humanitaar- ja sotsiaalteaduste ajakirja *Trames* puhul on minu kogemused palju rikkalikumad. Kui ma 2003. aastal peatoimetaja rolli üle võtsin, olid ajakirja põhimõtted juba paigas, aga kaastööde nappus väga suur. Praegu saame kõvasti üle 400 kaastöö aastast.

Selle töö juures hindan häid käsikirju ja koostöövalmis autoreid ning võimalust maailma kohta õppida. Kuna ajakirja üks ülesandeid on algusest peale olla sillaks Ida ja Lääne vahel, siis saame palju kaastöid Aasiast ja Aafrikast. Eestist, Euroopast ja Ameerikast tuleb neid veidi vähem, mõni tuleb isegi Austraaliast. See on mul võimaldanud tundma õppida kogu maailma humanitaar- ja sotsiaalteaduste kultuuri. Isegi tagasilükatud artiklitest õpin ma palju.

Minu jaoks on probleemiks see, et paljud eesti autorid eelistavad saata oma kaastööd ennekõike välismaale ning alles viimases hädas otsivad kodumaal avaldamise võimalusi. Aga on ka rõõmustavaid vastupidiseid näiteid.

Muidugi on selles töös ka negatiivseid kogemusi, mis on seotud akadeemilise petturluse, plagiaadi ja altkäemaksu pakumise ja mõistmatusega, miks kõiki kaastöid ei avaldata. Nutukirjade voog on lõputu, on olnud isegi kätemaksu katseid ja needusi, näiteks on mulle kirjutatud „Go to hell!” ja pommitatud arvutiviirustega.

Mis kirjatöö, olgu siis uurimis-, toimetamis- või tõlketöö, Teil praegu pooleli on?

Lõpetasin just ja andsin trükki islandi muinasjutusaaga „Áli fleki saaga” tõlke koos uurimusega „Áli fleki saaga” intertekstuaalsus, allikad ja kangelase liminaalsus, rüütellikkus ning kujunemine heaks kristlikuks valitsejaks”. Kirjutasin seda

viis aastat. Áli flekkr on meesoost Lumi-valguke.

Peale eespool mainitud Berliini „Siili ja rebase” tõlkimise on pooleli veel mitmeid töid. Lõpetamisel on raamat „Ema ja isa. Perekonnakroonika”. Käsil on ka uurimus (Vastemõisast pärit) Johann Köleri kadunud või hävitatud maali „Ärkamine nõidusunest” (1864) kohta. Mitu artiklit on pooleli, näiteks Madame d’Aulnoy muinasjutust „Printsess Roosike” ja selle kajadest Louisiana mustanahaliste muinasjuttudes ning Lennart Meri „Höbevalge” ilmumise 50. aastapäeva puhune „Höbevalge, taevakivi ja Püha Graal”. Samuti osalen Mart Meri juhitud töörühmas, et ette valmistada uhke „Höbevalge” juubeliväljaanne. Kokku panna ja lõpetada tuleb raamatuke Kristian Jaak Petersoni eluajal trükitud, kuid seni kadunud luuletusest „Minu sõbranna A. S. Clarki surma puhul”, mille annab jõuludeks välja Postimehe kirjastus. Luuletus räägiks justkui Petersoni enda ees ootavast surmast, mis saabus neli kuud peale luuleraamatukese ilmumist.

Mida Te praegu loete? Mis raamatut soovitate Keele ja Kirjanduse lugejatele?

Lugesin just uuesti anglosaksi eepost „Beowulf” Rein Sepa võrratus ja aegumatus tõlkes. Parajasti loen Vergiliuse teost „Bucolica. Karjaselaulud” Ants Orase imelises tõlkes. Jaan Puhveli mälestuseks loen uuesti tema eestikeelseid raamatuid. Loen süvitsi Wolfram von Eschenbachi „Parzivali”, jällegi suurepäraselt Rein Sepa tõlkes, ja võrdlen seda mitme teadusliku veebiväljaande algtekstiga, kuna ma sellest parajasti seoses Lennart Meri „Höbevalgega” kirjutan. Julgen kõiki neid raamatuid soovitada.

Küsimusi esitas JOHANNA KIIK

Milleks meile ÕS?

2. osa

*Jätkub eelmises numbris alanud mõttevahetus 2025. aasta õigekeelsussõnaraamatu teemal. Seekordses osas saavad sõna Tartu Ülikooli suulise kõne ja vestlusanalüüsi teadur, kirjandus- ja meediauurija **Tiit Hennoste**; Tartu Ülikooli eesti keele võõrkeelena professor **Birute Klaas-Lang**; Tallinna Ülikooli emakeeleõpetuse ja rakenduslingvistika lektor **Merilin Aruvee**; Tartu Ülikooli emeriitprofessor, endine Eesti Keele Instituudi (EKI) direktor **Urmas Sutrop** ning Tallinna Prantsuse Lütseumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja **Anneli Oidsalu**.*

Kuidas hindate 2025. aasta ÕS-i? Kas ja kuidas seda kasutate?

Tiit Hennoste: Ma ei kasuta ÕS-i peaaegu üldse. Aja jooksul on valdav osa norminguid pähe kulunud ja kui vaja, siis parandab keeleteimetaja. Teisalt, kui uskuda, et Sõnaveeb = ÕS + seletussõnaraamat, siis pole paberil ÕS-i vaja muuks kui kooli-eksamiteks. Aga sajandipikkuse traditsiooni jätkamine lammutavas ühiskonnas mõjub siiski meeldivalt. Isegi kui tegijad näitavad sealjuures pikki hambaid.

Birute Klaas-Lang: Eesti keel on sõnarikas keel ja kogu seda rikkust ühte raamatusse mahutada on kindlasti võimatu. ÕS-i koostajate ees seisis keeruline ülesanne, mida ÕS-i 60 000 märksõna hulka valida. Koostajad on korduvalt rõhutanud, et ÕS peegeldab ametlikuks kasutuseks vajalikku neutraalset sõnavara, mis ei tähenda, et muid sõnu eesti keeles ei olegi või et

neid ei tohiks kasutada. Sõnaveebis on ju EKI ühendsõnastik, kus on 180 000 keelendit, ning lisaks oskussõnaraamatutes ja terminibaasides üle 300 000 termini.

ÕS-il raamatuna on ka oma sümboolne tähendus. Eestlane on keeleusku ja on raamatuusku. Vähemalt praegu. Nii palju peaks Eesti riigil siiski raha olema, et edaspidigi eesti kultuuri jaoks olulisi raamatuid välja anda. Jah, ka mina kasutan vajaduse korral ikkagi veebiväljaandeid: nii veebi-ÕS-i, Sõnaveebi kui ka EKI teatmikku, aga raamat peab riulis olema. Pealegi, aeg-ajalt on lihtsalt huvitav seda lehitseda. Lisaks annab uus ÕS koos riuilil seisvate vanemate ÕS-idega hea võrdleva ülevaate sellest, mis eesti kirjakeelega vahepealsete aastakümnete jooksul on juhtunud ja kuidas ühel või teisel ajajärgul keelekorraldusse ja normingutesse on suhtunud. Siiski julgen ennustada, et järgmise ÕS-i ettevalmistamisel hakatakse taas arutama, kas ÕS peaks jääma ainult veebi ning kas koostamisel tuleks määratleda lisaks morfoloogiale ja ortograafiale ka sõnade tähendusi või piirduda ÕS 2025 eeskujul tähendusvihjetega. Elu muutub ja tulevad uued sõnad. Maht aga väga palju suuremaks minna ei saa, mis seab koostajad taas valiku ette: mis jääb sisse ja mis välja?

Merilin Aruvee: Mõistan ja aktsepteerin uude ÕS-i tehtud muudatusi. Keel ju areneb ja on üsnagi loogiline, et erialakeele sõnad enam ühtede kaante vahele ei mahu. Samuti ei osanud ma puudust tunda kõnekeelsetest sõnadest, seda enam, et läbilõige eesti keele kõigist sõnavarakihtidest pole iial olnud ÕS-i eesmärk.

Pärast seda, kui oma uue ÕS-i esitluselt koju tõin ja riulisse asetasin, seda ausalt

öeldes rohkem vajanud ei ole. Paber-sõnastike aeg on jäädavalt ümber. Toimetan praegu üht tõlget ja ma ei kujutaks ette, kui peaksin selleks raamatukogus pidevalt üks- ja mitmekeelseid sõnastikke lappama. Igapäevaselt vajan lisaks ühendsõnastikule (ÜS) ja terminibaasidele inglise, saksa, soome sõnastikke ja korpusi – kõik need on veebis. Teabe- ja teaduskirjandus on samuti aina enam veebi kolinud, keelekogud paisuvad üha, keeleinfo uueneb kiiresti. Ajatundliku teabe paberile trükkimisest on kujunenud mingis mõttes luksus ja pole välistatud, et tulevikus võib see keskonnasäästlikkuse egiidi all lausa põlu alla sattuda. Nii et ei teagi, milline võiks olla paber-ÕS-i tulevik.

Tõtt-öelda olen ka veebi-ÕS-i vajanud üsna vähe. See-eest on pidevalt lahti Sõnaveeb, kust otsin tõlgetele eesti vasteid ja uurin termineid, puhuti läheb tarvis EKI teatmikku. Niisiis lahendan igapäevaselt pigem keeleküsümusi, mille puhul jääb ÕS-i käsi lühikeseks.

Tõsi, ÕS on paljude jaoks omamoodi keelemonument. Inimesed vajavad monumente, mõned viivad nende juurde näiteks lilli. Küsimus on, kas keelemonument peab olema just raamat, mis täidab üht kitsast ülesannet. Minu jaoks monumenteerib eesti keel end kõikjal: täpse ja tabava keelega toimetatud ilukirjanduslikest tekstidest ametlikeni. Igaüks neist on omamoodi keeleline lahendus, milleni kirjutaja on konteksti arvestades jõudnud, olgu selle lättenired siis kas ÕS-is, ÜS-is, EKI teatmikus või mujal.

Urmas Sutrop: Ma olen leige ÕS-i kasutaja. Kui ma noorem olin, siis olin täitsa huviline. Praegu aga ei vaja ma enam igapäevaselt ÕS-i, pigem kasutan Sõnaveebi. ÕS on ainult ametliku keelekasutuse piibel, mujal tuleb lähtuda heast keelekasutuse tavast. Ja hea tava võib vägagi ÕS-i pakutust erineada.

Ühe korra olen ma värsket ÕS-i raamatupoes ka käes hoidnud ja mõnest kohast avanud. Kõik tundus sama nagu ennegi. Huvitaval kombel ühe asja poolt uus ÕS siiski erineb varasematest – selle kaanevärv on mustjas. Millegipärast seostub see mulle Juhan Liivi luuletusega „Must lagi on meie toal”.

Alati vaatan sõnaraamatuga tutvudes märksõnu *hobune*, *gnostik* ja *agnostik*. Märksõna *hobune* alusel (ükskõik mis keeles) otsustan ma sõnaraamatu sisukuse üle ning sõnade *gnostik* ja *agnostik* põhjal selle kvaliteedi üle. Kui sõnaraamat ütleb, et *agnostik* on *gnostika* eitaja, siis seda sõnaraamatut (üha rohkem on selliseid ka veebis) ma rohkem ei ava. Märksõna *hobune* (*Pferd*, *horse*, *zirgs*, *пониадь*, *hevonen*, *cheval* jne) puhul vaatan, kuidas see sõna on defineeritud, missugused on näited, tuletised, liitsõnad, kas antud on sünonüümid, sõna päritolu ja stiilmärgend, esmakasutuse aasta vastavas keeles jne. ÕS-is on ametliku keelekasutuse jaoks põhiteave olemas, aga nõrgaks jääb tähendusvihjete osa. Ainult sõnadest *hobu* ja *suku* ei piisa. Vaja olnuks ka vihjeid *täkk*, *mära* ja *varss*, mis iseseisvate märksõnadena on ju olemas.

Olen korduvalt öelnud, et peaks lõpetama uute ÕS-ide trükkimise ja piirduma muudatuste vihikutega. Ei asutused ega koolid jaksu pidevalt uusi ÕS-i trükke osta. Igas koolis on vähemalt mitukümmend ÕS-i varasemate trükkide eksemplari. Kas siis need tuleks vanapaberisse saata?

Kasutan väga palju sõnaraamatuid, kuid üha enam veebipõhiseid seletavaid ja mitmekeelseid sõnaraamatuid, tõlkeprogramme ja tehisaru. Paljude sõnade puhul on minu jaoks esmane allikas Vikipeedia või Vikisõnastiku artikkel. Lihtsamatel puhkudel kasutan ka Festarti e-sõnastikke.

Anneli Oidsalu: Peab vahet tegema ÕS-il, mis on veebis, ja ÕS-il, mis on välja antud

raamatu kujul. Esimese trüki ostsid ülikiiresti kokku ilmselt riigigümnaasiumid, et tagada õpilastele eesti keele riigieksamiristuskirjas sätestatud õigus. Teine trükk ilmus kauplustesse märtsi lõpus – nüüd ehib ka meie kooli raamatukogu raamat, mis on kirjakeele normi alus alates 1. jaanuarist 2026. Ostsime neid kaks eksemplari, sest tuhandete eurode kulutamine, et iga abiturient saaks eksami ajal lauale uue, 2025. aasta ÕS-i, ei tundunud otstarbekas.

Nagu olen Eesti Keele Instituudi (EKI) töötajate seisukohavõttudest aru saanud, siis pärast Sõnaveebi loomist ÕS-i paber-raamatuna algul välja anda ei plaanitudki, aga ministri ja üldsuse surve seda siiski tehti. Tegelikult pole ÕS-i raamatuna eriti kellelgi vaja: mõnele ehk pakub selle lap-pamine mõnusat tunnet, mõni kogub sõnastikke, aga ÕS-i ainus tegelik kasutus on eesti keele riigieksamil, mis võib paraku varsti muutuda e-eksamiks, kus veebi-ÕS on liidesena eksamitöö küljes, nagu oli tänavu 9. klassi katseeksamil. Meie koolis on endiselt kasutusel 2018. aasta ÕS-id, mille kohta EKI on miskipärast kirjutanud: „See sõnaraamat on vananenud ning sobib kasutamiseks vaid teadustöös.” Mina arvan, et koolitundi sobib see ka edaspidi – midagi valet seal ju pole, ehkki vabadusi on muidugi vähem kui uues ÕS-is.

„Eesti Keele Instituudi arengukavas 2025–2028” on kirjas: „Nagu püsib muutumatuna paberväljaanne, ei uuene ka ÕS 2025 võrguversioon.” Kivisse raiutud ÕS-i kõrval-ümber-kohal on aga Sõnaveeb, mis muutub iga päev. Seetõttu ei näe ma mingit põhjust kasutada ÕS-i veebiversiooni – Sõnaveeb on informatiivsem ning selle kaudu saan kursis olla muudatuste ja uuendustega. Sain sealt näiteks juba 2022. aastal teada, et sõnast *õudne* on normingukohane nii *e*-tüveline (*õudne* : *õudse*) kui ka *a*-tüveline (*õudne* : *õudsa*) käänamine, ehkki ÕS-i norming ütles midagi muud. Seega ei hakanud ma õpilastelt kontroll-

töös nõudma *õudse* käänamist ja takistasin selle jõudmist põhikooli lõpueksamile. Alati tasub tähele panna ka kuupäeva, millal keeleartiklid on muudetud. Kui uue 8. klassi eesti keele õpiku (Avita 2025) koostajad oleks õigel ajal taibanud Sõnaveebi vaadata, siis nad ei oleks ehk pannud õpikusse norminguna sõnade *baseeruma*, *rajanema*, *põhinema*, *sarnanema* jm rekt-sioone.

Kirjakeele normi alus on küll ÕS, olgu selle kaanel 2018 või 2025, aga ma ei pea õigeks õpilase karistamist kirjakeele normi rikkumise eest, kui Sõnaveebis on kirjas juba midagi muud. Eriti oluline on see riigieksamil, kus vigade arvul on üpris suur kaal. Eksami eristuskiri ütleb, et õpilane peab kasutama normikirjakeelt ja kirjakeele normi alus on ÕS. Haridus- ja Teadusministeeriumi seisukoht 2023. aastast on aga selline, et riigieksami hindaja peab tundma lisaks ÕS-ile ka Emakeele Seltsi (ES-i) keeleteoimkonna otsuseid. EKI direktor Arvi Tavast on seda kinnitanud ning lisanud, et „EKI aitab nüüdsest info levitamisele kaasa, avaldades otsused operatiivselt Sõnaveebis”.¹ Niisiis: kas õpetajatele on ÕS-i vaja, kui niikuinii on tarvis ka mujalt uurida?

ÕS 2025 häda on selles, et see on sündinud välise surve, mitte EKI parima veendumuse mõjul. Tavasti ja tema mõttekaaslaste armastatud „beebi” on Sõnaveeb, seda arendatakse ja täiendatakse (olen minagi teinud ettepanekuid mõne sõna lisamiseks või artikli muutmiseks).

Sõnaveeb on mõnes mõttes ka õpilastele parem: seal on kirjas kõik sõnavormid – ÕS-is ainult peavormid. Kui on vaja käänata-pöörata, suunan õpilased kindlasti Sõnaveebi. Samas tekitab Sõnaveeb

¹ K. Kuulpak, Õpetajad pahased: eksamite eel pole selge, missugustest keelereeglitest lähtuda? „Eesti keeles tehakse vigu üha rohkem!” – Õhtuleht 29. III 2023. <https://www.oh tuleht.ee/1082524>

segadust: mõni paneb otsingusse sõna *moderne*, et õigekirja kontrollida, ei pane tähele, et sõna ees on väikses kirjas *fr*, mis viitab prantsuse keelele, ja arvabki, et selline sõnakuju on eesti keeles korrektne. Siin ei aita ka veebi-ÕS, sest peale sedastuse, et sõna *moderne* ei leitud, suunab ÕS keelehuvilise Sõnaveebi, kus ootab ees prantsuskeelne sõna.

Mis mõtteid on tekitanud ÕS 2025-ga seotud avalik arutelu? Kas mingi oluline aspekt on jäänud välja toomata?

Tiit Hennoste: Suur osa ÕS-i vaidlustest jättis mind külmaks, sest tegu oli mikro-teemade ja möödarääkimistega. Näiteks paronüümid. Kui ikka inimesed ei ole suutnud aastakümnete jooksul neid juuspeeneid erinevusi pähe ajada, siis on aeg lõpetada. Ja viimane arutelu mööda sugulundeid jättis lihtsalt mulje mõne pealtnäha haritud täiskasvanu vaimsest puberteedist.

Mis paistab oluline? Esmalt sõnatähendustest. Tänapäeva lingvistikas on vähe uurijaid, kes tahaks üldse rääkida üldkeele sõnade kindlatest tähendustest väljaspool tegelikku kasutust, normimisest rääkimata. Lisaks, tähendused muutuvad ajas ja seda muutumist ei saa sõnaraamatuga kinni hoida. Seal saab öelda, et tähendus B on mittesoovitav, ja soovitada vajadusel kasutada sünonüüme (vt *adresseerima*), aga saab ka väita olla (nagu meedias suure kraakluse tekitanud sõna *liiderlik* puhul).

Laiemalt jäi õhku oluline teema, mille taustal on keeleseaduse ebamäärasus. Nimelt ütleb § 4 lg 2: „Kirjakeele normi all mõistetakse õigekirjutuslike, grammatiliste ja sõnavaraliste normingute ja soovitude süsteemi.” Siin on selgelt välja toodud ka sõnavaralised normingud. Aga! Kas tegu on sõnade kui sellistega: sõna A on norminguline, aga tema sünonüüm B ei ole? Või käib sinna juurde ka tähendus?

Mu arust vajaks selgeks rääkimist ka kogu sõnaliikide teema, mille kohta eri allikates on väga erinevaid arusaamu. Tähtsuse poolest on ju ainult osa sõnu nn täistähenduslikud. Abisõnade ja pragmaatiliste sõnade puhul räägib keeleteadlane hoopis kontekstist ja funktsioonist. Ja kui pole tähendust, ei saa seda ka normida.

Teiseks, mida ikkagi panna piiratud mahuga paber-ÕS-i? Mu arust on erialakeele vähendamise hea mõte, samas ei saanud ma aru, miks on vaja sisse panna suuremas koguses kohanimedid. Ühtpidi, kuna on tegu normkirjakeele sõnaraamatuga, siis võiks ju kõik sellest välja poole jääva välja jätta, aga teistpidi, ma ei tea, kuidas saada üle arusaamast, et kui sõna puudub ÕS-ist, siis teda ei ole normkirjakeeles. Vist ei saagi.

Kolmandaks, märgendite süsteem. See on üldiselt nii keerukas, et vaid masin suudab selles ilma legendi vaatamata orienteeruda. Aga mu keskne probleem on allkeelte märgendites. Esiteks ei saa ma aru, miks just selline märgendite komplekt on valitud. Teisalt pole üheselt selge, mis märgendatust kuulub normkirjakeelde ja mis mitte. Jah, kõnekeelne, murdeline ja ehk ka rahvakeelne ei ole kirjakeelne. Aga halvustav? Stiilitundlik!? Vananenud? Lisaks, sõnad liiguvad üle keelevariantide piiride. Seega saab märgend olla vaid statistiline. Aga statistika oleneb analüüsitud tekstide valikust. Ja see on suur probleemkoht, millesse ma siin ei lasku.

Neljas probleem on normkeele terminoloogias. Mis on ikkagi *kirjakeel*, mida on eesti traditsioonis kasutatud mitmes tähenduses? Mu arust on EKI lähenemine, et kirjakeel võrdub ühiskeel, otsesõnu halb. See sobis sajand tagasi, kui kirjakeel vastandus murdekeelele. Muidugi on võimal olevatel tegijatel õigus kehtestada oma arusaam. Aga kooliõpetajad ja keeleteoimetajad kasutavad *kirjakeelt* peamiselt ikka tähenduses 'normkirjakeel'. Mu arust oli

see erinevus ka üks möödarääkimiste põhjusi. Ja lisaks vajaks tõsist arutamist, mis on ühiskeel, kui lähtuda kasutuspõhisusest.

Lõpuks probleem, mis läheb sõnaraamatust eemale, aga on siiski oluline: mis on õieti *norminguline* eesti keeles? Valitsuse määrus „Eesti kirjakeele normi rakendamise kord” § 2 lg 1 ütleb nii: „Kirjakeele norm on määratud Eesti Keele Instituudi uusima õigekeelsussõnaraamatuga, Emakeele Seltsi keeleteoimkonna otsustega ning keeleteoimkonnas heaks kiidetud ortograafiareeglistiku, normatiivse käsiraamatu ja grammatikaga.” Viide grammatikale tähendab ühemõtteliselt, et normingute alla käib hoopis enam kui sõnaraamatust leitav ortograafia ja morfoloogia. Ja mu arust on vale EKI teatmiku arusaam, et normida saab väga vähe. See kehtib sõnaraamatus. Väljaspool seda saab keeles normida väga palju, näiteks reksioone, ühildumist, sihitise käändevalikut jne. Ja veel enam, nende puhul on ka praegu õige ja vale eristus täiesti olemas – sisuliselt on needki normingud, isegi kui seda sõna ei kasutata. Aga võib mõelda ka teisiti. Kui näiteks süntaksis ei ole norminguid, siis ei saa neid ka normingulises kirjakeeles rikkuda. Ja ei saa grammatikas toodud reeglite (või mille?) järgimist ka keegi nõuda, ei ametikeeles ega koolis. Jah, saab soovitada, aga soovitus ei ole kohustus ja selle mittejärgimine ei ole viga.

Birute Klaas-Lang: Kui ÕS-i ilmutumisele eelnes mitu aastat tulist arutelu keelekorralduse üle,² siis ilmutumise järel pälvisid siinkirjutajalegi üsna ootamatult põhitahelepanu raamatust välja jäänud vulgarismid. Eerik-Niiles Kross algatas lausa petitsiooni, mis nõuab eelmistes ÕS-ides

olnud roppsõnade uude ÕS-i tagasi panemist. Riigikokku saatmiseks vajalikust 1000 allkirjast on petitsioonil praegu veel allkirju puudu. Ega need sõnad ole ju eesti keelest kadunud ja soovi korral võib neid ikka kasutada. Kontrollisin Sõnaveebist üle – roppsõnad koos näidete ja kontekstiga on seal kenasti olemas.

Kirglik arutelu ÕS-i üle – nii märksõnade valiku kui ka normingute, sh tähenduste normeerimise vajalikkuse üle – on aga väga tervitatav. See näitab, et emakeelt peetakse oluliseks ja et ÕS ei seisa inimestel lihtsalt riulis, vaid sinna vaadatakse ka sisse. Kui uue ÕS-i koostamine ja ilmumine oleks piirdunud ainult pressiteatega, tekiks küsimus: kellele seda paksu raamatut vaja on?

Kui võrrelda Eesti keelekorralduslikku arutelu lähiriikidega, siis näiteks Soome Kodumaa Keelte Uurimiskeskuse 2024. aasta küsitlusest³ nähtub, et 73% vastajatest peab kehtivaid kirjakeele norminguid sobivaks, 17% liiga liberaalseks ja vaid 4% liiga rangeks. Kõige karmimates kommentaarides räägitakse koguni keele degradeerumisest ja hävitamisest ning märgitakse, et hoolimatu keelekasutus viib mõtlemise üksluisuseni. Leebemates kommentaarides rõhutatakse, et tuleb jälgida elavat keelt, sest keel muutub pidevalt, siiski ei tohiks kirjakeeles kõike (nt ingliskeelseid väljendeid) valimatult heaks kiita.

Mis puutub Leedu keelekorraldusse, siis nende õigekeelsussõnaraamat („Bendrinės lietuvių kalbos žodynas”) on vulgarismide esitamisega väga tagasihoidlik. Sealt puudub näiteks kõnekeeles väga tavaline sõna *žopa* 'perse'. On aga muid elektroonilisi sõnaraamatuid, mis katavad fraseoloogisme, slängi, noortekeelt jms ning kust leiab ohtralt mitmesugust ebatsensuurseks peetud sõnavara (sh eelnimetatud *žopa*).

² Vt nt **B. Klaas-Lang**, *Meie ühiskonda ähvardab lõhestada ka keelekriis*. – ERR 19. X 2022. <https://www.err.ee/1608756460/birute-klaa-lang-meie-uhiskonda-ahvardab-lohestada-ka-keelekriis>

³ Vt <https://kotus.fi/kymmenen-vuotta-alettu-tekemaan-alan-tottua/>

Nii nagu eesti ÕS, on ka leedu avalikuks keekekasutuseks mõeldud sõnaraamat konservatiivsema joonega: peale vulgarismide ei propageeri see otse loomulikult ka anglitsime, mida võib samuti leida näiteks slängisõnaraamatust.

Merilin Aruvee: Kaldun arvama, et kogu poleemika kasutuspõhise keekekorralduse ja ÕS-i eraldi teosena väljaandmise ümber on eesti keele kasutajaskonna jaoks juba ette kaotatud võitlus. Kahtlemata on peetud keelemadin väärtuste sõda, mida ühest küljest on ajendanud hirm, teisalt armastus eesti keele vastu – soov tagada selle kestlikkus üle aegade. Sellises olukorras on oluline dialoog, üksteise seisukohtade ärakuulamine, kuid ma pole kindel, kas ikka piisavalt kuulati ja mõisteti. Iga vastakas seisukoht näis sünnitavat uusi ning keelearmust ja -hirmust said sõnakuulid, lauseodad ja tekstipommid. Vaid miljoni kõnelejaga keekekogukonnas tundus seda sorti keelesõda kaunis kulukas, aga ju oli seda siis vaja.

Leian, et sõitlemise asemel peaksime järjest enam mõtlema sellele, kuidas rakendada uued tehnoloogilised võimalused eesti keele teenistusse. Tehnoloogia toob endaga kaasa nüansse, mis tuleks läbi valgustada. Järjest tähtsamad on veebipõlvkonna noored keekekasutajad, kelle jaoks otsustab keeallikate kasutuse väärtuse funktsionaalsus.

Tähtis oleks arutleda, kuidas tagada veelgi parem keeleinfo kuvamine ja kättesaadavus. Näiteks oleks toimetamistöövõi keekeküsimustele vastuse saamine hõlpsam, kui kogu teave oleks integreeritud ühele veebilehele. Praegune olukord, kus eraldi tuleb lahti hoida Sõnaveebi, EKI teatmikku ja ÕS-i, jääb ilmselt ajutiseks lahenduseks. Mõelda võiks ka tehisaru võimalustele ja kombineeritud pärin-gute või kontekstisidusate keekeküsimuste potentsiaalile, mida noored juba nagu-

nii võõramaiste tehisarurakendustele esitavad. Meilgi tuleks sammu pidada ja mõelda keeallikatest terviklikumalt, mitte ühe teose piires. Keel ei ole lõppeks üksnes sõnade loetelu, vaid muutlik ja arenev tähendusloomesüsteem.

Urmas Sutrop: Avalik arutelu ja ažiotaaz uue ÕS-i ümber paneb mind muigama. Kui olen õigesti aru saanud, siis kired mõllavad sellepärast, et uues kirjakeele normi ühes aluses ehk ÕS 2025-s ei ole enam rumalaid sõnu. Rahvas ja lugupeetud poliitikud nõudsid trükise poelettidelt ja raamatukogudest kokku korjamist ja põletamist, et uuele taastatud ropu sisuga ÕS-i trükile ruumi teha.

Muigama pani see kiremõll mind sellepärast, et ÕS on ju maailma igavaim sõnaraamat, seal pole luude peal üldse liha nii, nagu seda on näiteks mahukas eesti keele seletavas sõnaraamatus. Pealegi on ÕS-i ülesanne tagada ametliku keekekasutuse vastavus kirjakeele normile. Ametlik keekekasutus on keeleseaduse järgi (§ 4 lg 1) „riigi ametiasutuse ja valitsusasutuse hallatava riigiasutuse ning kohaliku omavalitsuse ametiasutuse ja kohaliku omavalitsuse ametiasutuse hallatava asutuse, notari, kohtutäituri ja vandetõlgi ning nende büroo või muu avaliku halduse ülesandeid täitma volitatud asutuse, kogu või isiku dokumentide, veebilehe, siltide, viitade ja teadaannete keekekasutus” (oeh!). Kas arvatakse, et rumalsõnadel on koht ülal loetletud asutuste ametlikus keekekasutuses? Erasfäärile kirjakeele norm ja seega ka ÕS ei rakendu.

Võib ette kujutada olukorda, kus ERR peab oma keekekasutuses järgima ÕS-i, aga Delfit või Postimeest ei saa selleks sundida. Küsitav on isegi see, kas koolides tohib nõuda, et näiteks lõpukirjandi keekekasutus vastaks ÕS-ile ja kirjakeele normile. Ootan juba aastaid huviga, et mõni lapsevanem annaks lapse lõpukirjandi halva

hinde pärast kooli, koolipidaja või koguni haridusministeeriumi kohtusse, kuna sellisel kujul, nagu kirjakeele norm on praegu seadusesse raiutud, ei tohiks see õpilastele rakenduda. Kohus võiks siin tuua ja luua õigusselguse. Nii nagu keeleseaduses ei ole juttu sellest, et kirjakeele norm võiks rakenduda haridusasutustele ja neis õppijatele, nii ei ole sätestatud sedagi, et Riigikogu ametnikud ja liikmed peaksid oma töös seda järgima. Seega ei pea seadused vastama ei ÕS-ile ega kirjakeele normile.

Eelnevast johtub, et näiteks Emakeele Selts või Eesti keelenõukogu peaks algatama keeleseaduse muutmise nii, et kirjakeele norm rakenduks ka neile, kellele üldjuhul ei rakendu avaliku teenistuse seadus: Riigikogu ja Euroopa Parlamendi liige, Vabariigi President, Vabariigi Valitsuse liige, kohtunik, õiguskantsler, riigikontrolör, riiklik lepitaja, kohaliku omavalitsuse üksuse volikogu liige, valla- või linnavalitsuse liige ja osavalla- või linnaosavanem. Loetelu on aukartustäratav. Ühelegi neist keeleseaduse järgi kirjakeele norm ametlikus keelekasutuses ei rakendu. Kala hakkab mädanema peast! Kas ka kaitsevael ja selle käsuaHELal on puutumus ametliku keelekasutusega, pole üheselt selge.

Jõudu tööle keeleseaduse paremaks muutmisel nii, et kirjakeele norm rakenduks kõigile riiklikele institutsioonidele ja haridusasutustele! Kirjakeele normi kasutajaskond Riigikogu liikmetest Vabariigi Presidendini tuleb seadusesse raiuda. Seda saavad teha ainult Riigikogu liikmed. Formaalselt ei saa nemadki kohustada Vabariigi Presidenti kirjakeele normi järgima,

aga kui too sellise seadusepügala välja kuulutab, siis võtab ta sellega nii endale kui ka oma järglastele presidendi ametis kohustuse järgida kirjakeele normi, sh ÕS-i.

Anneli Oidsalu: Minu meelest ei tajuta EKI-s oma vastutust ega mõelda piisavalt sellele, et nende otsused mõjutavad kooli, st õpetajaid, õpilasi, õppematerjalide koostajaid – tuhandeid ja tuhandeid inimesi. Ma pole tajunud teadlastes empaatiat, pigem õpetajate halvustamist ja suhtumist, et meie teame, kuidas on hea ja õige, teie takistate keele vaba arengut.

Tundub, et meil polnud vaja ÕS-i ei paberil ega veebis. Vaja on hoopis rahvuslikku kokkulepet, millised on eesti kirjakeele normi kujunemise põhimõtted, kes ja mis alustel seda muudab, kas normingu muutmise põhialuseks saab olla veebipõhine tekstikorpused, kas kirjakeele normi on üldse vaja, kuidas ja millist eesti keelt koolis õpetada, mida riigeksamitel küsida jpm.

Reaalsus on see, et väga paljud õpilased ei viibi vabal ajal eesti keeleruumis, õpetajatena muudkui tõlgime ja seletame tavalisi eesti keele sõnu, õpilaste lauseehitus lähtub inglise keele loogikast. Teadlased võivad ju tekstikorpust uurida ning selle põhjal otsuseid vastu võtta, aga õpetajad teavad, millist keelt kasutab laps või noor inimene, teavad, et noorte eesti keel muutub tohutu kiirusega, ja küsivad endalt: millist eesti keelt ma õpetan? Ma ei ole keelefašist ega konservatiiv, olen paindlik, aga ma tahan teada. Ja tahan, et meil oleks ka tulevikus eesti keel, mida mõistavad ühtviisi nii noored kui ka vanad, et meil oleks ühine keel.

Häbenev inimene

Mudlum. Nööpidest ja muust häbi-
väärsest. Tallinn: Strata, 2025. 200 lk.

Häbi on inimkultuuri alus. Erk valvur, kes meie sees piirangute ja ettekirjutuste toimimist jälgib. Ühtlasi reedab see, et häbitundes pole midagi loomulikku, vaid häbitunnet peab sotsiaalsete ja kultuuri-
liste reeglite kaudu arendama. Nende nor-
mide kujunemist inimeses ongi Mudlum
jutukogumikus „Nööpidest ja muust häbi-
väärsest” väga hästi vaadelnud. Ehkki lood
ei ole kronoloogilises järjestuses ning mõni
on jutustatud esimeses, mõni kolmandas
isikus, ilmneb neis ühtne arengukaar naise
häbenema õppimisest: esimesest potil-
käämisest kuni täiskasvanuea töö- ja sugu-
eluni.

Teemast tulenevalt on Mudlum neis
lugudes oma uuriva ja tähelepaneliku
pilgu pööranud varasemate raamatute
keskmes olnud asjade maailmalt pisut
enam inimkehale. Ent eks ole suur osa
materiaalsest maailmastki inimese keha-
liste vajaduste pikendus, mistõttu esemete,
kohtade ja riituse detailseid kirjeldusi
jagub sellessegi teosesse. Lisaks ootus-
pärastele tabuteemadele (roojamine, sugu-
elu ja menstruatsioon) leidub raamatus
mahedaid palasid, näiteks koolielust, tööst
ja poodidest. Need ei ole just häbiväärsed
teemad, kuid midagi kangelaslikku neis
samuti pole. Olgu kohe öeldud, et Mud-
lumi lugudes ei ole juttu karjääriredelil
ronimisest ega süüdimatust šoppamisest,
vaid pigem on vaatluse all inimliku toime-
tuleku hämar pool. Töö on siinkohal eba-
kindluse ja stressi, mitte sotsiaalse prestiiži
allikas. Poodidest on esil üleminekuaja

keldripoed, putkad ning kahtlasevõitu
ärid. Loos „Qiaotou nööp” käsitletud nöö-
bid on ehk esmapilgul kõige vähem häbi-
väärne teema kogumikus. Ent just nööbid
on inimkeha ja moraalitunde korravalvu-
rid. On ju nende ainus ülesanne keha ning
sellega seotud viletsuse varjamine. Avatud
või ripnevad nööbid, komplektist erinevad
asendused või suisa puuduvad kinnitused
on kindel kombelõtvuse ja korratuse märk.

Vaatamata sellele, et raamatuks koon-
datud palad on varem ilmunud eri välja-
annetes, mõjub kogumik terviklikult:
Mudlumile omane huumor, rikkalik sõna-
vara ning poeetilisus seovad jutud kenaks
kimbuks. Kujundiloomes tõuseb esile
aistingutepõhine assotsiatiivsus, mis teki-
tab ootamatuid ja meeldejäävaid kujutlus-
pilte, nagu hilisnõukogude poeriulite ja
sügisese maastiku kõrvutus: „Poes oli val-
gust ja avarust. Värvigamma oli rahulik,
novembrikuu lehtede karva. Olid ju ena-
mik asju pakitud jõupaberist kottidesse
või hallikaskollastesse pappkarpidesse,
pudeligammas rohelised ja pruunid läbi-
paistvate kõrval.” (Lk 91) Telefonikabiini
pihikambriga võrreldes omandab lapse-
põlvemälestus koos emaga kaugekõne
tegemisest peaaegu sakraalse mõõtme:
„Kaugekõneboks meenutab kõige rohkem
sellist pihikambrit nagu katoliku kirikus,
kus lähed konkusse ja läbi augu kuulab
sind sulle nähtamatu inimene ja sa saad
talle rääkida kõigest, mis pähe tuleb, ja
tavaliselt sa ei ütle „mul läheb hästi”. Aga
mõnus on ikka, kui astud sealt pimedast
kubrikust välja, ja on kohe selline tunne, et
midagi tähtsat sai ära tehtud ja nüüd ei ole
seda tükk aega enam tarvis teha.” (Lk 124)

Mudlumi mäluvildid ei ole teravad
ülesvõtted, vaid lugejale jääb tunne, et
koos autoriga meenutab asju temagi.

Autor kõhkleb, esitab küsimusi, parandab eeltoodud väiteid ning arutleb endamisi lünkasid täites. Tehisaruga seoses on siinseal kasutatud difusiooni mõistet, mis on üks generatiivse pildilooma mehhanisme. Programm hakkab virvarrist sammhaaval looma pilti, mis etteantud märksõnast lähtuvalt tundub kõige tõenäolisem. Mudlumi teost lugedes on paiguti samasugune tunne: lugeja visatakse pisut ebamäärasesse aega, on mingid varjud, valgused, pealkiri... Ja siis pikkamööda ilmuvad sellest segadikust esemed, seosed ja tegevused. Selline protsess on väga mõnus, tekib justkui kahekõne autoriga: enne kui pilt on teravaks keeratud, jõuab lugeja juba samal teemal isikliku kujutluspildi luua. Vahel on need mälestused samad mis Mudlumil, vahel täiendavad üksteist, vahel erinevad.

Häbi on alati häbeneja ning publiku vaheline suhe, mis liidab tugevamalt ühte need, kel pole midagi häbeneneda, ning eraldab selle, kes on millegi häbiväärsega hakkama saanud. Parim leevendus häbile on ebamugavate kogemuste jagamine. Just niimoodi Mudlumi raamat toimibki, kirjeldades olukordi, mida esmase reaktsioonina tõtatakse eitama, ilustama või unustama. Mõni neist on ajastuomane, nõukogude olme ja arusaamade juurde kuuluv. Nende minevikust päevavalgele tirimine ning talletamine on ehk ennekõike ajaloolise väärtusega. Teised on üldinimlikud, lapsepõlve, soo, staatuse või sotsiaalsete suhetega seonduvad mälestuskillud, mis võimaldavad igas vanuses lugejal enda elu häbiväärseid seiku meenutada ning neil jagatud kogemuse ruumis lahustuda.

Häbi tundmise kogemus on küll igihaljas, kuid ainelise maailma kujutamise tõttu mõjub teos paratamatult nostalgilisena. Mälu ja tähendus, mis asjadel on neis lugedes, näib paratamatult mineviku hõlma kuuluvat. Tänapäeval esemed enamasti ei kesta inimese elueast kauem. Kõike on liiga palju ning meid ümbrit-

sevate vidinate ja kodinate kakofooniast moodustub harva terviklik lugu. Mudlumi raamatus on seevastu kirjeldatud esemeid, mis mõjuvad tõeliste ussiaukudena minevikku. Mitte ainult asi ise, vaid ka aeg, ruum ja mälestus selle ümber kerkivad taas pinnale. Eks need sütikud ole igapähele isesugused. Mulle andis kõige tugevama obaduse roheline emailkann loos „Abjekt-sioon nr 3”: „„Nüüd tõuse püsti, hakkame loputama,” kamandas vanaema ja kallas rohelisest emailkannust talle vett pähe, üle õlgade ja selja. Vannipõhjas loksus valkjas, seebihelbene vesi.” (Lk 176) Kannu enam pole, vanaema enam pole ega maakohtagi, aga loen seda lõiku ja – hopsti! – olen tagasi lapsepõlves. Maakodu ebamugavas, kuid möödapääsmatus enesekasimise situatsioonis. Rohelises emailkannus peitub lisaks veele ka vanaema ja lapselapse ebatavaline lähedus, suveõhtu jahedustunne ning pilk, mis salvestab selle hetke ilusa, värvilise veekannu kaudu igaveseks oma mällu.

Kogumikule annab tooni avalugu, siin esmakordselt trükkis ilmuv pala, mis tegelikult on hoopis vana: Mudlumi esimene suleproov „Fulgens, sequar”. Mahult võtab see enda alla veerandi raamatust ning on lugejale paras proovikivi. Muidugi võib selle lugemata jätta, jupiti sirvida (jao-kaupa ilmused see omal ajal nüüdseks maha võetud ZA/UM-i blogis) või hoopis viimasena ette võtta. Iga lähenemine avab teksti ilmselt omamoodi. Lugesin „Fulgens, sequari” viimasena ning leidsin, et raamatu lõpulugu oli sellele hea sissejuhatus. Lisaks olid teised palad värskelt meenutanud „küpse” Mudlumi stiili ja võttestikku ning selle valgus võis leida üllatavalt palju kokkupuutepunkte toonase tundliku teismelise ja praeguse kirjaniku hääle vahel: eneseirooniast, kõhklusist, ning seda erilist ehedusetunnet, mida tekitab lugejas autori enese ebatäiuslikkuse tunnistamine: „Tundub, et ma olen juba parasjagu abstrakt-

seks muutunud ja oleks aeg juba mingi sõrendus teha, et veel midagi päästa. Küsida võib küll: mida? Aga mina võin vastata: mõelge ise ka midagi.” (Lk 51)

„Fulgens, sequar” on filosoofilis-eksistentsiaalne tiraad, mis on esitatud elluastumise lävel seisva tüdruku mõttevooluna. Selle žanri juurde pole Mudlum oma hilisemas kirjanikukarjääris naasnud. Teos sattus toona ka Loomingu toimetuse lauale, kuid seda ei avaldatud. Proosa-toimetaja Mihkel Mutt saatis aga autorile julgustava kirja, mis on raamatus samuti ära trükitud. Nii „Fulgens, sequari” kui ka Made Luigale adresseeritud kirja avaldamine Mudlumi nime all, tema kirjanikutee esimese sammu juurde naasmine ja selle omaksvõtt mõjub epiloogina.

Sellele on vihjanud Mudlum isegi, nii raamatu lõpulõigus, kus tõdeb, et on seest päris tühjaks saanud (lk 200), kui ka

raadioetris raamatut tutvustades.¹ Kirjanikele nii sageli esitatud küsimuse „miks sa kirjutad?” kõrval on sama oluline rääkida sellest, miks keegi ei kirjuta. Kui see on sisemine otsus, mitte välistest asjaoludest tingitud paratamatus, siis on selles üksjagu julgust ning küpsust. Loodan muidugi, et päris viimaseks käesolev raamat ei jää, kuid võib-olla on teemadering sellega siiski ammendatud, Mudlum 1.0 oma ülesande täitnud. Millest veel vabana, kui olla vaba isegi häbist?

AVE TAAVET

¹ Mudlum: kibestumus ja tüdimus kirjutamise vastu läheksid ära siis, kui ma vahepeal puhata saaks. – ERR. Kultuur 25. XI 2025. <https://kultuur.err.ee/1609867068/mudlum-kibestumus-ja-tudimus-kirjutamise-vastu-laheksid-ara-siis-kui-ma-vahepeal-puhata-saaks>

Kas sõnad loevad veel midagi?

Andreas Kübar. See ilus armastuslugu, mille lugemist ma kunagi ei lõpeta. Puänt, 2025. 397 lk.

Noore autori Andreas Kübara (snd 1997) debüütromaan algab lukuauguga kaanel. Pealtnäha lihtne kujundus vajutab teosele pitseri. Mitmekihiline teos pakatab sümbolitest. Kindlasti on see armastusromaan – nagu iga sügav romaan inimeksistentsist on armastusromaan. Mõneti võib „Seda ilusat armastuslugu...” pidada põnevusromaaniks, sest käivitav sündmus on olemas, kuid vaba teadvusevoolu järgiv kirjutus, mis hüppab liinilt liinile ja põimib sisse ohtralt kõrvalharusid, lükkab romaanis toodud kadumisjuhtumi lahenduse tagaplaanile. Esile jääb muude sündmuste rägastikus ühe peategelase kaotusvalu

ja küsimus: kas on elu pärast lähedase surma?

Kübara romaani võiks nimetada isegi muinasjutuks täiskasvanutele, kuid fantastilised ja sürrealistlikud elemendid teenivad siinjuures pigem põhiküsimuse huve. Autor lubab endale selle huvides kõiki vahendeid ja stiililisi võtteid. Ta on võtnud üüratu ülesande, millega tuleb osalt toimegi. Siin-seal jääb mõni liin poollikuks või niidiots ripendama; täiuslikust lõpetatud, kontseptuaalselt kaljukindlast romaanist on Kübara debüüt kaugel, aga nii olekski igav. „See ilus armastuslugu...” võbeleb, viskleb. Loob ja lammutab samal ajal.

Romaan algab maailma nullist ülesehitamisega. Esimene lause on: „Uksel on neli nurka, sest korteril on neli nurka ja treppidel on neli nurka ja majal on neli nurka” (lk 10). Alles siis siseneb inimene, kõrvaltegelane tädi Klis. Selleks siis lukuauk kaanel, et jõuda üldse uksest sisse.

Võtmeid „Selle ilusa armastusloo...” mõtestamiseks on palju. Lukuauk on suur, aga petlik, sinna võivad mahtuda kõik võtmed. Raamatut avades ja võib-olla isegi selle lõppu jõudes tekib aga küsimus, kas luku taga on ainult üks ruum või mitu. Pealkiri ja kujundus annavad mõista, et lõppu Kübara romaanil ei olegi. Ja lugejal ei pruugi olla võtmekimpu. Kas võtmeks võib osutada lugeja ise? Või peab lugeja kehastuma kellekski teiseks? Iga loetud romaan muudab inimest, aga kas on võimalik muutuda juba enne lugema hakkamist, pannes oma sätted aimamisi paika? Kerkib ka ürgne küsimus: kas pildi sisse saab minna? Ja kui saab, kas selja taha jääv maailm haihtub või jääb maha oma elu elama?

Teose sisu ei ole selgelt, diakrooniliselt lugeja ette laotatud. Asi ei ole selle kunstilises esitamises, aegade ja sündmustiku segamises, vaid üleüldse oleks faabulat sellest keeruline välja nõrutada. Seesamemel on võimaluste labürint. Labürinti võib siseneda, seal võib olla huvitav ekselda, aga sealt väljumine ei pruugi õnnestuda. Hea romaani maailmas tahakski mõnda aega viibida, sealt ei ole vaja ruttu välja pääseda. Seega lisab labüridiks olemine teosele põnevust, aga mitte põnevusromaanis mõttes: põnevusromaanis on tähtis väljapääs, lahendus, milleni jõutakse üllatuste kaudu (muidu pole põnev), ent struktuur on etteaimatav. Labürintromaan on selle vastand. Selles paiknevad sündmused sageli pealtnäha ebaloogilises järjekorras, üks ei vii alati teiseni ning sama sündmust võib tõlgendada mitut moodi. Tihti ei juhtugi eriti midagi, vaid kujutatakse eri tegelaste siseilma seletamatuid allhoovusi või nende alateadvuse haakuvat või haakumatut voolu. Tuntuim labürintromaan on James Joyce'i „Ulysses”.

Lihtsustades on Kübara romaanis lugu siiski olemas. Lea kaob, teda armastav Suraj kaotab selle tagajärjel ennast – maa-

ilma silmis meelemõistuse. Suraj ei lepi Lea surmaga ega lakka armastatut otsimast. Kaob piir elu ja surma, täpsemalt reaalse ja sürraalse vahel. Selle piiri saab kaotada lihtsalt: sõnadega. Kui autor on loonud maailma, saab ta selle ka tühistada või seda oma reeglite järgi muuta.

Laiemalt mässab Suraj (tema kaudu autor) laguneva maailma vastu. Ükski romaan ei saa olla nii sürrrealistlik kui Ameerika oranži klouni tegevus, kuna romaanides on mingigi mõte. Kui Suraj ei lepi kallima uppumisega, siis romaan laiemale ei lepi elamisväärsse, mõistuspärase elu hukuga siin planeedil 2020. aastatel. Nendes ühiskondlikes tingimustes kaob kirjanikul põhjus hoida kinni ühe või teise žanri võttestikku järgiva „kunstimeose” raamist, autor taotleb oma tegelaste kaudu kõike, ja see kõik on ühtlasi nii vähe tahtud. „Aga nüüd? Mis mul nüüd on, kui mu kodu on minema libisenud? Kus see on? Ma ei leia seda üles, mis sest, et tean täpselt, milline see välja näeb: see on kriimuline, kummuline, õiglane ja armuline, salaline, varjuline, mittepakiline asi. Me ehitasime selle Leaga nullist üles, nii nagu oskasime, oma kätega ja puha, nii nagu filmides näidati. [---] Ma ei lähe sinna, kuna mind ei huvita need tühjad ruutmeetrid ega mööbel, riided ja kuivained, mis meie kätetööst on alles jäänud. See on ainult üks vältimatu praht, mille oleme Leaga sinna elamiseks mõeldud pinnale tekitanud. Need pipratoosid ja šampoonipudelikud ainult tõestavad, et elu on toimunud, kui keegi ei usu.” (Lk 258) Armastatu kaotus võtab Suraji usu inimkonda ja maailma asjade mõttesse, kodu kaotus tähendab kogu maailma kaotamist.

Üks asi ei kao isegi kõige huku veerel: armastus ja usk sellesse. Sellest võibki leida romaani peaukse võtme. Ühelt poolt on see nii lihtne, teiselt poolt peidetud sahmimise ja sahkerdamise varju. Võib jääda mulje, nagu „See ilus armastuslugu...” oleks tra-

gilise alatooniga apokalüpsise piiril vibreeriv teos. Isegi postapokalüptiline, kui maailmalõpuks pidada armastatu kadumist. Kurbust, melanhooliat ja ängi leidub, aga žanre segavas post-romaanis on muu hulgas klassikalise draama mõõde: takistused ja segajad astuvad armastuse teele nagu Shakespeare'i näidendis „Palju kära eimillesti”, kus elutõeks on armastus, kõik muu osutub mänguks, illusiooniks. Kübara teoses on palju värvikaid kõrvaltegelasi: mütoloogilise mõõtme lisab Suraji triksterist onu Nayan, kes toob endaga alati kaost ja hävingut, kuni ta pakub tehingut, millest on raske keelduda. Hullumaja kliendid Ludvig, Fidel ja teised, kes ujutavad tiigis paberlaevukesi, mõjuvad tragikoomiliselt. Päriliskomöödia kihi lisavad inglid Sana ja Lil Sana, kes loovad MTÜ Vituinglid, võitlemaks kalevarastega. Romaanis on kasutatud ka eri stiiliregistreid, segatakse kõrget ja madalat, argist ja poeetilist, ametlikku ja vulgaarset keelt. Taas meenub Joyce'i „Ulysses”, ehkki Kübara teos ei ole mahu ja ulatuse poolest sellega võrreldav. Aga järk-järgult muudab autor romaani-tegelikkuse illusiooniks, mille järel tõmmatakse eesriie eest sellele, mille nimel tasub elada, olgu selleks „uueks koduks” kas või peeglitagune maa või kapi sisemus.

Joonas Veelmaa on nimetanud „Seda ilusat armastuslugu...” põlvkonna-romaaniks, ja tõesti on selles peale eri moel kaduvate Lea ja Suraji teisigi noori tegelasi, kelle kaudu kerkib küsimus: „kuidas peaks üks noor inimene hakkama saama XXI sajandi hinge näriva uppumistundega?”¹ Noore otsiva inimese eksistentsiaalne kriis avaldub teoses eredalt Suraji kaudu, kes pistetakse reaalsusega leppimatuse tõttu hullumajja, ehkki hullumeelne on hoopis reaalsus. Nii siirdubki Suraj elama lõputusse kappi Lea korteris. Narnialik kapp

peidab siiski enamat kui muinasjutu-maailm: selles on reaalsus, nagu see oleks võinud olla, kui üks ebatõenäoline sündmus – Lea surm või kadumine – jäänuks ära.

„See ilus armastuslugu...” on minu silmis pigem ajasturomaan, mis hõlmab eri põlvkondi. Noorteromaaniks seda pidada ei saa vaatamata autori ja osa tegelaste noorusele. Kübara teos räägib inimestest ja maailmast laiemalt. Romaanil on mitu võtit ja mitu võtmetegelat. Määravaks osutub ehk hoopis värvikas kõrvaltegelane: Suraji isa doktor Suraj, kelle kaudu küsib kirjanik, kas vanema põlvkonna väljakujunenud ja silmapaistva staatusega isik suudab muutuda. Kas doktor Suraj jätab joomise maha, kas ta usub rohkem oma sisemist küünilist häält Veronique'i või armastusel põhinevat maailmakorda, kas ta sõlmib lepingu India müütiliste vanameestega – või ei? Nagu Goethe „Faustis” kuradile, tuleb ka vanameestele tuua elust võimsam ohver. Tähtis roll on ka majaperenaisel Bernissil, kes esmalt suhtub skeptiliselt pealekasvavasse põlvkonda (poistesse kraanade tornides), siis aga avanevad ühega neist rääkides ta silmad.

Silmad viivad ka sissepoole, on nagu ukSED inimesse. Korduvalt segunevad raamatus reaalsus ja unenäod või unistused. Nagu elul ja surmal, pole ka päris- ja mänguelu vahel piire. Võib mõista, et elu on mäng, kunst on mäng, ainult armastus ei ole mäng.

Ühes stseenis teose lõpuosas sosistab onu Daniel pärast järjekordset meelemürkidest tulvil öhtut tädi Margale: „[---] ma nägin unes, et kinkisin oma ukse Leale – kujutad ette? Pagana korraliku ukse. [---] Lea oli Lea. See ju ongi sürr, et kõik oli justkui normaalne, aga mina tassisin ust ja vahetasin tema oma välja. Nagu Black Mirror! Selline tulevikuline, nihkes reaalsus.” Kui seepeale lausub tädi Marga: „See oli kõigest uks, Dän. UkSED on minevik.

¹ J. Veelmaa, Armastuskiri elu *original taste*'ile. – Sirp 13. III 2026, lk 24.

Head ööd”, siis vastab Daniel: „Pähh! Uksed on minevik *my ass...*” (Lk 387–388)

Romaani lõpus on järv ja rand. Kas see on päris või mitte, jäägu iga lugeja otsustada. Aga see romaan on päris romaan. Ja lõpus ust, kust välja saada, tõesti ei ole. Ega lukuauku ukse. Võtmekimp jääb lugeja

kätte kolisema. Ja tegelikult on ju viimasel ajal pidevalt tunne, et kõike seda ei saa olla: järjekordne sõda, järjekordne kretiinist võimumaniakk, järjekordne kriis. Võib-olla saab sellest ühel heal päeval ärgata.

VALNER VALME

Muusad ja mehed

Livia Viitol. Kaks muusat. Väliseesti luuletaja Liidia Tuulse (1912–2012) elulugu, 1960. aastate päevik, kirjavahetused Bernard Kangro, Öie Fleigi ja Marie Underiga. Tallinn: Tänapäev, 2025. 656 lk.

Kui Liidia Tuulse ilmus esmakordselt kodumaise lugeja ette väikseformaadilise luulevalikuga „Tiivalöö. Luulet 1963–1983” (1989), tervitas tulevane kirjandusprofessor Piret Viires seda raamatut veidi nõutul toonil.¹ Ühelt poolt oli nõutuse põhjus tollal veel üsna tundmatu väliseesti kirjandus, teiselt poolt hämmastas arvustajat Liidia Tuulse tavatult hiline debüüt luuletajana. Arvustuse lõpus manitseb Viires võtma seda raamatut neutraalselt ja normaalselt „funktsioneeriva rahvuskirjanduse taustal” ning mitte liigitama seda siin- või sealpool Läänemerd loodud kirjanduse hulka. Tagantjärele vaadates on see ju eluterve suhtumine. Praeguseks on eesti pagulaskirjandust koos konteksti ning sisemiste ja väliste seostega saadud normaalselt ja neutraalselt lugeda vähemalt põlvkonna jagu aega. Samuti on ilmunud mahukaid ja kommenteeritud allikapublikatsioone, mis aitavad tausta mõistmisele kaasa ja kasvatavad kokku lõhkiraiatud puu või lahku käristatud rahva kujundi. Nende teoste hulgas on viimati ilmunuist Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetus,

aga mitte vähem olulisena ka Livia Viitoli mahukas ja mullu Ivar Ivaski stipendiumi vääriliseks hinnatud monograafiline kol-laaž „Kaks muusat”. Kusjuures mulle näib, et pole üldse tähtis, kas neid raamatuid kohe lettidel haaratakse ja loetakse – tähtis on, et sellised teosed on olemas ja vajaduse või huvi korral kättesaadavad.

Millal öieti sünnib luuletaja? 50-aastane Liidia Tuulse tundis avaliku esinemise ees ärevust nagu noor koolitüdruk ning tema esikkogu „Liiv ja lumi” ilmus Lundis samal 1968. aastal, mil Kanadas tuli välja temast pea veerand sajandit hiljem sündinud Urve Karuksi (1936–2015) debüütikogu „Savi”. Mõlemat kogu tutvustati kõrvuti kodumaal värskelt ilmunud Betti Alveri ja Minni Nurme luule-raamatutega Stockholmi Eesti Majas naisteajakirja Triinu 16. aastapäeva õhtul 27. oktoobril 1968. See pisike detail leiab äramärkimist Tuulse kirjas Bernard Kangrole 11. novembril 1968, mis on avaldatud Viitoli raamatus leheküljel 264 ja paneb mõtte liikuma arvustatavast raamatust hoopis eemale: millised olid eri maadel elanud luuletajate kasvukeskkond ja mõjuallikad, milline oli nende vaimne taust ja kontaktid nii kaasaegse kodumaise kui ka maailmakirjandusega? Milline oli kahe poetessi luulepaleus? Karuksi loominguks aimub kaasaja maailmaluule hingust kõrvuti vihjetega kodumaisele luuleuuen-dusele. Tuulse luule on seevastu tagasi-vaateline, eeskujud või autoriteetid pärinevad saksakeelsest kultuuriruumist ja kaasaja Rootsist, ühtaegu vaimustutakse

¹ P. Viires, Vana daami külaskäik. – Vikerkaar 1990, nr 2, lk 94–95.

Rilkest ja Kangrost. Tunnustavaid sõnu Tuulsele jagus Ristikivil: „Ta nukravõitu, aga siiski mitte pessimistliku põhitooniga, pehmekõlaline ja mahedatooniline luule on oma parimas osas ülekaalukalt vabavärsiline ja luuletused lõpevad sageli mõnerealise puändiga, mis ei tarvitse olla eriti üllatav, aga millest jätkub, et anda eelnevale pildile uus dimensioon.”² Kõrges easki oli Tuulse vaimult nooruslik, mida toonitab muu hulgas see liigutav elevus või ärevus esinemiste või trükis ilmumise puhul. Sellise noore tütarlapse hinge säilitanud vana daamina iseloomustas Liidia Tuulset ka Arvo Mägi.

„Kaks muusat” on alguse saanud Viitoli isiklikust ja usalduslikust tutvusest Liidia Tuulsega ning põhineb suuresti luuletaja koduarhiivis leiduval materjalil, kirjavahetustel ja päevikutel. Tänuväärset kombel on püsinud kontakt Tuulse poja, helilooja Toomas Tuulsega (snd 1946), kellelt äsja ilmus kakskeelne luulekogu „Ibland står tiden stilla. Aeg seisab mõnikord paigal” (eesti keelde tõlkinud Kairi Ilison). Viitoli töö tulemuseks on allikmaterjalist diskreetselt kokku pandud ja sidusaks kirjutatud rohkemgi kui kahe muusa lood. Raamat algab Liidia elulooga, millele järgneb kahe valgalase ja kaasaegse, Liidia Tuulse ja Bernard Kangro koolipõlvest alanud ning elukestva sõpruse lugu kirjavahetuse, luuletuste ja päevikute kaudu. Kuna olen lugenud vaimustusega Kangro loomingut ja kokku puutunud mõlema luuletaja ning ka Bernardi abikaasa Mariaga (1913–2001), ei suuda ma siinkohal hoiduda mõnest kommentaarist. Liidia kasutas kord Kangrost kõneldes sõna *romanss*, mille suuremeelne Maria asjaosalistele andeks andis või millest mööda vaatas, minnes välja jalutama samal ajal, kui Bernard kirjutas kodus

luuletusi (või Liidiale värsskirju?). Kas jälgede segamiseks soovitas Maria mulle 1990. aastal minna Kangrote elukoha läheduses asunud leivapoodi, kus Bernard käinud imetlemas müüjat, keda ta pidas oma teoste imaginaarseks Mirjamiks? Huvitaval kombel ilmneb selles raamatus viljaka kirjaniku ja isepäise kirjastaja Kangro inimlik pale ja ehk ka mõni selline isikuomadus, millest varem pole kombeks olnud juttu teha. Ja see lugu ei väaranud kuigivõrd Liidia armastust oma abikaasa, kunstiteadlase Armin Tuulse (1907–1977) vastu. Nende ühised kultuurireisid algasid juba enne sõda ja „Kaks muusat” pakub ülevaate Armin Tuulse akadeemilisest karjäärist Rootsis, mida Liidia jälgis poolehoidva kaasaelamisega ja mida on mõneti punktiirselt kirjeldanud Kadri Asmer.³ Pagulasel polnud lihtne rootslastega konkureerida ja läbi lüüa.

Üks asi, mis on vestlustest Arvo Mägiga meelde jäänud, leiab tänuväärset kombel Liidia märkmetes dokumentaalse ja vahest esmakordse kinnituse – nimelt Arno Vihalemma roll paguluses mitteametliku luulekonsultandina. Eks sellist abi osutas silmapaistvatele algajatele ka Arvo Mägi.

Rohkesti sisaldab uudset teavet ja on seega huvipakkuvaim raamatu viimane osa, mis keskendub Õie Fleigile (1921–1981). Henrik Visnapuu Saksamaa-aja muusa ja Marie Underi luule hinnatud deklamaator ilmub tänu tema sõprusele Liidiga lugeja ette täies ilus, hingesuguluses ja temperamendis. Selle Võrumaalt pärit ja Šveitsis elanud naisega tutvus Liidia 1959. aastal ning nende hilisemad vastastikused külaskäigud ja kirjavahetus on mõlema elus vaimsed ja emotsionaalsed kõrghetked. Õie abikaasa Hans Fleig oli saksa-keelses meedias hinnatud vene ja Nõu-

² A. Mägi, K. Ristikivi, B. Kangro, Eesti kirjandus paguluses. 1944–1972. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1973, lk 38.

³ K. Asmer, Märkmeid Armin Tuulse elust ja tööst. – A. Tuulse, Linnad ja lossid. (Eesti mõttelugu 114.) Tartu: Ilmamaa, 2013, lk 7–15.

kogude Liidu teemade ekspert, pagulastele seega sobiv mõttekaaslane. Vaatamata sellele torkab Öie kirjades kohati silma tema abikaasa ignorantsus või võõristus – ehk oli see kodumaast irdu elanud pagulase puhul paratamatu? Öie surma järel lasi Hans paigaldada Lugano kalmistule tavatult eestikeelse kirjaga hauakivi. Just Fleigi(de) osa juures tahaksin kiita unikaalset fotomaterjali, mis samuti pärineb perekond Tuulse koduarhiivist. Raamatu lõpetab Kangroga pikki intervjuusid teinud Urmas Bereczki järelsõna, ühtlasi on Bereczki sulest ilmunud raamatule üksjagu kongeniaalne arvustus, milles ta näeb, kuidas Viitol avab meeste loomingut muusade pilgu läbi.⁴ Tõepoolest – vahest see ongi raamatu võti, mis kehtib ennekoike Kangro luule (ja isiku) kohta, kuigi naistel omavahel on juttu ka Visnapuust, rõhutamata kuigivõrd tänapäevale omast feministlikku ega ka maapao käsitlustesse sageli imbuvat trauma aspekti. Need naised on armastavad muusad, kes väärivad meeste armastust.

Raamatusse, milles leidub 2245 (!) joonealust kommentaari, peaks lugemisel paratamatult sügenema täpsustavaid ääremärkusi või küsimusi, ent neid tekkis üllatavalt vähe, mis kinnitab nii tsiteeritud päevikute ja kirjade autorite täpsust kui ka Livia Viitoli ja toimetaja Väino Klauasi head tööd. Nurisemiseks pole peaaegu põhjust! Eri peatükkides jääb siiski silma mõni tarbetu kordus, ning kuna raamatus on olemas korralik nimeregister, saanuks mõne kommentaari ära jätta ja piirduda nime selgitamisega selle esimesel esinemisel tekstis. Kangro puhul on oluline silmas pidada, et kui Eesti Kirjanike Kooperatiiv oli kirjanike kirjastus, kus Kangro täitis ametlikult palgatud direktori kohta, siis

Tulimuld oli täiel määral tema „eraettevõte”, mistõttu ei saa kõnelda toimetaja valimisest. Liidia päevikus on lk 454 ja 463 mingi segadus kuupäevadega, kuid sisulist või eksitavat tähendust sellel ei ole. Lk 488 joonealuses märkuses nr 1679 on ekslikult nimetatud USA-s elanud juristi Ilmar Rebast koos elulooga, jutt on siiski kirjastaja Imant Rebasest. Lk 551 joonealuses nr 1964 pole täpne väita, et Madli Puhvel elab Kanadas, hiljemalt 1960. aastate alguses asusid Jaan ja Madli Puhvel USA-s Californiasse. Lk 582 märkuses nr 2071 on vale kirjastuse Eesti Raamat asutamine 1949. aastal – kirjastus alustas Imant Rebase juhtimisel tegevust juba 1946. aastal ja selle esimeste raamatute hulgas olid Kalju Lepiku ja Raimond Kolgi debüüt-kogud. Lk 613 joonealuses nr 2172 on valed Lidia Saarmani eluaastad, õiged on 1920–2014 lk 488 joonealuses nr 1675.

Arbujate kaasaegne Liidia Tuulse oli sündinud tsaariajal, tema eluaastatesse mahtusid kaks ilmasõda, Eesti Vabariigi loomine ja häving, põgenemine kodumaalt, pikk pagulaspõli Rootsis 1960. aastate teisel poolel alanud kodumaa-külastustega ning Eesti iseseisvuse taastamine. Lisaks jõudis ta kaasa elada vabanenud kodumaa kultuurielule tervelt kahe aastakümne vältel. Selle rikka eluraamatu näiliselt harali kiskuvad teemad või lood on kenasti komponeeritud ja võiksid kõnetada eri huvigruppe – Liidia päritolu ja koolilinn Valga, Bernard Kangro kui kultuuriheeros, elu Armin Tuulse kõrval, kilde Henrik Visnapuu pagulasaastaist, Marie Under Stockholmis ja lõpuks Öie Fleigi lugu. „Kahes muusas” on eesti pagulaskultuuri olulised peatükid usaldusväärsel ja köitval moel raamatusse raiutud ning tegijaid saab selle eest ainult tunnustada.

⁴ U. Bereczki, Muusade kütkeis. – Akadeemia 2026, nr 3, lk 564–568.

Poliitilised meetmed võivad lugemise päästa

Eestlane loeb. Raamatuaasta lugemisuuring 2025. Koostaja Marju Lauristin, autorid Marge Allandi, Jaanika Anderson, Kaisa Esko, Maarja Hollo, Ragne Kõuts-Klemm, Margus Küppar, Marin Laak, Marju Lauristin, Liina Luhats-Ullman, Virgo Siil, Riina Tamm, Kristel Veinmann, Peeter Vihalemm, Aivar Voog. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2026. 253 lk.

Laialdased uuringud kinnitavad, et kogu läänemaailmas on viimase neljakümne aasta jooksul lugemisharjumust iseloomustanud ühesuunaline trend: inimesed loevad aasta-aastalt vähem raamatuid ja raamatute lugemise tähtsus näib kahanevat. Teiselt poolt on täheldatud, et loeme võib-olla rohkem kui veel kunagi maailma ajaloos: erinevate digitaalsete sõnumitehnoloogiate kohaletoimetatud lühitekstid käivad meiega ööpäev läbi kaasas. Kui levivad lühitekstid, loetakse pikki tekste vähem, aga ühtlasi ka pealiskaudsemalt.¹

Minu enese mõne aasta tagune uurimus² andis ülevaate lugemise arengust Soomes 1980. aastatest kuni 2010. aastate lõpuni. Soomet võib lugemise seisukohast huvitavaks uurimismaterjaliks pidada seepärast, et seda on hinnatud kultuuriliselt harukordselt homogeenseks riigiks, kus selliste ajalooliste tegurite puudumise

tõttu nagu feodaalaadel või öukond ei ole saanud tekkida suurt diferentseerumist elulaadis ega kultuuritarbimises.³ Soome töölisklass on olnud erandlikult kultuuri-sõbralik ja pärast maailmasõdu kujundati riiki sihiteadlikult võrdsete võimalustega heaoluühiskonnaks. Seetõttu on Soomet nähtud eriti soodsa „lugemisriigina”.⁴

Kasutasin oma uurimuses kaht peamist allikat: statistikaameti korraldatud vabaajategevustes osalemise küsitlusi aastatest 1981, 1991, 2002 ja 2017 ning aastatel 2007 ja 2018 läbi viidud pikiuuringut „Kultuur ja vaba aeg Soomes”. Ühtlasi korraldasin mahuka kvalitatiivuuringu, mis koosnes 40 isikuintervjuust ja üheksast fookusrühmaintervjuust inimestega, kelle taust lubas ennustada madalat osalust kultuuris: nad olid kas vähese haridusega, kuulusid töölisklassi või olid tööelust täiesti kõrvale jäänud.

Minu uurimuse põhitulemus oli see, et lugemine on Soomes 1980. aastatest kuni 2020. aastateni vähenenud, aga pelgast vähenemisest olulisem on tähele panna seda, kuidas areneb diferentseerumine. Lugemine on alati olnud tüüpiline kõrgema haridusega rahvastikule, mistõttu lugemise vähenedes on madalamalt haritud rahvastiku hulka alles jäänud väga vähe aktiivseid lugejaid: lugemisest on Soomes saanud ennekõike haritlaste hobi. Kui veel 1980. aastatel olid noored teistest aktiivsemad lugejad, siis alates 2000. aastatest ei püsi noorem põlvkond enam üldse vanemate lugemistem-poga kaasas – 1940.–1950. aastatel sündinud tunduvadki olevat omamoodi kuldne kohort, kes loeb kogu

¹ **A. Mangen, A. Van der Weel**, The evolution of reading in the age of digitisation: An integrative framework for reading research. – Literacy 2016, kd 50, nr 3, lk 116–124. <https://doi.org/10.1111/lit.12086>

² **R. Heikkilä**, Miksi lakkasime lukemasta? Sosioloogiline tulkinta lukemisen muutoksesta. Helsinki: Gaudeamus, 2024.

³ **K. Mäkelä**, Kulttuurisen muuntelun yhteisöllinen rakenne Suomessa. – Sosiologia 1985, kd 22, nr 4, lk 247–260.

⁴ **K. Eskola**, Kirjojen lukeminen. – Arjen kulttuuria. Vapaa-aika ja kulttuuriharrastukset vuosina 1981 ja 1991. Toim M. Liikkanen, H. Pääkkönen. Helsinki: Tilastokeskus, 1993, lk 21–40.

elu teistest rohkem. Sugu on lugemise juures kolmas kõige määravam tegur: naised loevad iga aastaga meestest üha enam, eriti ilukirjandust ja populaarkirjandust. Tundub, et digitaalne lugemine, mida sageli optimistlikult peetakse vähem lugevate rühmade teeks lugemise juurde,⁵ ei asenda paberilt lugemist, vaid on selle kõrval uut laadi lugemisviisi nende jaoks, kes nagunii palju loevad.

Intervjuud omakorda näitavad, et kui osa madalama haridusega soomlastest ikka veel lugemist väärtustab, siis teiste vastused on kaunis trotslikud. Viimased näevad lugemist mõttetu ja elitaarse ning seetõttu vastumeelse tegevusena. Huvitava kombel on neist paljud varem olnud lugejad, aga tunnevad, et on nüüd sellest rühmast „välja langenud”. Minu põhiväide ongi, et ebavõrdsuse suhtelisel kiire kasv Soome ühiskonnas 1980. aastatest alates on kaasa aidanud ka lugemiserisuste tekele. Lugemise kuldaeg jääb neisse aastatesse, mil heaoluühiskond oli tugevaim ja ebavõrdsus kõige väiksem.

Omaenda uurimuse valguses oligi mul äärmiselt huvitav lugeda ahjusooja uuringut „Eestlane loeb. Raamatuaasta lugemisuuring 2025”, mille on koostanud Soomes hästi tuntud Marju Lauristin, Tartu Ülikooli emeriitprofessor ja juba aastakümneid Eesti ühiskonda, avalikku arvamust ja meediat uurinud sotsioloog. Ennekõike lugemist puudutavates uurinutes on ta mahuka andmestiku põhjal eestlaste lugemisharjumuste muutusi jälginud juba alates 1978. aastast. Eesti kontekst pakub Soomes huvi ka laiemalt, näiteks seetõttu, et Eestil on lugemisuskust mõõtvates PISA-testides läinud Soomest

paremini – olgugi et mõlema riigi varasemad tipptulemused on viimasel ajal veidi langenud.⁶

Uuringu „Eestlane loeb” suurim trump on selle tohutu lai ja rikkalik andmestik. Valim (n = 1196) on rahvuslikult representatiivne ja otseselt lugemist mõõtvatele küsimustele lisanduvad mahukad sotsiaaldemograafilised taustaandmed, samuti hulgaliselt infot vastajate vaba aja kasutuse kohta. Lugemise mõõdikuteks osutuvad näiteks raamatute hulk ja tüüp vastaja kodus, vastaja suhtumine paberraamatutesse ja e- või audioraamatutesse, vastaja hinnang selle kohta, mis omadused on raamatu juures tähtsad (kerge loetavus, stiil, võime tõstatada eetilisi või filosoofilisi küsimusi jne), eesti kirjanduse tundmine, vastaja mõtted eri tüüpi raamatute või kultuurisündmuste kalliduse kohta, lastele ette lugemine ning raamatukogude kasutamise ja raamatupoodidega seostuvad seisukohad ja harjumused. Eriti kasulikuks ja väärtuslikuks teeb küsimustiku selle tööpoolest terav päevakajalisus: vaatluse alla võetakse ennekõike noortele lugejatele olulised nähtused, nagu filmide ja raamatute suhe, erinevad sotsiaalmeedia vormid ja *fan fiction*. Intervjuud omakorda pakuvad põnevaid sissevaateid sellesse, mida arvavad Eesti ühiskonna lugemise ja kirjanduse n-ö väravavalvurid: väikeste laste vanemad, õpetajad, raamatukaupmehed, kirjastajad ja raamatukoguhoidjad.

Uuringu „Eestlane loeb” tulemused on põhijoontes hämmastavalt sarnased minu uurimuse omadega: lugemist määravad tugevasti sotsiaaldemograafilised tegurid. Eestlased loevad küll senimaani soomlas-

⁵ K. Tveit, A. Mangan, A joker in the class: Teenage readers' attitudes and preferences to reading on different devices. – Library & Information Science Research 2014, kd 36, nr 3–4, lk 179–184.
<https://doi.org/10.1016/j.lisr.2014.08.001>

⁶ L. Nissilä, B. Klaas-Lang, PISA-tulokset Suomessa ja Virossa – yhtäläisyyksiä ja eroja. – Kieli, koulutus ja yhteiskunta 2024, kd 15, nr 4. <https://www.kieliverkosto.fi/fi/journals/kieli-koulutus-ja-yhteiskunta-syyskuu-2024/pisa-tulokset-suomessa-ja-virossa-yhtalaisyksia-ja-eroja>

test pisut rohkem. Mittelugejaid on Eestis 2025. aastal umbes veerand rahvastikust (mida on tublisti rohkem kui varasemates uuringutes), samas kui minu uurimuse järgi moodustasid eriti vähe lugejad Soomes juba aastal 2017 üle poole kogu rahvastikust. Neid, kes loevad üle kümne raamatu aastas, oli Eestis 2011. aastal 23% ja 2014. aastal juba 11%. Soomes on selliste üle kümne raamatu lugejate osakaal täpselt samamoodi langenud juba varem: neid oli 2002. aastal 24% ja 2017. aastal 14%. Lauristin ja tema kolleegid võtavad tulemused kokku tõdemusega, et esteetilisest lugemiskogemusest on asendamas tarbimise lugemine.

Soome ja Eesti uuringute olulisim ühisosa on see, et mõlemas riigis korreleerub rohke lugemine peamiselt naissoo ja kõrge haridustasemega. Naiste edumaa on teada ka teistest rahvusvahelistest uuringutest: seda on selgitatud näiteks sellega, et tüdrukuid ärgitatakse juba lapseas rohkem lugema kui poisse, ja sellega, et naistel on peres kultuuri edasikandmise juures keskne roll.⁷ Kõrgem haridustase jällegi korreleerub teadaolevalt igasuguse kultuuritarbimise, sealhulgas lugemisega.⁸ Uuringu „Eestlane loeb” huvitav ja eristuv tulemus on see, et kuigi noorte hulgas on suhteliselt palju mittelugejaid, ei ole nad siiski lugemisest nii täielikult lahti öelnud, nagu see tundub olevat minu Soome

uuringu põhjal: näib, et iga kolmas Eesti noor loeb ikka veel palju ja peaaegu pooled loevad aeg-ajalt.

Põhjus, miks Lauristinil ja tema kolleegidel õnnestub näha noori lugejatena, võib olla osavalt koostatud küsimustik, mis mõõdab lugemist paljudel eri viisidel, pöörates tähelepanu ka uutele, digipõhiste lugemisharjumustele. Selles mõttes on eriti huvitav autorite välja töötatud jaotus, mis jagab vastajad elulaadiklastritesse: „multiaktiivne”, „digiaktiivne”, „kodukeskne”, „somekeskne”, „tehnikakeskne” ja „huvitu”.

Elulaadiklastrid rõhutavad, et lugemisel on eri rühmades erinev roll. Multiaktiivsed loevad eriti agaralt ja neil on palju nii kultuurilisi kui ka ühiskondlikke harrastusi. Enamasti on nad kõrgesti haritud, keskealised ja naissoost. Digiaktiivsed loevad palju, aga nende peamine kultuuriline tegevus leiab aset internetis. Ka nemad on kõrgesti haritud, aga multiaktiivsetest veel sagedamini naised. Kodukeskseid kultuuritarbijaid on kõige rohkem, nad loevad suhteliselt aktiivselt ja toimetavad palju kodus ja selle lähiümbruses. Tüüpiline kodukeskne kultuuritarbija on vanem maal elav naine. Somekesksed kultuuritarbijad ei hooli eriti raamatutest, selle asemel kasutavad nad ohtrasti sotsiaalmeediat. Nende seas on ülekaalus madalalt haritud ja mehed. Tehnikakesksed kultuuritarbijad ei ole lugemisest huvitatud sel määral kui sotsiaalmeediast, aga nad loevad meelsasti ekraanilt ja otsivad raamatutest vajalikke praktilisi teadmisi. Tüüpiliselt on nad väikeasulate elanikud ja mehed. Huvitud kultuuritarbijad jällegi teavad kaunis vähe raamatuid ega ole kuigi huvitatud kultuurist või muudestki harrastustest. Huvitustest tarbijatest kõige suurem osa on pensionärid, väikese sissetulekuga ja elavad maal, ülekaalus on mehed.

Raamatus välja pakutud elulaadiklastrites tuleb esile põnev paralleel minu

⁷ M. Van Hek, G. Kraaykamp, Why Jane likes to read and John does not: How parents and schools stimulate girls' and boys' intrinsic reading motivation. – *Poetics* 2023, kd 101, art 101828.

<https://doi.org/10.1016/j.poetic.2023.101828>

⁸ T. Bennett, M. Savage, E. Silva, A. Warde, M. Gayo-Cal, D. Wright, *Culture, Class, Distinction*. London: Routledge, 2009; S. Purhonen, J. Gronow, R. Heikkilä, N. Kahma, K. Rahkonen, A. Toikka, *Suomalainen maku: Kulttuuripääoma, kulutus ja elämäntyylien sosiaalinen eriytyminen*. Helsinki: Gaudeamus, 2014.

uuringu⁹ tulemustega: ka Eestis on selgesti olemas nii kultuurisõbralikud ja mitmekülgset kultuuri harrastavad kõrgelt haritud naised kui ka igasugusesse kultuuri, sealhulgas lugemisse negatiivselt suhtuvad madalalt haritud mehed. Paremini on uuringus „Eestlane loeb” õnnestunud noorte lugemisharjumuste mõistmine: kui vaadelda vaid noorte suhet traditsiooniliste raamatute lugemisega, võivad nad jätta passiivse mulje, aga kui vaatluse alla võetakse ka raamatute uued vormid ja sotsiaalmeedia, tekib nende lugemisharjumustest teistsugune pilt. Uuring näitab, et ülekaalukas osa noortest on kas „digiaktiivsed” või „somekesksed”: teisisõnu eristuvad Eesti noored, tulevased lugejad, tugevasti sel alusel, kas neil on mitmekülgne lugemisrepertuaar, mis koosneb **nii** traditsioonilisest **kui ka** digitaalsest lugemisvarast, sõltuvad nende lugemisharjumused suurel määral sotsiaalmeediast ja internetist. See on ka rahvusvahelises plaanis väga oluline uurimistulemus.

Kvalitatiivsed intervjuud väikeste laste vanemate, õpetajate, raamatukaupmeeste, kirjastajate ja raamatukoguhoidjatega muudavad pildi eestikeelsest kirjandusmaailmast eredamaks. Kuigi kedagi ei ole intervjuueeritud lugeja rollis – mis oleks olnud huvitav lisandus –, saab uurimisest hõlmava pildi väljakutsetest, millega eestikeelne raamatumaailm parasjagu silmitsi seisab. Eriti tasub tähele panna seda, kui võrd on noorte lugemise takistuseks eesti keele väiksus, ja seda, et noored, kelle väheneva lugemishuvi, kahaneva sõnavara ja viletsamaks muutuva õigekirjaoskuse pärast tuntakse muret nii meedias kui ka teadusuuringutes, loevad endiselt meelsamini inglise keeles.

Õpetajate intervjuudes joonistuvad välja nii ebastabiilne hariduspoliitika kui ka kirjanduse õpetamise keskne väljakutse:

⁹ R. Heikkilä, Miksi lakkasime lukemasta?

erineva haridustee tõttu ei ole kõigil emakeeleõpetajatel samasugust valmidust kirjandust õpetada. Kirjastajate intervjuud jällegi paljastavad nõiaringi, mis on Soomes väga sarnane: lugemisharjumuste muutus, mis hõlmab nii lugemise vähenemist kui ka digitaalse kirjanduse levikut ja seda, et noored eelistavad ingliskeelset kirjandust, on alandanud paberraamatute trükiarvu ja tõstnud hinda, nii et emakeelsete raamatute ostmise ei ole enam ahvatlev valik ka nende traditsioonilise ostjaskonna jaoks. Intervjuudes tuleb esile sotsioloogiliselt eriti oluline küsimus: kas on tõsi, et kui meelelahutusžanrid levivad audioraamatutena, ei trükita neid varsti enam füüsilisel kujul? Nii võib tõeks saada uurijate visandatud areng, mille järgi paberraamatust saab vinüülplaadi moodi haruldus. Mõned uurijad on arvanud, et sotsiaalmeedia tugevasti visuaalile toetuv raamistik, mida noored eelistavad, võiks paberraamatule anda niisuguse ihaldatud luksuskaua rolli.¹⁰

Kokkuvõttes osutab Lauristini ja tema kolleegide väärtuslik uuring, et Soome ja Eesti lugemistrendid järgivad tugevasti ülejäänud läänemaailma rahvusüleseid suundumusi: lugemine väheneb, aga ennekõike diferentseerub ühiskondlikult. Vastandlikes äärmustes on aktiivselt igasugust kultuuri harrastavad, nii digi- kui ka paberraamatuid lugevad haritud naised ning teiselt poolt kultuurisse pisen-davalt suhtuvad, vähe lugevad madala haridustasemega mehed. Uued digitaalsed lugemisviisid ei päästa lugemist, vaid pakuvad ennekõike lisa neile inimestele, kes ennegi paberraamatuid lugesid. Üldiselt seostub lugemine peale kognitiivsete nähtuste, nagu sõnavara areng, ka laiemalt

¹⁰ J. Pinder, Online literary communities: A case study of LibraryThing. – From Codex to Hypertext: Reading at the Turn of the Twenty-first Century. Toim A. Lang. Amherst–Boston: University of Massachusetts Press, 2012, lk 68–87.

võimega ühiskonnas hakkama saada nii tugevasti, et see suundumus on muret-tekiv.

Uuring „Eestlane loeb” pakub rõõmustavalt palju konkreetseid ettepanekuid ja rajab teed kirjanduspoliitikale pisut samas vaimus nagu Soome haridus- ja kultuuriministeeriumi värske aruanne,¹¹ kus lugemisalast suunamist vajavana nähti ennekõike lapsi ja noori, mitmekultuurilist rahvastikku ja vähemharitud mehi. Lauristin ja tema kolleegid on veel ambitsioonikamad: nad väidavad põhjendatult ja uurimistulemustele tuginedes, et eestikeelset kirjandust ähvardab palju ohte ja nende vastu tuleb tarvitusele võtta süsteemsed kultuuripoliitilised meetmed. Eesti lugejaskonnas on toimumas suur põlvkonnavahtetus, kus vanemad, palju paberraamatuid lugevad generatsioonid on asendumas noorema generatsiooniga, kes loeb ennekõike digitaalselt ja palju inglise keeles. Mis puutub kirjutajatesse, siis ainus võimalus kaitsta eestikeelse kirjanduse elujõudu olukorras, kus turg ei taga eestikeelse trükisõna jätkusuutlikkust, on

kehtestada tugev tulevikku suunatud rahvuslik raamatupoliitika, mis pakuks kindlat tuge eestikeelse kirjanduse avaldamisele ja levitamisele. Nii on uuring osa olulistest aruteludest, mis rõhutavad, et rahvastiku lugemisoskus ja -tahe on algusest peale poliitiliste meetmete ja avaliku haridusning raamatukogusüsteemi viljad, ja poliitiliste tööriistadega on neid võimalik ka alal hoida.

Marju Lauristini ja tema kolleegide uuring täidab kolme eesmärgi: esiteks annab see pildi lugemise olukorrast tänapäeva Eestis, teiseks panustab rahvusvahelisse akadeemilisse sotsioloogilisse arutellu lugemise vähenemise ja diferentseerumise üle ja kolmandaks suudab uurimistulemustele tuginedes pakkuda konkreetseid poliitikasoovitusi. Suurest mahust hoolimata on teos visuaalselt ligitõmbav ja sõredalt küljendatud ning sobib seetõttu nii üksikute teemade sirvimiseks kui ka süvenenud lugemiseks. Nii võib seda mõõndusteta soovitada ühtaegu laiemale lugemishuviliste ringile ja akadeemilistele lugejatele.

RIIE HEIKKILÄ

Soomekeelsest käsikirjast tõlkinud
JOHANNA ROSS

¹¹ M. Leikola, *Selvitys kirja-alasta ja soveltuvin osin lukemisesta*. Helsinki: Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2026.
<https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-415-158-0>

Miks on Kadri Jalakas nagu Indrek Paas?

Piret Peiker. *Discourses of Modernity: The Case of Estonian Literature*. Reno: Helena History Press, 2024. 308 lk.

Piret Peikeri enam-vähem samanimelisel doktoritööl¹ põhineva raamatu pealkiri

kõlab hirmutavalt abstraktselt, kui sellele otsa vaadata: „Modernsuse diskursused. Eesti kirjanduse juhtum”. Eriti selle esimene osa võiks tähendada kõike ja mitte midagi! Öieti pole lugu sugugi nii hull, tegu on lihtsalt ingliskeelse raamatuga eesti kirjandusloost. Eriti labaselt ümber tõlkides ütleb pealkiri, et juttu on sellest, kuidas eesti kirjandus on välja kujunenud rahvuskirjandusena ning oma sündimisest kuni tänapäevani peegeldanud ühiskond-

¹ P. Peiker, *Discourses of Modernity in Estonian Literature*. (Turun yliopiston julkaisuja,

Sarja B, Humaniora, 447.) Turku: University of Turku, 2018.

likke protsesse väga laias mõttes: ühiskonna uuenemist ehk moderniseerumist. See tundub iseenesest üsna tavapärane viis eesti kirjanduslugu rääkida, kuigi seda alati nii eksplitsiitselt ei teadvustata. *Diskursused* viitab sellele, et analüüsis on peale ilukirjandusteoste olulisel kohal arvustused, esseed, kirjandusteadus jne – samuti täiesti mõistlik ja normaalne raamistus.

Modernsuse ja modernismi uuringute sõnavara on üks praegusi viise eesti kirjandust ja kultuuri rahvusvahelisele publikule arusaadavaks teha ja üleilmsele narratiivi sisse kirjutada. Eesti kirjandusuurijate Tiit Hennoste, Indrek Ojami, Eret Talviste töedes on figureerinud pigem sõna *modernism*, mis aabitsatõena tähendab kirjandus- ja kunstivoolu, seevastu *modernsus* viitab ühiskondliku arengu etapile. Õieti on need lahutamatu seotud, ka modernismi mõtestades seatakse sageli küsimuseks, mis suhtes on kirjandus moderniseeruva ühiskonnaga. Peiker omakorda peab siin-seal ikka rääkima ka modernismist. Eesti kirjandus- ja ajakirjandusloo *grand old man* Hennoste näeb oma „hüpetes modernismi poole” modernismi kui midagi, mis eesti kirjanduses jääbki kättesaamatuks ja kuhu kunagi kohale ei jõuta.² See pole paljudele meeldinud ja on mõjunud vanamoodsalt, Peiker kasutabki juba algmõisteid laiendavaid käsitlusviise, mis võimaldavad Eestis toimunu lääne kaanoniga siduda vähem hierarhiseerival moel: ta räägib hilinenud või hilistest (ingl *belated or latecomer*), samuti postkoloniaalsetest modernismidest. See on paremas kooskõlas näiteks noorema põlve uurija Talviste lähenemisega, kes lähtub

² **T. Hennoste**, Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016; aga ka seda jätkav artiklisari kirjandusteadusest, „Hüpped modernismi poole II”, mis seni on ilmunud ainult ajakirjas *Vikerkaar* aastatel 2005–2013.

nn uutest modernismiuuringutest ja kelle jaoks on ilmselge, et XX sajandi esimese poole eesti kirjanikku Leida Kibuvitsa uurides on modernismi mõiste möödapääsmatu.³ Ojam, samuti noorema põlve uurija ja väitekirja „Steeni poeetika ja eesti modernistlik romaan” autor, on võrdlevalt märkinud, et tema lähenemine on tekstuaalsem-poeetilisem kui Peikeri sotsiaalajalooline rõhuasetus.⁴ Suuresti poeetikast huvitub ka Talviste, kuigi tema peab juba materjali valikul silmas transnatsionaalse ehk hargmaise feminismi raamistikku, mis kahtlemata tähtsustab sotsiaalseid tingimusi. Hennostega ühendab Peikerit jällegi kontekstihelise lähenemine, nad mõlemad on n-ö taustaga kursis või ehk huvituvadki ennekõike taustast, pöörates suurt tähelepanu metatekstidele ning kirjanduslikele protsessidele. Peiker tihti tõukubki Hennoste väidetest, saab neist inspiratsiooni või vaidleb nendega.

Ma ei ole pädev kommenteerima, kui palju uut Peikeri raamat modernsusuuringute teoreetilisse mõtestamisse lisab, huvitav on aga, et see kujutab endast eesti kirjandusloo punktiirset lühikursust välispublikule. Paralleeli võiks tõmmata koguni Cornelius Hasselblatti kirjanduslooga.⁵ See pole muidugi päris õiglane. Hasselblatti raamat on oma hoogsast ja

³ **E. Talviste**, Mõeldes rahust rongisõidu ajal ehk kui Leida Kibuvits ja Virginia Woolf oleksid kohtunud. – Keel ja Kirjandus 2023, nr 8–9, lk 938. <https://doi.org/10.54013/kk788a10>

⁴ **I. Ojam**, Steeni poeetika ja eesti modernistlik romaan. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 24.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023, lk 21.

⁵ **C. Hasselblatt**, Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2006. <https://doi.org/10.1515/9783110201673>; **C. Hasselblatt**, Eesti kirjanduse ajalugu. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tlk M. Tarvas, M. Saagpakk,

esseistlikust stiilist hoolimata fakti- ja nimetihe, peaaegu ammendavusele püüdlav kirjanduslugu, Peikeri raamat on seda üksnes tinglikult (ja ühtlasi piirdub ainult proosaga, kuna seletab kohe alguses ära, et autoriteetidele tuginedes on see rahvuse kujunemise seisukohast kõige olulisem; vt lk 29–30, sh joonealune nr 24). Hasselblatt kasutab materjalihulga taltsutamiseks vooluloolisi määratlusi ja traditsioonilisi üldjaotusi, rääkides näiteks rahvaluulest kui „kirjandusest enne kirjandust” ja pruukides Nõukogude ajast kõneldes „avane-mise”, „seisaku” jmt kujundeid. Peiker seevastu võtab üksikud punktid pikas loos ja nende paikanaelutamise asemel õonestab fikseerivat lähenemist, avades vaadeldud materjali eri tahke ja märkides näiteks, et Noor-Eesti tegevust lühidalt kokku võtta on raske, kuna ikka veel käib arutelu selle üle, kuidas nooreestlasi mõista tuleks (lk 231) – kas nad olid epigoonid või uuenda-jad, rahvuslased või mujalepüüdlejad jne. Ometi on mõlemad käsitlused mõeldud välislugejale ja joonistavad välja nägemuse sellest, kuidas on tekkinud nüüdisaegne eesti rahvuskirjandus, nii et lugu on ära-tuntavalt üks ja seesama.

Kui raamatu sissejuhatus on püüdnud kuidagigi paika panna modernsuse käest-libiseva mõiste, järgneb neli sisupeatükki. Esimene on tegelikult samuti sissejuhatav selles mõttes, et kirjeldab välismaalasele ära Eesti ajaloo, keskendudes kirjakultuurile. Eestlane jällegi võib siit rõõmsa üllatu-sena avastada, mida elevant meist mõelnud on. Näiteks refereerib Peiker 1990. aastatel toimunud nn Warwicki debatte selle üle, mis on rahvus, ja toob esile, kuidas selles väitluses „modernistide” poolele asetuva Ernest Gellneri tüpoloogias on eestlased ilma nabata rahvas, s.o justkui ilma pärit-oluta: nende rahvuseks olek on puhtalt

modernne nähtus ega võrsu mingisugu-sest varasemast etnilisest kogukondlikku-sest; seevastu „etnosümbolist” Anthony D. Smith toob vastuargumendiks „Kalevi-poja” tohutu populaarsuse (lk 34–37).

Edasine on juba puhtamalt kirjandus-looline. Teine peatükk räägib kolmest Lydia Koidula proosajutustusest, mida käsitletakse kui „dekoloniseerivaid tõl-keid”. Kolmas peatükk võtab vaatluse alla viis kujunemisnarratiivi *ca* saja-aastase vahemiku jooksul, mis vaid õige veidi häl-bib XX sajandi piiridest: Juhan Liivi „Vari” (1894), A. H. Tammsaare „Tõde ja õigus” (1926–1933), Silvia Rannamaa „Kadri” (1959) ja „Kasuema” (1963), Jaan Krossi „Keisri hull” (1978) ning Emil Tode / Tõnu Õnnepalu „Piiririik” (1993). Neljas pea-tükk kõrvutab Noor-Eesti tegevust And-rus Kivirähki romaaniga „Mees, kes teadis ussisõnu”, lahates mõlemat „ennastkoloni-seeriva tõlkimise” mõiste abil.

Koidulast alustamine ja Kivirähkiga lõpetamine ei tekita vähemasti minus suuri küsimusi. Loomulikult algab eesti kirjan-dus Koidulaga, mis siin pikalt arutada! Muide, see peatükk raamatust on ainuke osa, mille autor on läbi kirjutanud ka eesti keeles.⁶ Siin vaadeldakse Koidula nn Uue Maailma ainelisi, saksa eeskujude najal mugandatud ajaloolisi jutustusi ning tõm-matakse paralleel teoste tegevusaja ja kir-jutamisaja vahele: „dekoloniseerimisele” ehk teise rahva mõju alt välja pääsemisele püüdlejad nii ajaloolised Peruu, Jamaica, Martinique ja Korsika kui ka Koidula-aegne Eesti. Otste kokku tõmbamiseks

⁶ P. Peiker, Rahvusvaheline kultuurimälu ja ümberkirjutus Koidula „Juuditis”. – Keel ja Kirjandus 2013, nr 8–9, lk 591–606.

<https://doi.org/10.54013/kk670a3>;

D. Monticelli, P. Peiker, K. Mits, Jamaica-st Pariisi ning sealt Tartusse tagasi. Lydia Koidula maailmavaatest ja mugandamisstrateegiatest tema saksa eeskujude valguses. – Keel ja Kirjandus 2018, nr 12, lk 915–941.

<https://doi.org/10.54013/kk733a1>

omakorda on Noor-Eesti ja Kivirähki tandem ühtpidi piisavalt väarikas lõpupunkt, teistpidi tore ja dünaamiline paralleel. Kivirähki puhul puudutab „ennastkoloniseeriv tõlkimine” küll ennekõike raamatu tegevustikku. Mis aga peamine, selles peatükis ei kõrvutata, küll Hennostelt ja teistelt laenates, mitte ainult autoreid, vaid ka aegu: kaht sajandivahetust, mis mõlemad näevad vastandust kitsa rahvusluse ja n-ö ülbete kosmopoliitide vahel (lk 253–254). Ikka on tore mõelda, mille poolest oli sada aastat varem niisamuti kui praegu.

Muidugi pole ka viimane sajandivahetus enam „praegu”, seda peatükki ongi huvitav lugeda kui nullindate ajaloostamist. Näiteks asetab Peiker ussisõnade-raamatu ilmumise Pronksiöö konteksti – tõepoolest, mõlemad juhtusid aastal 2007! Ühtlasi toob ta esile historiograafilise aspekti: Noor-Eesti sattus suuremasse rambivalgusse taas 2005. aasta kandis, nende esimese albumi ilmumise 100. aastapäeval. Õige küll, just sel ajal tegi Anu Lamp lavaka noortega Aaviku-lavastuse (2006), mille tekst nüüd äsja Loomingu Raamatukogu uustrükina välja anti.⁷ Kuna olin ise siis veel üliõpilane, on mulle vist tundunud, et Noor-Eesti on „alati” oluline olnud. Peikeri jaoks seevastu sai põhjalikult läbimõeldud väitekirja kirjutamine ilmselt alguse juba kõigi nende sündmuste kaasajal ning käsitlus on vähehaaval nihkunud ja tihenend.

Nagu näha, on raamatus olulisel kohal postkolonialismi raamistik. Kümne-paari-kümne aasta eest tekitas veel suuri kirgi see, kas eesti kultuuri kõljab määratleda postkoloniaalsena, aga need on nüüd vist veidi vaibunud, terminid ei mõju ärritava instrumendina. Erilist pahandust põhjustanud enesekoloniseerimine on Peikeril peatüki pealkirjas liiatigi küsimärgi all,

⁷ A. Lamp, Johannes Aavik. Keeleuenduse lõpmatu kurv. (LR kuldsari.) [Tallinn:] SA Kultuurileht, 2026.

kuigi huvitava detailina ei sisalda seda küsimärki lehekülgede ülaservas jooksev päisetekst. Koidula ja Kivirähki vahele jäävas XX sajandi peatükis on omakorda olulisel kohal postkoloniaalse arenguromaani määratlus (inglisekeelses pruugis *postcolonial Bildungsroman*). Arengu- või kujunemisromaani on itaalia kirjandusteadlane Franco Moretti pidanudki modernsust kehtastavaks žanriks, mille fookuses on inimese suhe kiiresti muutuva ühiskonnaga, niisiis on see Peikeri töös oodatav ja sobilik. Võrreldes mudelarenguromaania on postkoloniaalses variandis kujutatav areng problemaatilisem, takistatud, vähem „ilus”. Maailm, kus peategelane peab ennast leidma, pole mitte ainult uus, vaid rõhutatult võõras, kuna kuulub kolonisaatorile, harmoonia leidmine ei õnnestu, sidusat mina kokku panna ei saagi (lk 170). Samuti on postkoloniaalne arenguromaan selgesti poliitiline ega keskendu üksnes peategelase, vaid ka teda ümbritseva kogukonna identiteedile, kuna seegi vajab veel sepiatamist (lk 171).

Just sellise skeemi liistule tõmmatakse teosed XX sajandit käsitlevas peatükis, ja see on vast eestlasest lugeja jaoks kõige intrigeerivam osa raamatust. Kas tõesti on midagi ühist Juhan Liivil ja Emil Todel, Jaan Krossil ja Silvia Rannamaal – ning Tammsaarel ja kellelgi teisel? Arenguromaan on mugav termin, mille alla annab seda pisut venitades hõlmata väga palju väga eripalgelisi tekste: üks pea ju romaani-tegelane enamasti ikka kuidagi selgitama oma suhet teiste inimeste või ühiskondlike normidega ja eks asu ta ju teose lõpus enamasti ikka omadega kusagil natuke mujal kui enne. Tean seda omast käest, kuna kasutasin oma doktoritöös materjali piiritlemiseks ja analüüsimiseks sedasama terminit.⁸ Minu huvi oli naisuurimuslik või

⁸ J. Ross, Aira Kaalust Mari Saadini. Nõukogude eesti naisarenguromaan ja selle lugemise viisid. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis

feministlik ja teoste analüüsimine arenguromaanis raamistikus võimaldas üsna hästi vaadelda kujutatud naistegelastele osaks langenud piiranguid ja võimalusi. Mingil hetkel taipasin aga, et ühtlasi laskis see mul üsna vabalt kirjutada pea kõigist huvi pakunud romaanidest.

Tihkaksin hinnata, et ka postkoloniaalsus ei ole enamiku Peikeri käsitletud teoste puhul väga suur uudis. Nn koloniaalne olukord, kuigi ehk mitte selles sõnastuses, on nende vastuvõtus olnud teemana olulisel kohal ja tinginudki nende kaanonisse hõlmamise. Kui refereerin oma mälestusi koolitunnist, siis seisneb kogu „Varju” intriig Villu suhtes mõisasakstega. „Keisri hull” on kirjanduslukku kirjutatud kui nõukogudeaegne topelttähendusega tekst, mis XVIII–XIX sajandi tsaaririigi kaudu pajatas „tegelikult” Vene ülematega läbisaamisest 1970. aastatel; paralleel tekib just sedakaudu, et mõlemad olukorrad on n-ö koloniaalsed. „Piiririiki” tervitati ilmunisel kui teksti, mis jutustab idaeuroopa häbist – ja kuna raamat osutus korraliku kunstiteosena tõhusaks ettekaivaks peegliks, tuli seda häbi järgneval kümnendil ehk veel tugevamalt läbi elada. See, et kõige selle külge saab pookida postkolonialistliku romaani vormilised tunnused, pigem kinnitab juba teada olevat.

„Tõe ja õiguse” puhul seevastu selgub, et see on õigupoolest lausa post-postkolonialistlik romaan, mis tähendab, et pärast valulikke ja segadust tekitavaid kokkupuuteid uue ja võõraga lõpuks ikkagi ületatakse vahepealsed mõrad ja lõhed. Viies köide = tagasipöördumine ja resignatsioon, nagu me kõik teame! Nii meenutab teos taas lähemalt algupärast, arhetüüpset arenguromaanis. Tore on jälgida, kuidas Peiker eesti kirjanduse põhiteksti 15 lehekülje jooksul välislugeja jaoks kokku

võtab, kasutades abistava instrumendina Goethet ja Dostojevskit, aga mahutades sinna hulka kübekesi siinsest vastuvõtust. Nagu raamatus tervikuna, tekib ka mõni kohaliku lugeja jaoks huvitav historiograafiline rõhuasetus.

Vast kõige põnevamalt mõjub aga Silvia Rannamaa ning „Kadri” ja „Kasuema” peatükk. Olen muidugi erapoolik, kuna olen ise viimasel ajal Rannamaa tekste uurinud. Igatahes nende kohta leidub raamatus palju põnevat materjali, mida ei olegi eesti kirjandusuurimises tänapäevase pilguga vaadeldud. Peiker on läbi lugenud Rannamaa teoste ilmunisaegsed arvustused, kuulnud Andres Jaaksoo põhjalikku eluloointervjuud autoriga ja vist ka ise Jaaksooga vestelnud. Ta kontekstualiseerib raamatud nõukogude ümbrusse ja toob tekstide lähilugemise kaudu esile nende vastuolulised kihistused ning „postkoloniaalsele” olukorrale omased katkestused ja killustused. Kui Alice Imedemaal ei saanudki lõpuks teada, miks on ronk nagu kirjutuslaud, siis miks Kadri Jalakas on nagu Indrek Paas, saab mingil määral teada küll.

Leidub osutusi, mille puhul on lausa üllatav, et senimaani ei kuulu need kirjanduslooliste tavateadmiste hulka kuulsa ja populaarse autori tekstidest: näiteks et „Kasuemast” leidub kaks erineva lõpuga versiooni, esimeses (ja õieti ka teises) trükis on kogu jutustuse kulminatsiooniks Gagarini lend kosmosse, järgmistes enam mitte, nii et Enrico surm saab narratiivselt märksa olulisema kaalu (lk 188–190). Huvitav on tähelepanek, kuidas „Kadri” esimeses trükis osutatakse suuremat tähelepanu vanaema kirstule kui ajakapslile, mis koondab eri ajastuid, samas kui järgmised trükid on orienteeritud rohkem tulevikule ja Kadri loovusele (lk 185–186). Siinjuures on kõige rohkem kahju, et Peiker ei ole neist asjadest eesti keeles kirjutanud, kuigi eks see kahetsus laieneb

Tartuens 17.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018.

kogu raamatule: Rannamaa puhul tooks see lisaks võimalikele uutele tõlgendustele käibesse lausa uusi fakte.

Kõige märkimisväärsem on ainuüksi tõsiasi, et enamasti kuhugi laste- ja noortekirjanduse perifeeriasse paigutatav Rannamaa on valitud viie juhtumi sekka, mis justkui võtavad kokku kogu XX sajandi eesti kirjandusloo. Tema on Peikeri käsitletud kirjanikest ühtlasi ainus, keda Hasselblatti kirjanduslugu kordagi ei maini (see pole viimase juhulik lohakus, vaid tuleneb teadlikust tuginemisest traditsioonilistele jaotustele, mille kohaselt ei

ole lastekirjandusele ilmtingimata üldises kirjandusloos paika ette nähtud). „Võtavad kokku” ei ole läbinisti aus öelda, sest hoolika teadlasena Peiker mitte midagi sellist ei luba, aga natukene niisugune mulje ikkagi jääb. Mina jään uskuma küll, et selline valik võib moodustada eesti proosakirjanduse lühikursuse. Jah, naiskirjanikke esindavad kogu eesti kirjanduse peale „Koidula ja üks lastekirjanik” – ja mis neil viga, täitsa modernsed on!

JOHANNA ROSS

Kivi kahe ilma veere peal

Heiki Valk. Miikse Jaanikivi ja jaanipäev. Toimetaja Mari-Ann Remmel. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2025. 550 lk.

Eestis viimastel kümnenditel ilmunud kohapärimust hõlmavad suuremad akadeemilised väljaanded on siiani peamiselt keskendunud kas maakondadele,¹ kihelkondadele² või kitsamatele piirkondadele

kihelkonna sees.³ Arheoloog Heiki Valk „Miikse Jaanikivi ja jaanipäev” ujub selles mõttes vastuoolu: ette on võetud kõigest üks koht, üks objekt, ning mindud selle uurimisega süvitsi. Autor toetub peale pärimustekstide ka arheoloogilisele materjalile ja ajaloolistele dokumentidele. Jaanikivi lugu seostub tihedalt teiste Miikse külas paiknevate loodusobjektide, ehitiste, ajaloosündmuste ning piirkonna religioosete ja geograafiliste eripäradega.

Väga mahuka teose saatesõnas (lk 11–19) märgib autor, et raamatu kirjutamise tagamaad ulatuvad 1980. aastate teise poolde, kui talle sattusid Eesti Rahvaluule Arhiivis ette erakordselt rohkearvulised teated Miikse Jaanikivi kohta. Soov teada saada, kas veel sajandi keskpaigas toimunud värvikalt kirjeldatud ohvritoimingu- test on midagi säilinud, ning ka 1990. aastal Setomaal tehtud välitööd, mis avasid seto rahvausundi maailmapilti, panid aluse uurijahuvile, mis on kestnud seniajani (lk

¹ Arad veed ja salateed. Järvamaa kohapärimus. Koost M-A. Remmel. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2004.

² Rõuge kihelkond. Paigad ja pärimus. Koost M-A. Remmel, T. Potter, H. Valk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2001; Metsast leitud kirik. Mõtsast löütü kerik. Urvastõ kohapärimus. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused. Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 28.) Koost V. Valper, toim M. Hiimäe. Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2010; Keerdus kadakas ja kadunud haned. Hageri kohapärimus. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused. Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 36.) Koost R. Reinaus, toim H. Kästik. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2023.

³ M-A. Remmel, Päritud paigad. Kohajutte ja legende Rae vallast. Toim K. Tamm, H. Valk, V. Valper. Tartu–Jüri: Eesti Kirjandusmuuseum, Rae Vallavalitsus, 2011; M-A. Remmel, Vennaste ja vete vald. Nabala kohajutud. Toim V. Valper. Tartu–Nabala: EKM Teaduskirjastus, MTÜ Sõmerlased, 2017.

12). Seega on Miiakse Jaanikivi ja jaanipäeva puudutava materjali koondamine ja analüüsimine olnud asjade loogiline käik, et heita valgust kiviga seotud uskumuste tähendusele ning illustreerida õigeusu kirevat ja sünkretistlikku maailma.

Saatesõnas annab autor ülevaate ka raamatus olevate murdetekstide valiku põhimõtetest ja seto keele üldistest eripäradest. Samuti saame teada kohanime muutmise ajast: kuni 2017. aasta ajalooliste külanimede taastamiseni oli küla ametlik nimi Meeksi, nime Miiakse on kasutatud peamiselt suulises traditsioonis. Kuna samanimeline küla asub ka Räpina vallas Mehikoorma lähedal, on raamatus segaduse vältimiseks isegi varem kirjapandud tekstides „Meeksi” asendatud „Miiaksega”. Erandid on tehtud ainult koguduse nimele kui pärisnimele ja tsitaatides.

Raamatut iseloomustab põhjalikkus ja detailsus, erinevate teemade ja distsipliinide käsitlemisega minnakse süvitsi. Autori sõnul on teose sihtgrupp lai: arheoloogid, folkloristid, etnoloogid, usundiloolased, teoloogid, samuti nende erialade üliõpilased (lk 14). Autoritekti illustreerimiseks on siin ohtralt fotomaterjali, rahvaluuleteateid, kaarte, skeeme ja väljavõtteid arhiividokumentidest. Iga teema juures on uuemaid ja vanemaid kommentaare, mis vahendavad nii mälestusi, kogemusi kui ka inimeste suhtumist kivisse üldisemalt. Sõna saavad kohalikud elanikud, koguduse preestrid ning varasemad uurijad.

Teos on jagatud suuremateks peatükideks, mis omakorda sisaldavad teemakohaseid alapeatükke. Kõigepealt saab lugeja teada Miiakse külast üldiselt, selle ajaloost, paiknemisest ja teistest seal leiduvatest loodusobjektidest (lk 21–41). Seejärel antakse ülevaade varasematest Jaanikivi ja selle kõrval paikneva Jaaniojaga seotud ülestähendustest (lk 43–79). Edasi liigutakse loogilist rada pidi jaanipäeva tähistamise ning kivi ja oja juures toimu-

nud sündmuste ja rituaalsete tegevuste juurde (lk 81–165). Eraldi peatüki on saanud ka sandid, kes on varemalt jaanipäeval kivi juurde kogunenud, seal end ravinud ning kivilt ja inimestelt ande saanud (lk 167–185). Edasi vaadeldakse kivi juurde tulemise põhjuseid ja ravikombeid (lk 187–216). Samuti antakse ülevaade jaanipäevast kui kirikupühast ja sellega seotud tegevustest ning olulisematest märksõnadest (lk 219–261). Pikalt ja põhjalikult on käsitletud muutusi, mida on toonud kaasa nii riigikorra vahetumised kui ka eelmise sajandi alguses toimunud kalendrireform, uue kiriku ehitamine ja Nõukogude Liidus jõuliselt teostatud ateismipoliitika (lk 263–293). Puudutamata ei jää ka tänapäevaga seotud arengud ning nendega kaasnev tõdemus, et aasta-aastalt on vähenenud nii jaanipäeva teenistuse külastajate kui ka Jaanikivi juures käijate hulk (lk 313–339). Kõige viimane peatükk „Tastad ja tähendused” (lk 341–366) asetab Jaanikivi ja selle juures läbi viidud toimingud laiemasse ajaloolisse ja usundilisse konteksti. Peatükis viidatakse kivi juures toimunud jaanipäevaste rahvakogunemiste ristiusueelsele algupärale, leitakse vihjeid kesk-aegsele katoliiklusele ning kirjeldatakse tõsiasja, et Miiakses on kohtunud ida- ja läänekiriku tavad ja kombed, mistõttu on jaanipäeva ning kiviga seonduvad uskumused ja kombed Eesti kontekstis kindlasti ainulaadsed.

Pean tunnistama, et viimast peatükki oleksin vajanud kohe alguses, ilmset oleks olnud veidi mugavam piisava taustateabega Miiakse jaanipäeva ja Jaanikivi maailma süveneda. Samuti tundus, et Nõukogude aega puudutava ja tänapäevase perspektiivi vahel olev peatükk „Jaanipäev ja kalmud” (lk 295–311), kus kirjeldatakse haudadel kohtumise ja söömise traditsiooni, oleks sisuliselt paremini sobinud kokku mõne varasema kombetalituse käsitleva peatükiga.

Raamatu teine osa koosneb lisadest, mis sisaldavad eriilmelisi ülestähendusi Miikse jaanipäeva kohta (lk 383–518). Kõige vanem neist pärineb aastast 1859 baltisaksa kunstnikult Hermann Eduard Hartmannilt (lk 385–387), värskeim on raamatu autori enda kirjeldus jaanipäeva tähistamisest 2023. ja 2024. aastal (lk 503–518). Kohati väga põhjalike kirjelduste autorid on varasemad rahvaluulekogujad Victor Stein, Jüri Truusmann, Jakob Orav, Jaan Sandra ja Edgar Eisenschmidt (lk 388–410) ning näiteks ka Setomaad 1937. ja 1938. aastal Pariisist külasthanud vene kirjanik ja etnoloog Leonid Zurov (lk 417–437), endisaegsed külaelanikud, samuti folkloristlikel välitöödel osalenud (Kristi Salve, Ergo-Hart Västrik, lk 478–483). Sümpaatne on see, et ka autor, kes on mitme aasta lõikes pannud kirja Miikses jaanipäeval nähtut ja kogetut, on oma päevikukatkeid lugejatega jaganud (ülestähendused aastate 1993–1997 kohta, lk 484–502). Samuti on avaldatud eesti-keelses tõlkes väljavõtteid nõukogudeaegsest ametivõimude kirjavahetusest, mis puudutavad Miikses toimuvaid usundilisi praktikaid ja võimuorganite nõuet need lõpetada (lk 467–473).

Autor loodab, et lisades toodud kirjeldused aitavad lugejal paremini sündmuste käiku ja tegevuste järjekorda silme ette manada ning annavad ülevaate kommete muutumisest ajas (lk 384). Nii see tõepoolest on: jaanipäeva ning sellele eelnenud ja järgnenud aega vahetult kogenud inimeste tähelepanekud ja emotsioonid annavad sündmustele isikliku ja vahetuma mõõtme.

Lisaks üheleainsale objektile ruumis on mahukas raamat keskendunud peamiselt üheleainsale tähtpäevale ajas: jaanipäevale, mida õigeusklikud setod tähistavad praeguse kalendri järgi 7. juulil. Vaadeldes küll vaid üht paika, suudab Valk läbida erinevad ajakihid muinasajast tänapäeva välja

ning annab seega konteksti ka teistele lähikonnas asuvatele pühakohtadele, mida autor viimases peatükis mainib, märkides, et jaanipäeval Miikses aset leidvad usundilised praktikad ei ole midagi erakordset, vaid neil „on ühisosa märksa laiema pööripäevakombestikuga” (lk 344). Samuti asetab autor Miikse Jaanikivi ajalooliste looduslike pühapaikade sekka, viidates ühele iseloomulikumale tunnusjoonele, milleks on pühapaiga komplekssus: sageli pole üks objekt, näiteks kivi või puu, esinenud pühapaigana üksi, vaid selle juures on voolanud allikad või asunud muud veekogud. Autor järeldeb: „Niisiis pole Miiksesse keskse pühapaiga kujunemise looduslikuks eelduseks olnud mitte ainult eriline kivi, vaid pühapaiga maastikuline terviklikkus.” Samuti oletab ta, et püha ala on varem hõlmanud kogu Jaanimäe, mille jalamil kivi ja oja asuvad (lk 344). Nagu materjalist nähtub, on peale Jaanikivi inimeste jaoks olnud pea sama tähtis ka Jaanioja, kuhu on ohverdatud münte ja mille veega on ravitud.

Jaanikivi, millel on usutud olevat Ristija Johannese jalajälg ning mille peal olevat rahvajutu kohaselt Johannes ja Peetrus jalgu puhunud, on olnud oluline küllap juba muinasajal. Ilmselt on pühaduse narratiivile tulnud kasuks tõsiasi, et osa kivist on lõhutud ja seda on kasutatud mõisa lauda vundamendi ehitusel. Kui seepeale on hakanud loomad surema, on kivi tükid vanale kohale jälle tagasi viidud. Sellised koha pühadust tugevdavad või kinnitavad lood on tuntud üle Eesti ja kaugealgi. Pea alati tabab pühakohta rüüstanud või hävitanud inimest kas õnnetus või maksab see talle koguni elu. Võib-olla väärinuks see motiiv samuti avamist.

Uurimus käsitleb ka *püha* mõistet, selle kujunemist ja ajas muutumist. Tänapäevaga seoses tõdeb Valk, et abiotsijate motiivid on uurijale kättesaamatud: on raske tõmmata piiri, kus lõpeb usk ja

algab lihtsalt kombe täitmine. Sama märgib autor ka kirikus toimuvat jaanipäeva jumalateenistust ja ristikäiku silmas pidades: religioosus on vähenenud, inimesed lähtuvad traditsioonidest, nooremate jaoks on usulised praktikad ehk üksnes huvitav vaatemäng (lk 362).

Viimases peatükis toob Valk välja veel ka soome usundiuriija Veikko Anttoneni seisukoha, et sõna *püha* on „soome ja eesti keeles algselt tähendanud piiri ning mõistel oli geograafiline, mitte usundiline sisu” (lk 364).⁴ Seda seisukohta on toetanud hiljutised looduslike pühapaikade uuringud Edela-Soomes. Valk leiab: „Nimetatud kriteeriumitele vastab hästi ka Miikse Jaanikivi asukoht ning selles valguses on võimalik, et suurt kivi oja ääres võidi Pühakivina tunda juba enne Miikse küla asutamist” (lk 365).

Kahe maailma – lääne ja ida – piir ning asjaolu, et setod on õigeusku tajunud pigem meeleliselt kui püüdnud seda enda jaoks ratsionaliseerida, on tekitanud ruumi, kus erinevad kombesed ja uskumused on saanud pika aja jooksul segamatult koos eksisteerida. Nii on uurijad veel hiljuti võinud kogeda ja dokumenteerida usundilisi praktikaid ja nähtusi, mis mujal on juba ammu kadunud. Seepärast oli üks huvitavamaid kirjeldusi raamatus just see, mis käsitles ravikombeid kivi ja oja juures. Inimesed on peale enda arstimise uskunud, et kivil on ka karjaõnne parandav vägi (lk 205–211). Samuti on arvatud, et Jaaniojas suplemine või kivil istumine parandab tüdrukute võimalust mehele saada (lk 212).

⁴ Vt V. Anttonen, *Ihmisen ja maan rajat. „Pyhä” kulttuurisena kategoriana.* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 646.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996; V. Anttonen, „Püha” mõiste rahvausundi uurimises. *Tlk A. Laagus. – Akadeemia* 1992, nr 12, lk 2514–2535.

Pühapaikadega seotud pärimus ei sisalda üldiselt kuigi üksikasjalikke ravigommete kirjeldusi. Seega on tänuväärne, et Miikse kivi kohta leidub rohkesti detailset teavet. Hädalised ei ole peljanud pühast kivist isegi väikesi tükke koju kaasa viia või siis kodust toodud kive Jaanikivi vastas hoida, et ravivõim niimoodi üle kanduks. Samuti on korjatud kivil varasemate käijate pandud küünalde vaha, et sellega kodus hambavalu arstida. Ka ei ole tuntud häbi end alasti võtta, et siis kas ojas supelda või intiimseid kehaosi vastu kivi vajutada (lk 198). Siinkirjutaja jaoks oli üllatav ka see, et mitmed teated sedastavad, et peale ojas pesemist on inimesed pannud selga puhtad riided ja vanad santidele andnud. Kiviga seoses ongi vahest üheks huvitavaks nähtuseks sandid, kes on varasemal ajal lähemalt ja kaugemalt jaanipäevaks juba aegsasti Jaanikivi juurde kogunenud. Vanemate kirjapanekute põhjal saab öelda, et sante ehk kerjuseid on olnud rohkesti, nad on kivi juures laulnud ja kerjanud ning oodanud ande: nii sööki-jooki kui ka riidesemeid. Andide andmine on olnud ühe informandi sõnul lausa auasi, teisel öeldakse üsna selgelt, et santidele annetamine on tegu, millele jumal kindlasti vastamata ei jäta. Santidega seoses tuleb jutuks ka tõsiasi, et kivi on olnud kas suuremal või väiksemal määral palverännu sihtpunktiks. Samuti on alust arvata, et Jaanikivi juures võib olla asunud katoliku ajal kabel ning sarnane pühakupäevade tähistamine suuremate maanteede ääres paiknenud maakabelite juures on olnud omane kogu Eesti alale (lk 357).

Kindlasti üks olulisemaid tõdemusi usundilise maailmapildiga seoses on autori nending, et inimesed, kes on kivi juurde läinud abi saama, ei ole kristlikku ega mittekristlikku maailmavaadet enda jaoks vastandanud (lk 359–362). Osa rahvast on uskunud, et hädasolijat aitab jumal, teised jälle, et kivil endal on piisav

vägi. Inimesed on olnud praktilise meelega ja kui häda on olnud suur, siis mõistagi on kasutatud igasugu vahendeid ja võimalusi. Sest enamasti ongi see olnud viimane võimalus, polnud ju varasemal ajal haiglaid ega arsteegi.

Raamatu juures mängib olulist rolli ka selle kujundus. Tuleb tunnistada, et see tekitab vastakaid tundeid: ühest küljest tõstab eristuv kujundus kahtlemata märkimisväärset teost esile, teisalt muudab sellesse süüvimise veidi keeruliseks. Kohati on raske kaunis kirjatüübis peatükkide pealkirju esimese hooga kokku lugeda, samuti jäävad poolenisti arusamatuks paljud helepunaseks töödeldud mustvalged fotod. Lugeja, kes on teemast huvitatud, sooviks näha fotodele jäädvustatud võimalikult detailselt – on need ju kadunud või peatselt kaduva maailma unikaalsed tõendid. Kuid verevaks keeratud fotod pole mineviku mõistmisel just kõige paremaks abiks. Tänuväärset on siiski raamatu keskele värvitahvlitele paigutatud fotod, mis näitavad tegelikku värvigammat. Kuid paradoksaalsel kom-

bel tuleb tunnustatud kujundaja Angelika Schneideri loodu teisalt jälle lugejale vastu. Kahevärviline – must ja punane – tekst on vaheldusrikas ning tänapäeva inimese kehva keskendumisvõimet turgutab lehte keerates eesootav järjekordne sigrimigri, mis aju hetkeks mugavustsoonist välja toob. Samuti peab plusspoolele kirjutama, et teksti paigutus mõjub lehekülgedel värskendavalt.

Heiki Valgu kirjutatud ja eri materjalidest kokku pandud mahukas monograafia on oluline ja väärtuslik teos mitmes mõttes: see on ühelt poolt pilguheit läbi lugematute ajakihtide kaugesse minevikku ja teiselt poolt dokumenteeritud tunnistus sellest, kuidas religioosne maailmapilt ja traditsioonid ajas muutunud on. Mõistagi on see oluline ka kohalikule kogukonnale, inimestele, kelle jaoks on Jaanikivi endiselt tähtis, ning ühtlasi hindamatu allikas eri valdkondade teadlastele, pakkudes neile sügavat ja mitmekihilist ainet edasiseks uurimistööks.

REELI REINAUS

Intrigeerivalt poorne tervik

See esimene raamat. 500 aastat ühist kirjakultuuri. Vastutavad toimetajad Piret Lotman ja Toms Ķencis. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2025. 413 lk; Tä pirmā grāmata. Nozīmīgākie izdevumi latviešu un igauņu valodā 1525–1918. Atbildīgie redaktori Toms Ķencis un Pireta Lotmana. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2025. 229 lk.

Möödunud raamatuaasta kaleidoskoopiliselt mitmekülgssete sündmuste üks ere täht oli Piret Lotmani algatusel ning Eesti ja Läti rahvusraamatukogu ühise ettevõtmisena

valminud kogumik, mis ilmus eelmisel kevadel enam-vähem ühel ja samal ajal kahes keeles, eesti keeles pealkirjaga „See esimene raamat”, läti keeles „Tā pirmā grāmata”. Väliste parameetrite järgi võiks 50 lühiartiklit sisaldavat kaksikkogumikku pidada pelgalt ilusaks juubeliüllitiseks, mis sobib kaunistama raamaturiiulit nii Eestis kui ka Lätis, aga kust midagi uut ja huvitavat oodata oleks kohatu. „See esimene raamat” ja „Tā pirmā grāmata” on mõlemad pilkupüüdnud kujundusega. Nii eesti kui ka läti käsitlused pärinevad autoritelt, kes on oma uurimisobjekti või sellega lähedalt külgnevate teemadega juba pikemat aega tegelema. Käsitlused on napid ja üldistavad kokkuvõtted seni uuritust.

Ometi värskendab teos ootamatult pilku ja pakub uudseid ideid. Ühena autoritest on mul ehk mõnevõrra sündsusetu nii väita. Aga püüan põhjendada, miks pean siiski sobilikuks ja vajalikuks seesugust hinnangut jagada. Vaatamata ühisele pealkirjale on selgitavad alapealkirjad kummalgi raamatul veidi erinevad: eestikeelse väljaande alapealkirjas võetakse terve ürituse suurem tähendus kokku üldistusega „500 aastat ühist kirjakultuuri“, läti keelses väljaandes seevastu avatakse alapealkirja kaudu kogumiku sisu konkreetsemalt: „Nozīmīgākie izdevumi latviešu un igauņu valodā 1525–1918” („Olulisemad läti ja eesti keeles ilmunud väljaanded 1525–1918”). Kummalgi väljaandel on atraktiivne, kuid täiesti erinev kujundus. Aga sisu on mõlemas sama: kogumik avab eesti ja läti rahvusliku kirjakultuuri ühise mineviku esimesest trükisest kuni riikliku iseseisvuse tekkeni 25 olulise maamärgi kaudu: kirjasõna algus, varasem säilinud raamat, XVII sajandi alguse katoliiklik kirjasõna, esimene grammatika, esimene sõnaraamat, esimene jutlustekogu, esimene aabits, piiblitõlge, kalender, ilukirjanduse algus, perioodika algus, esimesed kokaraamatud, häda- ja abiraamatud, seadused, ajakirjanduse algus, vagalood, emakeelse kunstluule esimene esindaja, rahvusliku luuletraditsiooni algus, rahvusliku ajakirjanduse algus, rahvuseepos, rahvalaulude suured kogumikud, esimene romaan, Henriku Liivimaa kroonika tõlge, esimene entsüklopeedia, iseseisvusdeklaratsioon. Iga verstaposti kohta on kaks lühiartiklit: üks eesti autorilt eestikeelse, teine läti autorilt läti keelse trükise ja selle konteksti kohta. Eestikeelses kogumikus on igast tähisest esikohal eesti autori tekst ja sellele järgneb sama läti tähist käsitlev tekst läti autori sulest, läti keelses on esikohal läti autori tekst ja eesti autori tekst järgneb sellele. Raamatud on kokku pandud kummagi

keele tähiste ilmumise kronoloogias, mis tingib mõned väikesed nihked eesti- ja läti keelse kogumiku sisukorras sõltuvalt konkreetsete väljaannete ilmumisaastast kummaski keeles. Nii paigutuvad näiteks neli XIX sajandi teise poole olulist tähist eesti väljaandes 1850.–1880. aastate lõikesse järjekorras: rahvuseeposed – rahvalaulude kogumikud – esimene romaan – Henriku kroonika tõlge; aga läti väljaandes mahutub seesama nelik 1870.–1890. aastate lõikesse järjekorras: esimene romaan – rahvalaulude kogumikud – Henriku kroonika tõlge – rahvuseeposed. Natuke erinevad ka sisuartiklitele lisatud osad: eestikeelses väljaandes on sissejuhatus eesti toimetajalt Piret Lotmanilt, läti väljaandes kaks sissejuhatust: esimene Läti Rahvusraamatukogu direktorilt Dagnija Baltiņalt, teine läti toimetajalt Toms Ķencisilt. Eesti väljaandes on kolm lisa („Aja jäljed”, „Pildikeel”, „Kirjakunst”), läti väljaandes kaks.

Aga põhisisu on kummaski keeles sama. Üksiktähiste kaupa lähemalt uurides selgub, et paljude tähiste korral on ka eesti ja läti käsitus üsna ühelaadne. Tervikuna annabki kogumik ennekõike veenva üldpildi sellest, kui paralleelne ja peaaegu kattuvuseni sarnane on olnud eesti ja läti kirjakultuuri areng nende 500 aasta jooksul, vaatamata sellele, et eesti ja läti keel kuuluvad nii erinevatesse keelkondadesse, et keelebarjääri tõttu ei teata teineteise kultuurist üldiselt kuigi palju. Ühisest saksa kultuuriruumist võrsununa ongi meie kirjakultuuride arengujoon väga sarnane, üksnes väikeste erisuunaliste virvendustega siin või seal. Enamasti on ka kogumikus kajastuv eesti ja läti tänapäevane vaade sellele arengule üsna sarnane. Näiteks selgitavad nii Tiina Kala (lk 69)¹ kui ka Andris Vilks (lk 74) 1525.

¹ Siin ja edaspidi leheküljenumbriid eesti väljaande järgi.

aasta kadunud trükisega seoses keeltemääratluse *in vulgari liuonico lettico ac estonico* tõlgendamisevõimalusi, jättes lugeja otsustada, kas sõnavormi *liuonico* taga tuleks näha liivi või pigem alam-saksa keelt või hoopiski kohamääratlust. Küsimus kütab laiemalt kirgi siimaani. Lätlased, paistab, tõlgendavad määratlust üldiselt tähenduses 'Liivimaa, st läti ja eesti rahvakeel', eestlased seevastu kipuvad nägema siin tõestust sugulasrahva liivlaste varasele kirjasõnale, mõni sakslane on aga koguni kahtlema hakanud, kas sellist trükist nii vara ülepea olemas sai olla (nagu võib lugeda raamatuaasta lõpetuseks ilmunud Keele ja Kirjanduse 2026. aasta märtsinumbrist).²

Ehkki üldiselt on kogumik tasakaalukas ja soliidset väljapeetud, täiendavad eesti ja läti käsitlus teineteist isegi ühelaadse lähenemisnurga korral enamasti võluval viisil pisut erinevate rõhuasetustega. Mõnikord on eesti ja läti käsitlus kirja pandud lihtsalt eri nurga alt. See võib olla tingitud materjali erinevusest. Näiteks XVII sajandi alguse katoliikliku kirjasõna kohta on eesti keelt sisaldavana säilinud ainult üks raamat, „Agenda parva”, mis sisaldab üsna napilt rahvakeelset teksti (pealegi lisaks eesti keelele ka läti, poola ja saksa keeles), nii et vastava käsitluse autoril Jüri Kivimäel on paratamatult tulnud asetada põhirõhk raamatu ilmunisega seotud välistele asjaoludele (lk 91–94). Läti keeles on lisaks „Agenda parva” kasinale tekstile samast

² V. Ernštreits, Liivi kirjasõna kroonikast digivahenditeni. – Keel ja Kirjandus 2026, nr 3, lk 229–231; A. Vunk, Kas 1525. aasta usutrukiste levitajad arvestasid ka liivlastega? – Keel ja Kirjandus 2026, nr 3, lk 231–236;

I. Põltsam-Jürjo, 1525. aasta eestikeelne trükitud raamat – kas ikka veel mõistatus? – Keel ja Kirjandus 2026, nr 3, lk 236–240;

J. Kivimäe, Liivi keele võimalikkusest Lübecki raamatuloos 1525. – Keel ja Kirjandus 2026, nr 3, lk 241–245; K. Pajusalu, Liivi kirjakeele lätest kirikukeele peeglis. – Keel ja Kirjandus 2026, nr 3, lk 245–249.

ajast säilinud aga terve lauluraamat, mis võimaldab läti käsitluse autoril Mära Grudulel pöörata põhitähelepanu säilinud keelenäidete vormile ning tõdeda, et „laulude keel on üllatavalt hea ning poetika hämmastavalt huvitav ja vaheldusrikas” (lk 98). Seesugused lüngad või paisutused kummaski kultuuriloos on ammu teada, aga virgutavad riburada pidi kõrvuti asetatuna ikka veel mõtlema, miks just nii on läinud.

Eriti põnevad on aga paarid, milles vaadeldav aines on sarnane, aga kirjeldusobjektile sõnastuse kaudu antav hinnang näib ometi olevat täiesti erinev. Niisugused käsitluspaarid rikastavad teineteist ning ühtlasi kumbagi kultuurilugu, pakudes harjumuspärase vaate kõrvale uusi nägemisnurki. Suurt osa läti materjalist ja autoritest küll lähemalt tundmata oletan, et kogumikus esitatu esindab (enamasti) kummaski kultuuriruumis üldiselt tavapäraseks kujunenud arusaama ühe või teise kirjakeele tähise rollist. Nii et seal, kus eesti ja läti tähised on omavahel silmnähtavalt sarnased ja neid vaadeldakse justnagu samast aspektist, aga objektile antav hinnang tundub ometi olevat erinev, ärgitab kogumik esitama muu hulgas ka laiemaid küsimusi tänapäeva eesti ja läti kultuuriloolise enesekuvandi kohta. Kõige eredamalt torkasid silma Põltsamaa arsti Peter Ernst Wilde saksakeelse arstiaialase väljaande tõlgete käsitlused. Tutvustades eestikeelset väljaannet („Lühhike õppetust”), kirjutab Ave Mattheus (lk 190):

„„Armas söbber!” alustab Wilde oma väljaande esimest numbrit ja räägib siis talupojast kui „mo liggimesest” ja „mõistlikust inimesest”, keda ta armastab ja kellele ta tahab anda head nõu, et tema käsi paremini käiks, et tal pikem, viljakam ja õnnelikum elu oleks. Selline heatahtlik suhtumine talupoega, temas endasarnase ja mis peamine, arenemisvõimelise inimese nägemine, on oma aja kohta erand-

lik. Muidugi on Wilde teadlik talupoja pärisorjusest, räägib tema harimatusest, vaesusest ja viletsusest, kuid ennekõike soovib ta oma lugeja ette astuda kui sõber ja nõuandja. Sina- või teie-vormilised pöördumised talurahva poole, dialoogiliste olukordade loomine, kus kõigepealt antakse edasi maarahva oletatav mõtte-maailm, et esitada seejärel mina-vormis enda seisukohti, on teksti läbiv stiilivõte. See mõjub didaktiliselt, ülevalt alla õpetusena, kuid muudab jutu elavamaks, talurahva jaoks vastuvõetavamaks ja annab teavet omaaegse eluolu kohta.”

Rääkides läतिकeelsest kohandusest („Latviešu Ārste”), kirjutab Aiga Šemeta (lk 197):

„„Armas Sõber!” kõnetab [autor] viisakalt oma lugejat, tutvustades end esmalt kui „Sõpra”, siis kui „Lähedast” ja koguni kui „Sugulast”. Küll aga asetab ta lehekülgede ja väljaannete edenedes lugeja kui „õppimisvõimetu”, „täiesti hoolimatu” [ja] „arsti nõuandeid jälestava” inimese positsioonile, kellele – just nagu äsja pahandust teinud lapsele – tuleks kõrva taha panna: „Sa ei ole puuhalg, sa oled mõistusega inimene.” Iseennast näeb autor seevastu „õpetuste jagajana” ja „tohtrina”, kes neid „vaevusi ja hädasid” tunneb ja kes pole „sinu kirikhärra”, vaid sinu „jumalakartlik arst”. Vaadeldavad teemad võimaldavad ühtaegu näha piirkonna eripärasid, näiteks sauna kahjulikuks pidamist – „et sa ebaloomulikult õhetama ei hakkaks!””

Ehkki kirjeldatakse ühe ja sellesama teksti tõlkeid ja tsiteeritakse enam-vähem samu fraase, toovad kirjeldused ilmekalt esile valgustusliikumise kaks vastandlikku poolt: eesti vaade rõhutab saksa eliiti kuuluvate haritlaste siirast soovi talurahvast veidi paremale järjele aidata ja läti vaade tõstab esile, et saksa haritlased positsioneerivad end (sellesama soovi kaudu) talupojast kättesaamatult kõrgemale. Tekib lausa kiusatus uurida, kas eesti ja läti tõlge

ehk kuidagi võimendasidki neid kahte püüdu erinevalt. Või tuleneb erinev rõhuasetus XVIII sajandi käsitlemisel eesti ja läti uurijate tänapäevase pilgu erinevusest?

Ühena kogumiku eestipoolsetest autoritest võin kinnitada, et artiklite autoritele ei jagatud mingeid suuniseid ega vihjeid peale selgituse, et keegi läti uurijatest kirjutab midagi läti paralleelse kirjatähise kohta. Selle teadmisega lähenes igaüks asjale nii, nagu tahtis, ja selle nurga alt, nagu vajalikuks pidas, ainult kasin mahupiir oli ette antud. Seesugusel põhimõttel koostatud kogumikku on Meelis Friedenthal „Selle esimese raamatu” tutvustuses tabavalt nimetanud eesti-läti pimekohtinguks.³ Nii oligi, vähemalt mind ahistas artikli autorina (teemaks eesti piiblitõlge) kirjutamise ajal ainult etteantud väike maht ja nagu alati liiga ruttu saabuv tähtaeg. Küsimus, kuidas kirjatöö läti käsitlemusega haakub, ei tundunud kuigi relevantne, sest eks oma kitsa löigu ulatuses olin läti looga paratamatult varemgi tuttav. Kuna tegemist oli juubelikogumikuga, näis vaikimisi mõistatav, et eesti ja läti käsitlemused ei peagi omavahel mingil erilisel viisil seostuma, vaid on lihtsalt kõrvuti. Isegi ilmunud raamatu esimesel pealiskaudsel lehitsemisel jäi mulje, et kogumik on sisu poolest pigem lõbus kollaaž kui oluline samm edasi. Aga mida enam olen raamatut uurinud, seda põnevamad seosed tekivad ja seda intrigeerivamad küsimused neist seostest hakkavad hargnema. Nagu seesama erinev suhtumine XVIII sajandi valgustusse. Kui valgustusliikumine Lätis ja Eestis oligi erineva rõhuasetusega, siis miks? Või kui erineb pigem kummagi poole tänapäevane suhtumine, siis miks? Ja XIX sajandi ja XX sajandi alguse kohta kas või küsimus: miks olid lätlastel noorlätlasted juba XIX sajandi teisel poolel, aga meil tekkisid noor-

³ M. Friedenthal, Mida üldse tähendab meie ühine ajalugu lätlastega? – Sirp 8. VIII 2025, lk 14.

eestlased alles XX sajandi alguses? Kuivõrd „See esimene raamat” keerleb trükitähiste ümber, siis viimasele küsimusele siit muidugi vastust ei tasugi otsida, aga küsimus lausa hõikab end välja üsna mitmes kohas.

Kaksikkogumiku väärtuseks ei ole niisii mitte 50 lühikäsitlust ise, vaid just paarikute kohatisest haakumastusest sündiv uudne tervik. Harmoonilise ühise arengu- loo pinna alt aimuvad ühel või teisel pool seni avastamata või vähemalt välja valgus-

tamata uurded ja käigud, mis võivad viia ootamatute järeldusteni. Tänu koostamis- põhimõttele pakub pealtnäha viisipärane juubelikogumik värskendavat avastamis- rõõmu, üllatusi ja hulgaliselt mõtteainet. Seda ei maksa jätta riivulisse ilutsema, kum- magi kultuuriloo huvilistel tasub sellesse põhjalikult süveneda. Usutavasti hakkab siit hargnema mõndagi uut ja huvitavat.

KRISTIINA ROSS

LÜHIDALT

Lehte Hainsalu. Õpetaja 12. Uluotsa maja. Toim Sirje Olesk. Tallinn: EKSA, 2025. 319 lk.

„Õpetaja 12. Uluotsa maja” on omapärane ja asendamatu raamat, memuaarne täien- dus asjalik-akadeemilistele artiklitele, kir- janduslugudele ja monograafiatele. Selle kaante vahel on Tartu kirjanduselu XX sajandi teisel poolel, alates selle sõjajärgsest laastatusest kuni Eesti iseseisvuse taastami- seni. Sellise raamatu saigi kirja panna juba Stalini ajal luuletava imelapsena Õpetaja tänava majja tee leidnud Lehte Hainsalu, kelle osaks sai seista Tartu kirjanike eest hiljem, Nõukogude aja lõpul. Näib, nagu saanuks ta „mandaadi” sellise raamatu kirjutamiseks juba 30. oktoobril 1982, otsekuu kingiks päev enne oma 44. sünni- päeva, kui ta Kalju Kääri surma järel valiti Eesti NSV Kirjanike Liidu Tartu osakonna sekretäriks. Seda ametikohta, mis hiljem nimetati ümber osakonna esimeheks, täitis ta kaheksa aastat. Kandidaadiks oli Hain- salu kõrval seatud ka konsultandi ametit pidanud Tõnis Lehtmets, tsiteerin Valmar Adamsit Tartu Kirjanduse Majas olevast koosolekuprotokollis koopiast: „Ma ei taha Sm. Lehtmetsale midagi ette heita, kuid paneksin ette Hainsalu. Mulle tundub, et

praegu on vaja korda saada maja ja seda maja pidada. Sellega saab hakkama just naine. Ma ei ole feminist, kuid võiksite proovida naisega.” Nagu näitas aeg, osutus proov edukaks.

„Õpetaja 12” on kirjandusliku meistri- käe ja -maitsega kirja pandud pühen- dusteos tollest majast läbi astunud Lehte Hainsalu *minu inimestele*, alates Oskar Lutsust kuni Milvi Sepinguni ja alates majahoidja Helju Vaherist kuni Kaarel Irdini, kellega kohtuti pigem uksselävel. Mõneti on see nagu järg Hainsalu varase- male ning rohkem isiklikule elule kesken- dunud mälestusteraamatule „Olla üheksa- vägine” (2018). Nüüdsegi mälestusteköite subjektiivsust silmas pidades on ometi paslik meenutada „Üheksavägise” motot Ene Mihkelsonilt, olgu siis põhjenduseks, et ka nii võib ja just nii on õige: „Kadu- viku tagant vaatab mind kujutus, mitte see, kes oli, vaatan / mina ise, ei tohi unust- tada, et seal pole kedagi peale minu.”¹ Memuaarides on autoril õigus olla isiklik ja lasta paista oma suhtumistel, olgu et ülekohtust suhtumist Hainsalu raamatus ei märka. Inimestel on oma head ja vead ning kui mõne voorused ja teod on oma- vahel vastuolus, siis paistab see silma kõige enam Kaarel Irdi teeristil.

¹ E. Mihkelson, Luuletused. – Looming 1977, nr 12, lk 2056.

Raamatu põhiosa jagunebki 57 teeristiks ehk inimesele pühendatud peatükiks. See on ilus ning mitmetähenduslik leid. Kellega on teed vaid ristunud, kellega kulgenud pikemat aega rööbiti, aga ristimärk tehakse alati mälestuseks. Kuupäev iga teeristi alguses märgitseb looja lahkumist, millisest hetkest alles algab tõeline igavikuline elu. Raamatu grammatiline aeg on olevik ning nii ilmuvad ajaloo hämarusest lugeja ette Artur Alliksaar, Jaan Iso-tamm, Peeter Olesk, Rein Sepp, Mati Unt, Vaino Vahing, Velly Verev jpt. Tavapärane on ju see, et kui looja – kunstnik, kirjanik – lahkub, loetakse ette tema elulugu ja räägitakse, et tema looming elab edasi igavikus.

Erilist heameelt tunnengi raamatus just neist, keda teatakse ja mäletatakse vähem. Järelsõnas on hea sõnaga meenutatud neidki, kellele omaette teeristipeatükki pole jagunud – Heino Puhvlist Jüri Ehlvestini. Neid, kes parasjagu meelde

pole tulnud, pole ka unustatud. Teeristid on järjestatud lahkumiste järgi ning muid daatumeid on antud mõõdukalt. Sünnidaatumeid on kõigest 2–3 ja näib, et see on taotluslik: nimetatud on Õpetaja 12 maja projekteerimise või ehitamise aasta ja dateeritud autori sünnid, mille kuupäeva kokkulangemist Martin Lutheri teeside naelutamisega Wittenbergi kiriku uksele 421 aastat varem peab autor oluliseks märkida. Selleski on üksjagu tähenduslikku, kui reformatsiooni kohta ütleb Hainsalu, et sellised asjad sünnivad siis, kui vaimuvõim läheb vastamisi riigivõimuga. Selles väites peitub peale ajaloolise tõepära ommoodi poeetiline vastuolu, sest Hainsalu sõna on läinud vastamisi nõukoguliku võõrvõimuga ja samal ajal aidanud luua või taasluua teist, Eesti Vabariigi võimu – kuni põhiseaduse sõnastamiseni välja.

JANIKA KRONBERG

LÜHIKROONIKA

5. mail Eesti Kirjandusmuseumi seminaril esines Ian Gwin ettekandega „The Mermaid Cycle: Water-spirits and Transfigurality across Fairy Tale Genres” („Näkieinu tsükkel: vetehaldjad ja nende ümberkehastumine muinasjuttudes”). Esineja tutvustas oma kirjutamisjärgus väitekirja seda osa, mis selgitab vetehaldjalugude ja XIX sajandi kunstmuinasjuttude seoseid. Ta tõi näiteid, kuidas usundilised muistendid ähvardavast vetevaimust combineeruvad erootiliste muinasjuttudega.

6. mail peeti Tartus Õpetatud Eesti Seltsi koosolek, kus Kairit Kaur kõneles Byroni baltisaksa retseptioonist. George Gordon Byron oli XIX sajandi esimese veerandi tuntumaid romantilisi poete. Kirjandusse tõi ta byronliku kangelase kuju: üksildase vaba hinge, sageli õilsa röövli, väliselt karmi ja kättesaamatu, keda ümbritsesid kirglikud naised. Byroni isik ja looming leidis palju imetlejaid ja jälgendajaid üle kogu Euroopa. Esineja tutvustas seda, mis jõudis Byroni vaimustuse lainest Baltimaile, tuginedes kultuuriloolistele kogudele ja otsides jälgi loomingulisest retseptioonist baltisaksa ajakirjanduses.

7. mail toimus Eesti Kirjandusmuseumis Rutt Hinrikuse 80. sünniaastapäevale ja Ühenduse Eesti Elulood 30. tegevusaasta täitumisele pühendatud konverents „Naine elulookirjutuse ja kirjanduse peeglis”. Esinesid Sirje Olesk („Rutt Hinrikuse elutööst EKLA-s. Kirjanduslooline osa”), Tiiu Jaago („Naine suguvõsaajaloos”), Carolin Krajňák („1944. aastal läände põgenenud naispianistide saatusest Hilja Saarne ja Valentine Riivese

näitel”), Aigi Rahi-Tamm („„Elulood on kui aja hääled ja teated tuleviku jaoks.” 2004. aasta eluloovõistluse „Sõja mõjud minu ja minu pere elus” järellainetes”), Tiina Kirss („„See, kes mäletab, jääb ellu.” Naiste elu, looming ja mälestused Rutt Hinrikuse teadustöös”), Marilyn Mägi („Laulatusest lahtuseni. Lahkuminekunarratiivid Eesti naiste elulugudes Nõukogude perioodil”), Mirjam Hinrikus („Naine nii ohvri kui vägivallatsejana. Tammsaare „Kõrboja peremees” 1922”), Marianne Lind („Emadus ja katkestus tänapäeva kirjanduses”) ja Johanna Ross („Berta Kuusberg ja vabavärsipoleemika”). Rutt Hinrikuse fondi esimesed stipendiumid said Janet Laidla, Anu Saluäär-Kall ja Hanna Saar.

8. mail korraldas Emakeele Selts Väike-Maarjas F. J. Wiedemanni keelepäeva. Tänavune keeleauhinna laureaat Anu Lamp pälvis auhinna pikaajalise mõjuka panuse eest eesti keele kõlakultuuri ja selge väljenduse väärtustamisel näitleja, õppejõu ning tõlkijana. Väike-Maarja Gümnaasiumi õpilased pidasid ettekande „Anu Lambi loometöö analüüs ajakirjanduses ilmunud arvustuste põhjal”. Laureaati tutvustas Riina Roose. Anu Lamp esitas katkendi Valdur Mikita raamatust „Metsik lingvistika”. Vestlusringi keelest laval ja väljaspool lava juhtis Raul Rebane.

13. mail peeti Eesti Kirjandusmuseumis seminar „Emotsioonide arengustrid Eesti kultuuris”. Samanimelises projektis osalejad tutvustasid, kuidas emotsioonide ja nende väljendusviiside kultuurimustrite kujutamine erineb žanride (elulugude, muistendite, kogumisvõistlustele laekunud materjalide ja regilaulude) ning aja

lõikes. Ene Vainik, Mark Mets ja Kaarel Veskis tutvustasid emotsioonisõnastikku. Esinesid Kadri Vider („Meetodid ja andmestike ettevalmistus”), Taive Särg, Mark Mets, Kadri Vider („Muusikaga seotud emotsioonide väljendamine sõnades”), Triinu Ojamaa („Tonaalsusanalüüsi rakendamisest elulootekstide uurimisel”), Mare Kalda ja Maris Kuperjanov („Emotsioonirohked mudelolukorrad jutumaailmas ning üllatunud uurija”), Liina Saarlo („Emotsioonisõnavara regilaulukorpuses: kuidas lugeda tundeid?”) ja Kuldar Taveiter („Emotsioonisõnastiku laiendamine ja rakendamine konstrueeritud emotsioonide teooria põhjal”). Seminari lõpetas arutelu.

14. mail korraldati Tallinna Ülikoolis Oma Keele seminar. Avasõnavõtuga esinesid Oma Keele seminari idee algataja Andra Kütt-Leedis ja Oma Keele toimetaja Helen Hint. Järgnes õpilaste vestlusring raamatute lugemisest. Üliõpilaste ja õppejõudude lugemisharjumustest kõnelesid TLÜ üliõpilased Ave Pille ja Mirjam Süsi, eesti teaduskeele teemadel arutlesid Helena Lemendik (TÜ) ja Peep Nemvalts (TLÜ). Veel esinesid Margit Langemets (EKI, „Uuest ÕS-ist ja Sõnaveebist”) ning Tiit Hennoste (TÜ, „Partiklitest”).

19. mail toimus Tallinnas Sisekaitseakadeemias terminipäev „Mõiste, mõiste, mis see on? Mõnest mõistest ja kuidas me mõistetest räägime”. Margo Loor rääkis hea koosoleku pidamisest ja tulemuslikest aruteludest, Reet Hendrikson tutvustas terminitööd toetavat prototüüpi ja Katrin Karu riigiteenuse tõlke mõistet. Kaide Tammel arutles, mis on riigi kaaperdamine, rändekspert Marian Juurik esitles Euroopa rändevõrgustiku sõnaraamatut. Mária Ferencíková Bratislava politseiakadeemiast rääkis sealsest terminitööst.

19. mail korraldas Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond Kärđlas Hiiumaa Muuseumis rahvusvahelise seminari „Rahvahuumor ja huumorikirjaoskus äärealadel” („Folk humour and humour literacy on the outskirts”). Ettekannetes käsitleti seda, kuidas huumor peegeldab piirkondlikku identiteeti, geograafilistel ja kultuurilistel äärealadel elavate inimeste elu: näiteks hiidlased ja nende huumor Eestis, polešukid Valgevenes, pošehonlased Venemaal, mägismaalased ja sileeslased Poolas ning Ribnica ja Lembergi elanikud Sloveenias. Eestist esinesid Anastasiya Fiadotava, Piret Voolaid, Risto Järv, Sergei Troitski. Osalesid ka Poola, Sloveenia, Hispaania ja Tšehhi teadlased.

21. mail andis Hõimurahvaste programmi juhtkomisjon välja selleaastase Ilmapuu auhinna, mille pälvisid kaks Eestis elavat soome-ugri aktivisti – vadjalane Ekaterina Kuznetsova ja komi Nikolay Kuznetsov. Ekaterina Kuznetsovat tunnustati julguse ja püsivuse eest kujundada vadja (ja laiema ingeri) identiteeti ning vadjalaseks olemist Venemaal. TÜ lektor ja Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur Nikolay Kuznetsov pälvis auhinna mitmekülgse tegevuse eest komi keele ja kultuuri dokumenteerimise, säilitamise, vahendamise ja nähtavuse nimel.

28. mail peeti Tartus Akadeemilise Rahvaluule Seltsi pidulik kõnekoosolek, kus ettekandega esines Marju Kõivupuu („Harglast I. Harglata. Paigapärinus muutuvast maastikust Hargla kihelkonnale”). Eesti folkloristika preemia 2026 pälvis Liina Saarlo. Toimus ka Akadeemilise Rahvaluule Seltsi üldkoosolek.

29. mail toimus Tartus Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi (EAUS) kevadkoosolek „Kutsumuse ja elukutse usundilised

mõõtmel". Ettekannetega esinesid Ain Riistan („Piiblitõlke ja piiblitõlkijad teaduse, kultuuri ning religiooni lõikepunktides”), Atko Rimmel ja Tõnno Jonuks („Uususundist pärandieksperdik”), Anne Kull („*Homo viator*: kas turististki võib saada palverändur ja vastupidi?”), Mare Kõiva („Filosoof, õpetaja, kirjamees?

Aleksander Heintalu 85 ja Gunnar Aarma 110”), Kristel Kivari („Eneseareng ettevõtjaks: vaimne kogukond ja *co-working*”) ja Helena Pruul („Eneseleid loodusest. MTÜ Sümbioosis, Eesti Ökokogukondade Ühendus”). Toimus ka EAUS-i aastakoosolek.

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

15. mail kaitses Külliki Steinberg Tartu Ülikoolis inglise keele ja kirjanduse erialal doktoritöö „Marta Sillaots: Translator and Her Multipositional Agency in the Interwar Literary Landscape of the Republic of Estonia” („Marta Sillaots: tõlkija ja tema mitmepositsiooniline agentsus sõdadevahelise Eesti Vabariigi kirjandusmaastikul”). Juhendajad olid Katiliina Gielen (TÜ) ja Outi Paloposki (Turu ülikool, Soome), oponent oli Malin Carlström (Göteborgi ülikool, Rootsi).

Doktoritöö keskmes on Marta Sillaotsa (1887–1969) elu ja töö viljaka tõlkija, kirjanduskriitiku ja kirjanikuna. Väitekirjas vaadeldi mikroajaloolise juhtumiuuringuna Sillaotsa rolle Eesti kirjandusmaastikul, tema tõlkijaagentsuse kujunemist ning muutumist. Analüüsi raamib mitmepositsioonilisuse kontseptsioon – Sillaots oli lisaks kirjaniku ning tõlkija ametile tegev eri (kirjandus)valdkondades:

õpetajana, ajakirjanikuna, kirjandus- ja tõlkekriitikuna.

Sillaotsa tõlkijategevust on vaadeldud kolmest aspektist: ekstratekstilise, paratekstilise ning tekstilise agentsusena kahe tõlketeose – „Huckleberry Finni seiklused” (1932) ning „David Copperfield” (1937) – põhjal. Selleks et tabada tõlkija agentsuse ning hääle dünaamikat ajas, on kajastatud ka mõlema teose hilisemaid väljaandeid. Autor pakkus välja mitmepositsioonilise agentsuse termini, mis võiks sobida tõlkijauuringute terminipagasisse, uurimaks neid tõlkijaid, kelle tegevusväli ei piirdu pelgalt tõlkimisega. Sillaotsa mitmepositsioonilisus avaldus eriti kujukalt just arhiivimaterjalides, mis väitekirja ülesehitust ja kulgu on suunanud.

Töös käsitleti ka Marta Sillaotsa argielu ning selle seoseid tema tööalase tegevusega: ka see aspekt tõlkija elust on tõlkijauuringute seisukohast oluline.

(<https://hdl.handle.net/10062/120715>)

JUUNI

7. **Urmās Sutrop**, keeleteadlane – 70
8. **Lilli Luuk**, kirjanik – 50
9. **Aado Lintrop**, folklorist, kirjanik – 70
28. **Juhani Salokannel**, tõlkija – 80

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Marie Underi ja Ivar Ivaski kirjavahetusest
- Intervjuu Anu Haagiga
- *Kohe ja koheselt*

 9 770131 144034	TELLIMISE INDEKS 78167
ISSN 0131-1441 e-ISSN 2346-6014	
Hind 4.00 €	